

ՀՐԱՄԱՆԱԺ

ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ
Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ Բ
ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
ՀՈԳԵՎՈՐ
ՃԵՄԱՐԱՆ
—————
ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՍԱՐԱՆ

ԳԼՈՐԳ Դ.
ՄԵԾԱԳՈՐԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՒՆ

Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց Գէորգեան
ճեմարանի քսանեւհինգամեայ տարեդարձի
առթիւ:

Գրեց
Մ. Աբեղեան

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ
ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ
1899

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆ

ԳԵԻՈՐԳ Դ.

ՄԵԾԱԳՈՐԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Գ հրատարակություն

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակություն
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին
2014

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Ա

Աշխատասիրել և ծանոթագրել է
Պետրոս Հ. Հովհաննիսյանը

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆ

Ա Գևորգ Դ. Մեծագործ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց – Էջմիածին:
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2014. – 264 էջ:

Հայ ականավոր լեզվաբան, գրականագետ Մանուկ Աբեղյանի (1865-1944) առավել քիչ հայտնի սույն աշխատությունը հարգանքի ու անսահման սիրո տուրք է ԺԹ դարի կեսերի ամենանշանավոր Հայոց կաթողիկոսներից Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի – Քերեստեճյանի (1813-1882) խնկելի հիշատակին: Մինևույն ժամանակ այն Գևորգյան Ճեմարանի հիմնադրման թեև համառոտ, սակայն արժանահավատ պատմության վավերագիրն է:

Հասցեագրվում է Հայոց Եկեղեցու և դպրոցի պատմությանը հետաքրքրվողներին, ընթերցող հանրությանը

ՀՏԴ
ԳՄԴ

Տպագրվում է մեկենասությամբ

ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆԻ

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է
ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՆՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՆԻՄՆԱԳՐՄԱՆ
140-ՊԵՅԱԿԻՆ

ISBN

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2014

Գլխավոր Դ.

Մեծագործ Կաթողիկոս
Ասենաշեն Հայր

Ա.

ԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ՄԱՆԿԱԹԻՒՆ

Գեորգ Դ. կաթողիկոսը ծնուած է 1813 թուի յուլիսի 5-ին Կ. Պոլսի Սամաթիա արուարձանում, մի արհեստաւոր ընտանիքի մեջ: Հայրն էր ատաղձավաճառ (քերեստեճի) Գրիգորի որդի մահտեսի Պետրոս, որ պարապում էր իբրև մինթանճի՝ ենիչերիների համար վերնագգեստ (մինթան) կարելով, իսկ մայրը կոչուում էր մահտեսի Սրբուհի: Բարեպաշտ և ջերմեռանդ ծնողներն իրենց զավակին տղայ տարիքից մեծացնում էին կրօնական ոգով, այնպես որ մանուկ Գրիգոր Քերեստեճեանն եօթնամեայ հասակում արդեն, ինչպէս և ժամանակի շատ մանուկներ, բերան գիտէր եկեղեցական շատ աղօթքներ:

1820 թ. սկսուում է Գրիգորի դպրոցական դաստիարակութիւնը Հովսէփ դպրի ձեռով, որը իւր տանը մասնաւոր ուսումնարան էր պահում. երեխաները շաբաթական վարձ տալով դպրին, սովորում էին գրել կարդալ, քրիստոնէական վարդապետութիւն, ժամասացութիւն և շարական երգել:

Աղքատիկ ուսումը, միացած թուաբանական ու քերականական չնչին տեղեկութիւնների հետ, մանուկ Գրիգորի մեջ պիտի զարգացներ միայն սէր առ եկեղեցին: Եօթ տարի յետոյ Յարութիւն ամիրայ Պեգճեանի (1) հոգացողութեամբ ու ծախքով: Կարապետ պատրիարքի (2) հսկողութեան տակ, բացուում է Գումգափուի պատրիարքական

եկեղեցու ժառանգաւորաց վարժարանը, ուր դասախոսում էր ժամանակի հռչակաւոր գիտնական վարժապետ Գրիգոր պատուելի Փեշտիմալճեան (3): Վարժարանը բացուած էր քահանայութեան պատրաստուող պատանիների ու հասակաւոր դպիրների համար: Երկու տարի, 1827-1829 թթ., Գրիգոր Քերեստեճեանն ևս ուրիշների հետ յաճախելով այդ դպրոցը, ուր և ցերեկը ճաշում էին Պեզճեանի հաշուով, իսկապէս այստեղ ստանում է պատուելի Փեշտիմալճեանից իւր բարոյական ու մտաւոր կրթութիւնը և կրօնական եկեղեցական ծանօթութիւնները, թեպէտև, անշուշտ, շատ սահմանափակ ու միակողմանի:

Ուսման ընթացքում իւր ուշիմութեամբ, ջանասիրութեամբ ու համեստութեամբ այնքան գրաւում է իւր պատուելիի և Կարապետ պատրիարքի առանձին սէրն և վայելում նոցա խնամքը, որ 1830 թ. մայիսի 25-ին, երբ արդեն Գրիգորն իւր ուսման ընթացքն աւարտած էր և ստացած իւր վկայականը՝ պատրիարքի ոսկեգիր կոնդակով ու կնիքով, կարգուում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական փոխանորդարանի քարտուղար և ամենայն ժրաջանությամբ վարում է իւր պաշտօնը չորս տարի, Առաքել աւագ քահանայի (4) և ապա Պրոսպի Պօղոս վարդապետի (յետոյ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք) փոխանորդութեան (5) օրով:

Բ. ՎԱՐՎԱՊԵՏ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻՉ

Տղայ հասակից ստացած բարեպաշտական կրթութիւնը, որ ետոյ աւելի ևս զարգացած էր իւր դպրոցական շրջանի մեջ, ծնեցնում է պատանի Գրիգորի մեջ ձգտում ու ցանկութիւն հոգևոր կոչման, և նա ուխտում է իւր կեանքը նուիրել իւր եկեղեցու և ժողովրդի ծառայութեանը, ընտրելով յատկապետ կուսակրօնութիւնը: Այդ միջոցին հրաժարուում է պատրիարքութիւնից Կարապետ արքեպիսկոպոսը, որի տեղ պատրիարք է ընտրուում Պրոսպի Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը, Աղանի կոչուած (6): Սա ևս, ինչպէս իւր նախորդը, առանձին հովանաւորում է երիտասարդ Գրիգորին, որին և, նորա ցանկութեան համեմատ, 1834 թուի ապրիլի 7-ին պատրիարքական եկեղեցու մեջ ձեռնադրում է սարկաւագ, իսկ 1835 թուի սեպտեմբերի մէկին կուսակրօն քահանայ՝ Գէորգ անունով:

Գէորգ արեղան իւր հոգևոր գործունեութիւնն սկսում է քարոզչութեամբ և շատ շուտով կարողանում է իւր ճարտարաբան լեզուով գրաւել ունկնդիրների համակրութիւնը: Նոյն թուի դեկտեմբերի 9-ին պատրիարքը եկեղեցու մեջ, խիստ հաւանելով նորա մի քարոզին, տալիս է նորան վարդապետական գաւազանի մասնաւոր իշխանութիւն:

Գէորգ վարդապետն ասելի ևս մեծ եռանդովը շարունակում է քարոզել Գումգափուի մայր եկեղեցում և ուրիշ եկեղեցիներում: Հազիւ իւր ձեռնադրութեան տարին բոլորած, այնքան վայելում է Կ. Պոլսի ամիրաների և իշխանների սերը, որ նոցա խնդրելով Ստեփանոս պատրիարքը նորան Խասգիւղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու քարոզիչ է նշանակում, նորան յանձնելով միանգամայն և Խասգիւղի եկեղեցին և դպրոցը կառավարելու հոգ:

Այստեղ ահա՛ առաջին անգամ Գէորգ վարդապետի համար բացուում է գործունէութեան ընդարձակ ասպարէզ, և որոշուում է նորա բոլոր գործունէութեան բնաւորութիւնը, որով պիտի ընթանար նա իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում, այն է եկեղեցի բարեկարգել, քարոզներով ու մասնաւոր խօսքերով զարթնեցնել ժողովրդի մէջ սէր դէպի եկեղեցի, և որ գլխաւորն է՝ ժողովրդի դաստիարակութիւնը մանուկ սերնդի կրթութիւնից սկսել. մի բան որ յետոյ նորան պիտի տար «Դպրոցների պաշտպան» անունը: Անշուշտ շատերն ունեցել են և նոյն այդ ձգտումն ու ցանկութիւնը, բայց շատ քչերին է տրուած այն մաքրակրօն կեանքը, մնացած հոգեբուխ խօսքերի շնորհքի հետ, որ վառում է քարոզչի ունկնդիրներին աստուածային կրակով, և նորա խօսքերը իբրև դատարակ ծնծղայ չեն հնչում, այլ գործի են փոխանակուում: Եթէ մի կողմից Գէորգ վարդապետի քարոզչական համբաւը խուռն բազմութիւն էր միշտ բերում եկեղեցի լսելու նորան, միւս կողմից նորա խօսքը թափանցում է լսողների սիրտը և շատերը յօժարակամ յանձն են առնում իրենց կարողութիւնից մաս հանել յօգուտ եկեղեցու շինութեան և կրթութեան: Այսպէս յիշենք միայն, որ Խասգիւղի գլխաւոր ամիրաներից մեկը, Մկրտիչ Ճեզաիրլեան (7), Գէորգ վարդապետի խօսքից յորդորուած իւր հովանաւորութեան տակ է առնում դպրոցը, շէնքը շինում. իսկ Գէորգ վարդապետը

իւր հասկացութեան չափով բարեկարգում է դպրոցը, ըստ կարելւոյն պիտանի ուսուցիչներ կարգում և դպրոցը խալիֆայական դրութիւնից հանում, լեզուներ և ուրիշ ուսմունքներ մտցնելով և գրադարան բանալով: Բայց որ գլխաւորն է, նա հոգ է տանում և աղջկերանց կրթութեան համար, բաց է անում և օրիորդաց դպրոց, և այս այնքան վաղ ժամանակներում, երբ աղջիկների կրթութիւնն ասելորդ և նոյն իսկ վնասակար բան էր համարուում:

Գէորգ վարդապետն այն կուսակրօն բնաւորութիւններից չէր, որոնք վստահ չլինելով իրենց վրայ, երկար ժամանակ մի տեղում ու մի պաշտօնի մէջ չեն սիրում մնալ, այլ թափառում են այսօր այստեղ, վաղն այնտեղ, ոչ մի գործի հիմք չդնելով, կամ չյարատնելով իրենց սկսած գործի մէջ և գլուխ չհանելով իրենց աշխատանքը: Նա սիրով երկար տարիներ և գուցէ իւր ամբողջ կեանքը, կըմնա Խասգիւղում, հոգալով այնտեղի ժողովրդի հոգևոր պիտոյքը, բայց հանգամանքը փոխուում է և չորս տարուց յետոյ նա ստիպուած է լինում թողնելու իւր գործը:

Այդ ժամանակները բողոքական քարոզիչները Ամերիկայից առաջին անգամ եկել էին Կ. Պոլսի քրիստոնէայ հայերի մէջ քրիստոնէութիւն քարոզելու: Նոր դադարած էր այն շարժումը, որ Հայոց մէջ մի քանի տարի առաջ ուղղուած էր կաթոլիկութեան ուղղութեան դեմ՝ յարուցանելով հայ եկեղեցուց անջատուածների համար հալածանք և աքսոր 1827- 1828 թուին: Ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ Ադրիանապոլսի դաշնագրութեամբ ապահովուած հռովմէական հայերն աքսորից վերադարձել էին և մինչև անգամ իրենց առանձին գլուխն ու քիչ յետոյ, 1835-ին, իրենց պատրիարքն ունէին (8): Հայերի աչքը վախեցած էր օտար եկեղեցիների որոսորդութիւնից, և այժմ իրենց բոլոր ուշադրութիւնը դարձրին նորեկ բողոքականների վրայ:

Սոցա դէմ մաքառելու համար յատկապէս պատրիարք էր ընտրուած Մարգուանի առաջնորդ Յակովբոս եպիսկոպոսը (9): Սա, չխրատուած նոյն իսկ քրիստոնէութեան պատմութիւնից, որ հալածել կնշանակէ տարածել, և ոչ իսկ իւր մօտիկ ժամանակակից, թէ ինչպէս կաթողիկ հայերի հալածանքը նորանով վերջացաւ, որ կաթողիկների համայնքը Հայոց եկեղեցուց անջատուեցաւ, բողոքականութեան առաջն առնելու համար նոյնպէս խստութիւնների դիմեց, նգովեց հրապարակաւ բողոքականութիւնն ու Լուծերի վարդապետութիւնն և բողոքականութեամբ խմորուածներին Փոքր Ասիա աքսորելու տուաւ: Գէորգ վարդապետն այդ բուռն միջոցներին համամիտ չէր իւր բնածին լուսամիտ հասկացողութեամբ, այլ ընդհակառակն բողոքականութեան դէմ մաքառելու բուն զենքը համարում էր դպրոցն ու ժողովրդի դաստիարակութիւնը, որով և բողոքականներն էին գործում հայոց մեջ և գրաւում հայերին: Պետք էր կանոնաւոր դպրոցներ բանալ և ձրի ուսում տալ աղքատ հայ մանուկներին, աղքատներին ու որբերին խնամել, անգործներին պաշտօն տալ: Սակայն պատրիարքն սկզբում այս կրթական զենքը ձեռ չէր առնում, այլ միայն պատուհասող գաւազանը:

Գէորգ վարդապետը, որ չէր գործադրում խիստ միջոցներ, կասկածելի դարձաւ պատրիարքի աչքին, իբրև բողոքականութեան դէմ անտարբեր մնացող մէկը և երբ նա պատրիարքի ձեռը չմատնեց բողոքականութեան հարողներից մի քանիսին՝ աքսորելու համար, պատրիարքը հրամայեց նրան իբրև աքսոր երթալ Պերա քարոզչութեան, որ այդ ժամանակ պատուաւոր պաշտօն չէր համարուում: Գէորգ վարդապետը պատրաստ էր իւր նոր պաշտօնատեղին փոխադրուելու, լաւ իմանալով, որ պաշտօնը չէ, որ մարդուս փառաւորում է, այլ մարդն է, որ պաշտօնը բարձ-

րացնում է, երբ մի կողմից Խասգիւղի ամիրաներն ու ժողովուրդը գրգռուեցան, չուզելով բաժանուել իրենց սիրելի վարդապետից, և դիմեցին պատրիարքին իրենց թողնել իրենց վարդապետին, իսկ միւս կողմից Միջագիւղի ամիրաներն ու իշխաններն ուզելով օգտուիլ հանգամանքից և Գէորգ վարդապետին իրենց քարոզիչ ունենալ, խնդրեցին պատրիարքին իրենց համար քարոզիչ նշախակել նորան: Պատրիարքն տեսնելով այս համակրանքը, որ ունէր Գէորգ վարդապետը ժողովրդի մեջ, յետ կանգնեց նորան Պերա աքսորելու հրամանից, բայց և միանգամայն իւր պատիւը պահելու համար չթողեց վարդապետին իւր հին պաշտօնի մեջ, այլ 1840 թ. մարտի 2-ին ուղարկեց Միջագիւղ, որն այդ ժամանակ ամիրաների բնակավայրն էր, ինչպէս և Խասգիւղը:

Շուտով Յակովբոս պատրիարքն էլ, երբ Անգլիայի դեսպանը պաշտպան կանգնեց բողոքականներին, համոզուեցաւ, որ բողոքականութեան դէմ կռուելու համար հարկաւոր է դպրոցներ բանալ, որոնց կարիքն արդէն 18-րդ դարու վերջերից սկսած զգացուել էր Կ. Պոլսի հայոց մեջ, և կրթութեան, գործն այնքան առաջ էր գնացել, որ մինչև անգամ հիմնուել էր Իսկիւտարում 1838-ին, մի բարձրագոյն դպրոց Ս. Երուսաղէմայ ճեմարանը: Այս դպրոցի պահպանութեան և զարգացման համար շատ էր աշխատում պատրիարքը, բայց ժամանակի ամիրաները թշնամութիւն ունենալով ճեմարանի հիմնադրի, Պալեան Կարապետ ամիրայի (10) դէմ, ոչ մի նպաստ չեն տալի, իսկ երբ պատրիարքը արհեստաւորների օգնութեանն է դիմում, ամիրաները բոլորովին հրաժարվում են արհեստաւորների հետ մանակցութիւն ունենալուց, դպրոցի պահպանութեան մեջ: Սկսուում է ժողովրդի հասարակ դասակարգի և ամիրաների մեջ կռիւ, որը վերջը պիտի Տաճկահայոց սահմանադրութեան տա-

ներ, բայց որի անմիջական հետևանքն այն է լինում, որ Յակոբոս պատրիարքը ստիպում է հրաժարուել: Իւր նախորդ Ստեփանոս պատրիարքը վերստին կոչում է այդ պաշտօնին 1840 թ. հոկտեմբերի 28-ին, և Գէորգ վարդապետն Ազգային Գերագոյն ժողովի որոշմամբ գնում է Արմաշ իբրև հրաւիրակ պատրիարքի, իսկ նոյն թուի դեկտեմբերի 12-ին նոյն ժողովի ընտրութեամբ և պատրիարքի հաւանութեամբ ստանձնում է պատրիարքական փոխանորդութեան պաշտօնը, որը վարում է մինչև 1843 թ. յունուարի 22-ը: Սակայն երիտասարդ Գէորգ վարդապետը իւր այս նոր պաշտօնի մէջ չի թողնում իւր հին պաշտօնը, Միջագիւղի քարոզչութիւնը և այստեղի դպրոցի հոգաբարձութիւնը, որով յաջողվում է նորան գրաւել Միջագիւղի ամիրաների սէրն ու յարգանքը, ինչպէս և ունէր արդէն Խասագիւղի ամիրաներին: Իսկ իւր մեծատրի, Ստեփանոս պատրիարքի համակրութիւնն արդէն շատ վաղուց վայելում էր, այնպէս, որ 1841 թ. յունուարի 15-ին պատրիարքը տալիս է նորան վարդապետական ծայրագոյն իշխանութիւն և եպիսկոպոսութեան վկայական, թէպէտ և անմիջապէս չի յաջողվում նորան գալ Ս. Էջմիածին ձեռնադրուելու համար: Նոյն սէրը վայելում է նաև Աստուածատուր պատրիարքից (11) և ապա Մատթէոս պատրիարքից (12), որ և մեծ ժողովրդականութիւն ունէր և կոչուած էր այդ դժուար պաշտօնին՝ ժողովրդի և ամիրաների միջև՝ ազգային գործերը պատրիարքի հետ միասին վարելու իրաւունքի համար ծագած խռուութիւնն իւր ժողովրդականութեամբ վերացնելու:

Գ. ՊՐՈՒՍԱՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Գէորգ վարդապետը Մատթէոս պատրիարքի օրով չկարողացաւ վարել իւր փոխանորդութեան պաշտօնը: Նա հիւանդանում է, և պատրիարքը Միջագիւղի Մաքսուտ և Ճանիկ ամիրաների (13) խորհրդով ուղարկում է նորան Պրուսա, հանքային ջերմուկները՝ բժշկուելու: Այստեղ կարճատև ժամանակ մնալով՝ վարդապետն այնքան շուտով կարողանում է գրաւել քաղաքացոց սէրը, որ նոքա հանրադրութեամբ խնդրում են Մատթէոս պատրիարքին նորան իրենց առաջնորդ կարգել: Պատրիարքը ընդունում է ժողովրդի խնդիրը և Գերագոյն ժողովի հաւանութեամբ 1844 թ. օգոստոսի 2-ին Գէորգ վարդապետը Պրուսայի առաջնորդ է կարգւում, ուր և ուղևորւում է նա հոկտեմբերի 7-8-ին՝ սուլթան Աբդիւլ Մեջիդի (14) հրովարտակն ստանալուց յետոյ: Ընդունելութիւնը լինում է մեծ հանդիսով ու թափորով. խումն բազմութիւնն ընդառաջում է. տեղի նահանգապետի կողմից նորա թիկնապահը առաջնորդի առաջն է բերում, ըստ սովորութեան, ոսկեթել ծածակոցով զարդարած նժոյգ առաջնորդի համար:

Գէորգ վարդապետը Կ. Պոլսի ամիրաների ու ժողովրդի սէրը վայելելուց յետոյ իւր գործունէութեամբ, այստեղ արդէն գտել էր իւր բուն պաշտօնավայրը, ուր նա պիտի

մնար, մինչև իւր կաթողիկոս ընտրուիլը, մի անգամ միայն կարճատև միջոց թողնելով այդ պաշտօնը Կ. Պոլսի պատրիարքութիւնը վարելու համար:

Իւր ժամանելու երկրորդ օրը պաշտօնական այցելութիւններ տալով նահանգապետին, Ռուսաց, Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպաններին և փոխայցելութիւններն ընդունելուց յետոյ անմիջապէս սկսում է հովուել իւր հօտը:

Ի՞նչ է առաջնորդի պարատականութիւնը: Իւր բանաւոր հօտը կառավարել նորա կարիքների համեմատ: Պրուսան մեծ մասամբ մի թրքախօս քաղաք էր, ուր հայ քահանաներն անգամ լաւ հայերէն խօսել չգիտէին, և ուր հայ ժողովրդի հայութիւնը մեծ մասամբ միայն հայ քրիստոնէական եկեղեցու հետ սերտ կապուած լինելովն էր որոշուում: Հասկանալի է, որ սրտացաւ ու հասկացող առաջնորդի հոգսն այն պիտի լինէր, որ միջոցներ ձեռք առնէր իւր հօտի մէջ հայախօսութիւն մտցնելու: Այս է եղել Գէորգ վարդապետի առաջին ու մեծ հոգսը Պրուսայում, և այդ թրքախօսութեան դէմ դարմանն անշուշտ դպրոցով պիտի լինէր: Ոչ շատ տարիներ առաջ նոյն դարմանն էր գտել նոյն ժամանակի ամենամեծ մարդը, հոգելոյս Ներսէս կաթողիկոսն իւր եպիսկոպոսութեան օրով մի ուրիշ մեծ թեմի համար (15): Նոյնը գտնում է և Գէորգ վարդապետը իւր թեմի համար:

Արդարև, կային Պրուսայում երկսեռ դպրոցներ, բայց ողորմելի նախնական դրութեան մէջ: Հայ մանուկները թիւրքական ձևով ժողովուած մի սենեակի մէջ, որ դպրոցի ամբողջ շէնքն էր կազմում, հազիւ հայերեն տառերը ջոկել էին սովորում, առանց հասկանալու կարդացածի իմաստը և առանց հայերեն լեզուով մի երկու նախադասութիւն կազմել կարողանալու: Վաճառականներն և արհեստաւորները մի երկու տարի դպրոց ուղարկելուց յետոյ իրենց զա-

ւակներին, շտապում էին դպրոցից հանել արհեստաւորի կամ վաճառականի մօտ ուղարկելու: Գէորգ վարդապետն իւր գործն սկսում է երկսեռ դպրոցները բարեկարգելով, որին նա արդէն վարժ էր Խասգիւղի քարոզչութեան ժամանակից: Հարկաւոր էր նախ դպրոցի համար շէնք: Դրան գտնելը դժուար չէր նորան, ինչպէս ամեն մեծ մարդու համար: Նա Կ. Պոլսում շատ ծանօթ ու բարեկամ հարուստ ամիրաներ ունէր, որոնք նորա համար պատրաստ էին իրանց օժանդակութիւնը չխնայելու: Եւ շուտով նոցա նուիրաբերութեամբ յաջողում է վարդապետին դպրոցի վայել երկյարկանի շէնք կառուցելով, ութ յարմարաւոր սենեակներով: Դպրոցի համար, ժամանակի համեմատ՝ քիչ ու շատ պատրաստուած վարժապետներ ու վարժուհիներ են բերել տրուում Կ. Պոլսից: Բայց այդ ամենը դեռ գրաւական չէին յաջողութեան համար: Հարկաւոր էր հոգի, եռանդ ու ոգևորութիւն ներշնչել թէ՛ վարժապետների, թէ՛ աշակերտների և թէ՛ ծնողների մէջ, և Գէորգ վարդապետն այդ եռանդն ունէր ուրիշին տալու համար ոչ միայն եկեղեցու բեմից քարոզելով, այլ և ընտանիքների մէջ և ուրիշ տեղերում ուսուցանելով:

Ամենայն օր դպրոց այցելելով իւր ներկայութեամբ ազդում էր նա ուսուցիչների պարապմունքների վրայ, անձամբ հարցումներ տալիս և յատուկ ուշադրութիւն դարձնում հայախօսութեան վրայ, յառաջադէմներին գովում, թոյլերին խրախուսում: Ուսումն ամենքի համար էր հարկաւոր. աղքատ աշակերտներին պէտք էին դասարանական պիտոյքներ՝ տալիս էր, այլ և դրամ ու հանդէձ:

Ասել չի ուզիլ, որ առաջնորդի այս առանձին հոգացողութիւնը առանձին սէր է զարթեցնում ժողովրդի մէջ դէպի դպրոցը, և դպրոցի աշակերտների թիւը կրկնապատկւում է: Բայց այդ դեռ բաւական չէր հայախօսութիւնը քա-

դաքի մէջ տարածելու. դեռ շատ ու շատ երեխաներ կային որոնք, ոչ թէ ծնողների աղքատութեան, այլ տգիտութեան պատճառով դպրոց չէին յաճախում և անկիրթ էին մնում. և ահա Գէորգ վարդապետը իւր քարոզներով այնքան կարողանում է ազդել ժողովրդի վրայ, որ արհեստաւորներին ու վաճառականներին համոզում է որոշում կայացնելու՝ որ մինչև դպրոցը չաւարտեն և առաջնորդի ստորագրութեամբ վկայական չունենան, այնպիսի տղայոց չընդունեն իրենց մօտ աշակերտ: Այս առաջին մեծ քայլն էր. այնուհետև արդէն հեշտ էր երկրորդ մեծ քայլն անել, յանդիմանելով և նոյն իսկ կրօնական պատիժ նշանակելով այն ծնողների համար, որոնք հոգ չէին տանում իրենց որդւոց կրթութեան վրայ, յաջողել հայոց դպրոցում ուսումը պարտադիր դարձնել ամենքի համար:

Այդ անդուլ գործունէութեան ու եռանդի հետևանքն այն է լինում, որ կարճ ժամանակում տղայոց դպրոցի աշակերտների թիւը 500-ից անցնում է, իսկ օրիորդաց դպրոցինը՝ 400-ից: Մեր ժամանակ մեր երկրի համար այդ շատ մեծ գործ չէ: Բայց պետք է երևակայել, թէ մի թիւրքական քաղաքում ինչքան մեծ ջանք պիտի գործ դրած լինի վարդապետն այն ժամանակում, որպէսզի այդքան աղջիկներ մի տեղ ժողովէ: Եւ Գէորգ վարդապետը ոչ մի բան ձեռից բաց չէր թողնում ուսումը ժողովրդի մէջ սիրելի դարձնելու համար: Նա շատ լաւ գիտէր, թէ ինչպէս ամեն հայ ծնող մխիթարուում էր, երբ տենում էր ժամում իւր զաւակի փոխ ասելը, կամ լսում նորա շարականը: Որչափ ևս առաւել մեծ պիտի լինէր այդ մխիթարութիւնը, երբ առաջնորդը հրամայէ, որ Հռիփսիմեան և Գայիանեան կոյսերի տօներին աղջիկները երգեն ժամերգութեաբ ու պատարագի միջոցին, կամ Ծննդեան և Զատկի ճրագալուցին տղաների հետ կարդան Դանիէլի գիրքը, որի ընթերցումն ամեն հայ ծնողի

փափաքելի է իւր զաւակի համար: Այս ամենի հետևանքն այն է լինում որ շուտով դպրոցի շէնքը բաւականութիւն չէ տալիս և կարիք է զգացւում, ուրիշ նոր երկսեռ դպրոց բանալու: Արդարև, այդ դպրոցների մէջ շատ բան չէին սովորեցնում, գրել կարդալ, սրբագան պատմութիւն, թուաբանութիւն, վայելչագրութիւն, աղջկերանց նաև ձեռագործ, և ապա, իբրև առանձին դաս հայերէն խօսակցութիւն: Բայց այդ ևս քիչ չէր իւր ժամանակի և տեղի համար, մանաւանդ, երբ այդ լինում էր բարեկարգ ձևով: Շուտով հայ դպրոցների բարեկարգութեան համբաւը հռչակուում է ամբողջ քաղաքի մէջ, այնպէս որ տեղում ապրող եւրոպացիք, հիւպատոսներ և նոյնիսկ հարուստ յոյները՝ իրենց դպրոցներն ուղարկելու տեղ հայոց դպրոց են ուղարկում, իրենց զաւակներին, միանգամայն նիւթապէս նպաստում հայոց դպրոցներին: Գէորգ վարդապետը սիրելի էր ոչ միայն հայերին, այլ և օտարներին: Երկու տարուց յետոյ առաջնորդի բարի անունն ու բարեկարգ կառավարութեան համբաւը այնքան բարձրանում է, որ 1846 թ. յունիսի 11-ին սուլթան Մեջլիսի ստանում է Իֆթիխարի (գոհունակութեան) ականակուռ շքանշան:

Աշակերտների հոգևոր բարոյական կրթութեան հետ մեծ ուշադրութիւն է դարձնում աշակերտների միջոցով և ընտանիքների մէջ հայախօսութիւն մտցնելու: Բայց այդ հեշտ չէր: Դպրոցը նոյն իսկ իւր սաներին, որոնք մանկութիւնից տանը, փողոցում և նոյն իսկ դպրոցում թուրքերէն էին խօսում, հեշտութեամբ չէր կարող հայերէն խօսել սովորեցնել, ինչքան էլ ուսուցիչները պատուիրէին հայերէն խօսել և թիւրքերէնն արգելէին: Բայց Գէորգ վարդապետը դորա բնական դարմանը գտել էր: Դպրոցում հայախօս երեխաների թիւը շատացնելու համար, իւր հովուութեան առաջին տարին հենց, իւր վիճակի հայաբնակ գիւղերն այ-

ցելելուց յետոյ, հետը տասներկու մանուկ էր բերել Պրուսա, իւր հաշուով պահելու: Նոքա պետք է սովորէին դպրոցում, իրենց գիւղերը վերադառնալու համար, բայց և միանգամայն հայախօս լինելով՝ պետք է թիւրքախօս երեխաների հետ խաղի ժամանակ հայերէն խօսէին և բնական ճանապարհով տարածէին հայ լեզուն: Երբ դպրոցի մէջ հայախօսութիւնն արդէն մտել էր, սկսում է առանձին ուշադրութիւն դարձնել ժողովրդի հայախօսութեան վրայ: Նախ քահանաներին խստիւ արգելում է թիւրքերէն խօսելը, և առաջ տանելով՝ փիլոն և աւագութիւն է տալիս նոցա, որոնք քաջ հայերէն խօսում էին և նախանձախնդիր էին հայախօսութեան: Մանուկներին պատուիրում է, որ տանը իրենց փոքր եղբայրներին ու քոյրերին և նոյն իսկ ծնողներին հայերէն սովորեցնեն, և այնուհետև իւր եկեղեցական իշխանութիւնը ձեռք առնելով՝ խստիւ արգիլում է և նոյն իսկ եկեղեցական պատիժ է նշանակում՝ եկեղեցում և առաջնորդարանում թիւրքերէն խօսելու համար: Անշուշտ, ընտանիքի մէջ և շուկայում խօսողների համար պատիժ դնել ու հրաման տալ չէր կարող, բացի հայրական յանդիմանութիւնից և յորդորից, որով և նորան յաջողում էր միշտ իւր նպատակը գլուխ հանել, մանաւանդ այն շրջանների մէջ, ուր անձնական երթևեկութիւն ունէր նա:

Իւր այս գործունէութեան մէջ, հարկաւ, առանց արգելքների պատահելու չէր: Հայ ժողովրդի մէջ հնուց տարածուած մի ախտ է, որ երբ մի տեղ մի վարդապետ առաջնորդ է դնում, ինչքան էլ բարի ձգտումներ ու գործ ցոյց տայ, որովհետև ամենքի խաթրով գնալ չի կարող, պատրաստ ունի հակառակորդներ, այս կամ այն աղան, որոնք գրգռում են ժողովրդին, շփոթութիւն հանում, մտքեր պղտորում, ստորագրութիւն ժողովում առաջնորդին հեռացնելու համար: Նոյնը հանդիպեց և Գէորգ վարդապետին իւր առաջնոր-

դութեան առաջին տարիները հենց: Բայց դեռ խռովարարները, որոնք արժանի չեն անունով յիշուելու, իրենց դժգոհութիւնը չէին ատակած (չէին կարողացել) պատրիարքին յայտնելու, որ Գէորգ վարդապետի բարեկամներին յաջողում է խռովութիւնը վերացնել, և նա մնում է ժողովրդի սիրելին և իւր տեղում:

Դ. ԵԳԻՍԿՈՊՈՍ

Շուտով ժողովուրդը ցանկանում է իւր սիրելի առաջնորդին եպիսկոպոսացած տեսնել: Եւ Գէորգ վարդապետն, որ արդէն 1841 թուից իվեր ունէր պատրիարքից ստացած եպիսկոպոսութեն վկայական, այժմ 1847 թուին Պրուսայի ժողովրդից ստացած հանրադրութեամբ նոր ուղեորութեամբ է Կ. Պոլիս այնտեղից Ս. Էջմիածին գնալու, որ եպիսկոպոս ձեռնադրուի՝ իբրև Պրուսայի ժողովրդի առաջնորդ: Շատերն են այդ հանրագիր վկայականով գալիս եպիսկոպոս ձեռնադրուելու մի վիճակի համար, ուր նոքա այլ ևս երկար չեն մնում, գերադասելով վիճակի առաջնորդի ծանր լծից Կ. Պոլսից մի եկեղեցու քարոզչութիւն: Բայց Գէորգ վարդապետը դոցանից չէր: Նա Պրուսայի վիճակի վրայ էր ձեռնադրուելու և այնտեղ էլ պիտի մնար, մինչև պատրիարք ըտրուիլը. պատրիարքութիւնից յետոյ էլ այնտեղ պիտի վերադառնար, մինչև ազգը աւելի մեծ պաշտօնի կոչէր:

Յունիսի 7-ին մեկնում է Կ. Պոլսից Տրապիզոնի, Կարինի և Ալեքսանդրապոլի վրայով Ս. Էջմիածին գալու: Յունիսի 29-ին հասնում է Ալեքսանդրապոլ և երեք օր, ժանտախտի պատճառով, կարանտինում է մնում: Այդ միջոցին երջանկայիշատակ Ներսէս Ե. կաթողիկոսը Թիֆլիսում էր: Գէորգ

վարդապետն Ալեքսանդրապոլի առաջնորդարանում է բնակում, ուղարկելով կաթողիկոսին Պրուսայի ժողովրդի հանրագիրն և Ստեփանոս ու Մատթէոս պատրիարքների տված եպիսկոպոսութեան վկայականները:

Մի քանի օրից յետոյ կաթողիկոսից կոնդակ է ստանում, որով վարդապետի ազատ կամքին էր թողնում, թէ ուզում է՝ Ալեքսանդրապոլ մնար մինչև իւր վերադառնալը Թիֆլիզից, թէ չէ՝ Էջմիածին կամ Թիֆլիզ գնար: Վարդապետը պատասխանում է. «Ես պարտիմ գիրաման Ձեր պաշտել և ոչ գկամս իմ, հրամայեցէք ինձ բացարձակ զբարեհաճ կամս Ձեր»: Կաթողիկոսն, որի սուր հայեացքից ժամանակի ոչ մի անցք ու գործք չէր փախչում, արդէն վաղուց գիտէր Գէորգ վարդապետի մասին և կամենում է շուտով տեսնել նորան, ուստի և յուլիսի 27-ին ինքնագիր կոնդակով նորան իւր մօտ Թիֆլիզ է հրաւիրում: Վարդապետը գնում է. Մեծ Կաթողիկոսը ոտքի կանգնելով գրկում, համբուրում է ապագայ կաթողիկոսացուն, ասելով. «Յառաջ քան զմարմնոյդ ծանօթութիւն, հոգի քո և սիրագործութիւնք ծանօթ են ինձ»: Իրօք ծանօթ էր Կաթողիկոսին նորա հոգին, որ Հայաստանից դուրս մի հեռաւոր վիճակում նոյն շաւղով էր ընթանում, որով ինքը Կաթողիկոսն էր ընթացել իւր եպիսկոպոսութեան ժամանակ, և ապա կաթողիկոսական աթոռի վրայ ևս նորա շաւղով պիտի ընթանար, շարունակելով Մեծ Կաթողիկոսի ձեռնարկութիւնները:

Տասնումեկ ամիս Կաթողիկոսը պահում է վարդապետին իբրև հիւր Թիֆլիսում, միշտ սեղանակից անելով իրեն և իւր այցելութիւնների ժամանակ հետը տանելով նորան՝ ինչպէս Վրաց մայր թագուհուն՝ հայազգի Թամարին և իշխան Վորոնցովին (16) այցելելիս, և ապա 1848 թ. յունիսի 24-ին իրեն հետ նորան, մի կառքով միասին, ճանապարհ է ընկնում դեպի Էջմիածին, ուր յաջորդ ամսի 11-ին ձեռնա-

դրում է նորան եպիսկոպոս Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի մէջ:

Գէորգ եպիսկոպոսը, ինչպէս և շատ եպիսկոպոսներ, որ Թիւրքեայից եկած նոր ձեռնադրուում են, մեծ ցանկութիւն և փափաք ունէր ուխտի գնալու Մայր Աթոռի մերձակայ սրբավայրերը, բայց Վաղարշապատի տօթագին եղանակից տենդով բռնուում է, ուստի և շտապում է հեռանալ Այրարատեան դաշտից, ճանապարհ ընկնելով վերադառնալու իւր վաճակը:

Տենդի պատճառով գիշերում է Օշականում, համբուրում է Ս. Մեսրոպի գերեզմանը, անցնում է Աշտարակ, ուր Ներսէս կաթողիկոսի տանը կաթողիկոսի հրամանով հիւրասիրուում է իրեն ճանապարհի դնող չորս եպիսկոպոսի ու երեք վարդապետի հետ, և ապա Մուղնու Ս. Գէորգի վանքն ուխտ անելով՝ ճանապարհ է ընկնում Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Կարնի ու Տրապիզոնի վրայով, ուր 12 օր կարանտին է մնում, և սեպտեմբերի 28-ին հասնում է իւր վիճակը: Ընդունելութիւնն այս անգամ աւելի հանդիսաւոր ու շքեղ էր, օտարների և երոպացիների մասնակցութեամբ, քան առաջին գալուստին: Հօտն արդէն ճանաչում էր իւր սիրելի հովուին, որի երկար-ժամանակեայ բացակայութիւնից վերադարձին էր սպասում անհամբեր:

Գէորգ եպիսկոպոսն այժմ աւելի մեծ եռանդով շարունակում է իւր գործը: Ամենքը գոհ էին նորանից: Ո՛չ մի գժտութիւն հովուի և իւր հօտի մէջ: Սակայն նոյն խաղաղութիւնը չէր վայելում մերձակայ Կուտինայի (Քեօթահիա) վիճակը, որ ծփում էր սովորական խռովութեան մէջ: Պատրիարքարանը Գէորգ եպիսկոպոսին է յանձնում և այդ վիճակի առաջնորդութիւնը 1851 թ. մայիսի 10-ին: Նա ընդունում է սիրով և յաջորդ տարին այցելելով այս վիճակին, իւր խաղաղարար բնատրութեամբ վերացնում է յուզումը, հաշ-

տեցնում է հօտը իւր հովիւ Պետրոս վարդապետի հետ, որին և յանձնուում է դարձեալ այդ վիճակի կառավարութիւնը, ու վերադառնում է Պրուսա:

Առաջնորդն իւր հօտի դէտն ու տեսուչն է և հոգևոր շինութեան հոգացողը: Նա, ինքն անարատ լինելով, ամենայն օր արթուն ու պատրաստ պիտի լինի կրթելու իւր հօտը անարատ բարոյականութեան մէջ, տգէտներին ուսուցանելով, թշուառներին ու վշտահարներին մխիթարելով: Ամենքի աչքը նորան են դարձած խեղճութեան մէջ, մանաւանդ ժողովրդական մէծ աղէտների ժամանակ և այսպիսի երկու մէծ աղէտ ունեցաւ Պրուսան Գէորգ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով, մէծ երկրաշարժ ու հրդեհ:

Եպիսկոպոսը բացակայ էր իւր հօտից, երբ 1855 թ. փետրուար և մարտ ամիսներում սոսկալի երկրաշարժից փլատակներ են դառնում Պրուսայի շատ շէնքեր. եկեղեցի ու մզկիթ, կամուրջ, տուն կործանուում է, և աւերմունքից ազատուած ժողովուրդը մնում է աղքատ և առանց պատուպարանի, մերկ ու քաղցած: Բազմաթիվ հայ ընտանիքներ երկրաշարժից վտանգուած, թողնում են Պրուսան ու Պոլիս լցուում: Հարկաւոր էր, թէ Պոլիս եկած այս թշուառներին օգնել և թէ քաղաքում մնացողներին: Ո՛րտեղից: Եպիսկոպոսն ինքը հարստութիւն չունի, որ բաժանէ, և ժողովրդի մէջ եղբայրներին օգնելու գիտակցութիւնն այնքան զօրեղ չէ: Պէտք էր կակղեցնել Կ. Պոլսի հարուստ ամիրանների քարեղէն սրտերը, դռնէդուռ շրջելով, սորան ու նորան անձամբ դիմելով և իւր հօտի թշուառ ու անել դրութիւնը նկարագրել պերճախոս լեզուով: Եւ Գէորգ եպիսկոպոսը սակաւ նեղութիւն չկրեց ու սակաւ ժամանակ չաշխատեցաւ, հարուստների դռները բախելով: Բայց շնորհիւ այն սիրոյ ու համակրանքի, որ ունէր նա Կ. Պոլսի ժողովրդի մէջ, և յատկապէս իւր բարեկամ Ճանիկ ու Մաքսուտ ամիրանների

ձեռնադրությամբ, կարողացաւ նոյն իսկ մի յանձնաժողով կազմել, մի նորութիւն հայոց մէջ, Պրուսայի կարոտեալներին օգնելու համար: Այնուհետև շտապեց իւր վիճակը հոգեպէս մխիթարելու իւր հօտն ու կրթութեան հոգը տանելով: Կամուրջները խորտակուած էին, երկու թաղերի հաղորդակցութիւնը կտրուած, իսկ դպրոցն ու եկեղեցին գետի մի կողմում էին: Մինչև դանդաղ կառավարութիւնն քաղաքի երթևեկութիւնը վերականգնելու հոգը կտանէր, հարկաւոր էր միւս թաղում դպրոցի համար առանձին շէնք վարձել, որպէս զի մի գուցէ ուսման ընդհատումը իւր սկսած գործի յառաջադիմութեանը խանգարէր և այնուհետև սկսեց հոգալ եկեղեցու վերանորոգութեան համար, որի կամարները կործանուած էին: Քիչ հոգսեր չէին այդ, բայց և հենց այդ հոգսերն էին, որ Գէորգ Եպիսկոպոսի անունն ավելի բարձրացրին, այնպէս, որ նա 1858 թ. մայիսի 18-ին Մատթէոս կաթողիկոսի հետ կաթողիկոսական կանդիտատ ընտրվելու բարձր պատուին արժանացաւ: Սակայն այնուհետև էլ երկար չմնաց Պրուսայում:

Ե. Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԵՏԵՐՍԲԵՐԳ

Հասարակ դասակարգի և ամիրաների միջև Յակովբոս պատրիարքի օրով ծագած կռիւը շարունակուում էր և նորա յաջորդների՝ Ստեփանոս, Աստուածատուր ու Մատթէոս պատրիարքների օրով: Արհեստաւորը կամւնում էր իւր իրաւունքն ինքը բանեցնել, իսկ ամիրան իւր դարևոր իրաւունքից պատրիարքական գործերի վրայ ազդելու և առաջնորդներ նշանակելու արտօնութիւնից հրաժարուել չէր ուզում: Խռովութիւններն մերթ մեղմանում, մերթ սաստկանում էին. բանդարկութիւն, աքսոր միացած էին այդ ժողովրդական յուզումներին: Արդարև, ժողովրդական Մատթէոս պատրիարքին առժամանակ յաջողեցաւ 1844 թուին կուսակցութիւնները յաշտեցնել և ամիրաներից ու արհեստավորներից կազմուած մի վարչական ժողով հաստատել, և շնորհիւ մեծ ազդեցութեան տէր Ճէզաիրեան Մկրտիչ ամիրայի, հակառակ միւս ամիրաների ցանկութեան, կարողացաւ առժամանակ մնալ պատրիարք և մինչև անգամ 1847 թուին Բ. Դռան հրամանով եկեղեցականներից Հոգևոր ժողովը և ամիրաններից, արհեստաւորներից ու վաճառականներից Գերագոյն կոչուած ժողովը հաստատել տուաւ, և այսպիսով ազգային սահմանադրական և ընտրողական վարչութեան հիմը դրաւ, բայց շուտով

նա ևս պետք է ամիրաների դրդելով՝ Բ. Դռան ստիպմամբ հրաժարուել, որովհետև ասելի ժողովրդի կողմն էր բռնում, քան ամիրաների: Սակայն ժողովուրդը իւր իրաւունքները ձեռք էր բերել արդէն , ուստի և Մատթէոսը պատրիարքի տեղը, հակառակ ամիրաների ցանկութեան, ընտրուեացաւ վերստին Յակովբոս պատրիարքը, որ և ժողովրդի իրաւունքների պաշտպան էր և տասը տարի, մինչև 1858 թ. վարեց իւր պաշտօնը: Արդէն Մատթէոսը կաթողիկոսը ընտրուած և հաստատուած էր, որ Յակովբոս պատրիարքն ևս հրաբժարուեցաւ ծերութեան պատճառով, և 1858 թ. հոկտեմբերի 17-ին, մի ընդհանուր ժողովով, որին ներկայ էր նորընտիր Մատթէոս կաթողիկոսը, պատրիարք ընտրուեացավ Գէորգ եպիսկոպոսն և տասն օից յետոյ, տէրութիւնից հաստատուած, մեծ հանդիսով Պրուսայից Պոլիս բերուեցաւ: 1461 թուականից ի վեր, երբ առաջին անգամ սուլթան Մեհմեմէդ Բ-ի (17) օրով Պրուսայի առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսը Օսմանեան պետութեան հպատակ հայոց հոգևոր և աշխարհական գլուխ կարգուեցաւ, այս առաջին անգամն էր,- ինչպէս Գէորգ պատրիարքը սուլթան Աբդիլ Մեջիդին ներկայացած ժամանակ ասում է,- Պրուսայի առաջնորդը հրավիրում է անմիջապէս առաջնորդութիւնից պատրիարք լինելու:

Հեշտ ժամանակում չէր կոչուած Գէորգ եպիսկոպոսը պատրիարքութեան պաշտօնին: Մատթէոսի վերջին տարուց արդէն, ինչպէս ասացինք, հաստատուած էր մի տեսակ սահմանադրական վարչութիւն՝ Հոգևոր և Գերագոյն ժողովներով, որոնց անդամներն երկու տարին մի անգամ պետք է փոխուէին: Բայց գրեթէ ամեն անգամ էլ ընտրուում էին նոյն մարդիկը, որոնք կարծես, սեփականել էին ազգային վարչութիւնը: Սահմանադրութիւնը շատ տարրական էր և առանց որոշ կազմակերպութեան ու կանոնադրու-

թեան, ուստի և ոչ մի փոփոխութիւն չէր մտցրել ազգային վարչութեան եղանակի մէջ: Իշխանութիւնը դեռ շարունակ ամիրաների ձեռքին էր մնում: Ապարդիւն էին անցնում Յակովբոս պատրիարքի օրով եղած փորձերը՝ այդ ժողովի իրաւունքներն ու պարտականութիւնը որոշող կանոնադրութիւն կազմելու համար: Գէորգ պատրիարքին էր մնում ջանալ սահմանադրական կանոնադրութիւնը կազմել և հաստատել տալու գործը: Նա այդ նպատակով մի քանի անգամ ժողովի հրաւիրեց ամիրաներին, արհեստաւորներին ու վաճառականներին՝ եկեղեցականների հետ, և վերջապէս յաջողեց կազմել ժամանակի հասկացող եկեղեցականներից ու աշխարհականներից մի մեծ հանձնաժողով, որ պիտի պատրաստեր Ազգային Սահմանադրութեան կանոնադրութեան ծրագիրը: Մեծ մասամբ լուսամիտ երիտասարդներ էին այդ յանձնաժողովի անդամները՝ Նիկողայոս Պալեան, Գրիգոր Օտեան, Գրիգոր Աղաթոն, Կարապետ Իւթիւճեան և ուրիշները , որոնք մեծ եռանդով աշխատեցին, և 1860 թուականի սկզբին արդէն պատրաստ էր մշակուած ծրագիրը, որի մէջ որոշուած էին պատրիարքի, առաջնորդների, վարչական ժողովների իրավունքներն ու պարտքերը, ինչպէս և իրար հետ յարաբերութեան եղանակը: Իրավունքը տրուած էր ամբողջ հայ ժողովրդին: Ժողովների անդամներին ընտրութիւնն ամեն դասակարգից պիտի լինէր անխտիր:

Մինչ այդ՝ կրքերը յուզված էին: Քսան տարուց ի վեր սկսուծ կռիւր հասարակ դասակարգի և ամիրաներիկ միջև՝ իւր վախճանին պիտի հասնէր: Ամիրաները ամբողջ երկու հարիւր տարիների ընթացքում պատրիարք նշանակել տալու ու փոխելու, առաջնորդներ նշանակելու և հանելու, մի խօսքով սուլթանների՝ յանուն Հայոց եկեղեցու տուած եկեղեցական ու աշխարհական առանձնաշնորհումները բա-

նեցնելու իրաւունքներն իրենց ձեռն էին ժողովել: Այժմ նորա պիտի գրկուէին այդ իրաւունքից: Վերջին ճիգը պետք էր թափել, որ գլուխ չգար Սահմանադրութիւնը, որ վերջ պիտի տար շահախնդիր կամայանականութեանը: Եւ այդ ճիգը թափեցին: Կազմուեցաւ երկու կուսակցութիւն. Սահմանադրութեան պաշտպանները, մեծ մասամբ երիտասարդներ, իրենց **լուսաւորեալ** էին կոչում, իսկ Սահմանադրութեան հակառակորդներին, մեծ մասամբ ամիրաներ, **խաւարեալներ**: Այս վերջինների բոլոր ջանքն ուղղուած էր պատրիարքի դէմ. կարծում էին, որ եթէ պատրիարքին հարաժարեցնեն, Սահմանադրութիւնը գլուխ չի գալ:

Շատ ժողովներ ու աղմուկներ անելուց յետոյ, վերջապէս մարտի 18-ին 1860 թ. մի ժողովի մէջ վճռում են պատգամաւորներ ուղղարկել պատրիարքին, որ հրաժարուի: Պատրիարքը հարաժարուելու պատրաստակամութիւն է յայտնում, ձանձրացած աղմուկներից ու ամիրաների կողմից կրած ընդդիմադրութիւնից իւր ջանքերի համար, մանաւանդ, որ «լուսաւորեալների» կուսակցութիւնն էլ գոհ չէր պատրիարքից. որովհետեւ նա, թեպէտ և սահմանադրութեան կուսակից, հակառակ էր պատրիարքական որոշ իրաւունքներ կրճատելուն, ինչպէս ծրագրուած էր կանոնադրութեան մէջ: Նա յաջորդ օրն իսկ անմիջապէս ուղարկում է Բ. Դռանը իւր հրաժարականը, որը, սակայն, ուշադրութեան չի առնուում: Յուզումը սաստկանում է. հասարակ դասակարգը, մանաւանդ Միջագիւղցիք, Խասգիւղցիք, ու գաւառի պանդուխտները, չեն ուզում պատրիարքին հրաժարուած տեսնել, իսկ միւս կողմից շուտով լինում է պատրիարքաբանում խռովայոյզ ժողով՝ պատրիարքութեան համար խորհելու: Եւ հենց այդ ժողովի վերջում էլ, երբ ծեծ ու ապտակների վրայ՝ ժողովականներից շատերը հեռացած էին, ընտրում են Աղբիանուպօլսեցի Մարգիս եպիս-

կոպոսին պատրիարք (18), չնայելով, որ Բ. Դռանը դեռ չէր ընդունած Գէորգ պատրիարքի հրաժարականը և մտադիր էլ չէր ընդունելու: Դրութիւնն աւելի խճճում է: Նոր պատրիարք էր ընտրուած, իսկ հին պատրիարքը դեռ պաշտօնի մէջ էր և պատրիարքաբանումն էր բնակուում: Սակայն Գէորգ պատրիարքը խռովութիւններին վերջ տալու համար ապրիլի 20-ին գնում է Բ. Դռանը և անձամբ խնդրում, որ իւր հրաժարականն ընդունեն, ու այնուհետև պատրիարքաբան չդառնալով՝ իւր քրոջ տանն է ապրում:

Բ. Դռանը, տեսնելով պատրիարքի պնդելն իւր հրաժարականի վրայ, վերջապէս ապրիլի 28-ին ընդունում է նորա հրաժարականը: Սուլթանի կողմից 2000 դահեկան ամսական թոշակ է սահմանուում նորան, և ապա յուլիսի 25-ին սուլթանից ստանում է Մէճիդիէի շքանշանի երկրորդ աստիճանը: Մարգիս եպիսկոպոսը հաստատուում է պատրիարքութեան մէջ և 1860 թ. մայիսի 24-ին Ըղիանուր ժողովի մէջ եկեղեցականների ու աշխարհականների խումբն բազմութեան ներկայութեամբ, ընդունում է Սահմանադրութիւնը: Թեպէտ և այնուհետև շատ շուտով, տարի ու կէս չանցած հակասահմանադրական ընթացքի պատճառով, ստիպուում է հրաժարուել: Աթոռը բաւական ժամանակ թափուր է մնում, մինչև Զմիւռնիայի առաջնորդ Պօղոս եպիսկոպոս Թաքթաքեանն (19) ընտրուում է պատրիարք (1863 թ.):

2. ԿՐԿԵՆ ՊՐՈԻՍՏՅԻ ԱՌԱՋԵՈՐԴ

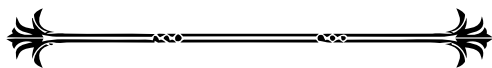
Գեորգ արքեպիսկոպոս պատրիարքությունից հրաժարուելուց յետոյ՝ մի առժամանակ հանգստանալու համար մնում է Կ. Պոլսում, մի քանի ամիս վարելով սահմանադրութեամբ հաստատուած Կրօնական ժողովի նախագահութիւնը, և այնուհետև 1861 թ. հոկտեմբերի 31-ին կրկին ստանձնում է Պրուսայի առաջնորդութիւնը, ինչպէս մեկնելու ժամանակ այնտեղի ժողովրդին խոստացել էր, պատրիարքութիւնից հրաժարուելու դէպքում այնտեղ վերադառնալ:

Պրուսան կարիք պիտի ունենար շուտով այդպիսի քաջ հովուի, որովհետև երկու տարուց յետոյ՝ 1863 թ. սեպտեմբերի 27-ին այդ քաղաքը ենթարկուում է իւր երկրորդ մեծ աղէտին: Մի օրուա մէջ կրակը լափում է քաղաքի մեծ մասը. համայնական շէնքերից Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին, առաջնորդարանը, մօտակայ միւս եկեղեցական շէնքերը, Գեորգ եպիսկոպոսի շինած ուսումնարանը, երկսեռ ծխական դպրոցները ոչնչանում են. աւելացրէք դորա վերայ և հայ բնակիչների 506 տուն: Թշուառութիւնը մեծ էր: Հարկաւոր էր միսիթարել և օգնել տարաբախտներին և ամենայն ինչ նորից շինել: Ուստի առաջնորդը յաջորդ տարին ամբողջ Կ. Պոլսում է անց կացնում դարձեալ հարուստների

դռան մուրալու իւր հօտի կարիքների համար: Աղետեալներին առաջին օգնութիւնը հասցնելուց յետոյ, ամենից առաջ ուշադրութիւն է դարձնում կրկին դպրոցի վերայ. պէտք էր չընդհատել ուսումը: Կիսաւեր եկեղեցին ժամանակաւոր յարմարեցրած դպրոց է դառնում, մինչև 1865 թուին ամենից առաջ ձեռնարկում է դպրոցի եռահարկ շէնքին: Առաջնորդի ժողովարարութիւնը յաջող էր անցած: Նոյն իսկ սուլթան Աբդիլ Ազիզը (20), որ արդէն 1862 թուի ապրիլին Պրուսայում եղած ժամանակը հայոց առաջնորդի կատարած շքեղ ընդունելութեան հանդեսի համար¹ մեծ ընծաներ էր տուած առաջնորդին և նուէրներ հայոց դպրոցներին, այժմ էլ 50. 000 դահեկան է նուիրում ի նպաստ Պրուսայի հայոց դպրոցի շինութեան, որ 1866 թ. փետրուարին արդէն պատրաստ, օրհնուում է, յանուն իւր շինողի Գեորգեան կոչուելով: Այժմ դպրոցն է դառնում ժամանակաւոր եկեղեցի, և առաջնորդը ձեռնարկում է եկեղեցու շինութեան կից թանգարանով, գանձարանով ու փոքրիկ գանգակատնով: Եկեղեցու խախտուած շէնքը քանդել է տալիս ու նորից հիմնարկում: Տաճիկ կառավարութիւնից յաջողվում է եկեղեցու շինութեան համար նոյնպէս ձրի ստանալ արքումի մերձակա անտառից հարկաւոր փայտեղէնը: Շատ կարճ ժամանակու այդ գործն ևս գլուխ է գալի. քանի որ եկեղեցու շէնքի վրայ հին սովորութեամբ անձամբ աշխատում էր ոչ միայն քրիստոնէայ ժողովուրդը՝ տղամարդ, կին, աղջիկ, երեխայ, այլ և հենց ինքը առաջնորդը հասարակ բանուոր դարձած՝ քար էր կրում: Հարկաւոր էր շտապել և տարի-

¹ Գեորգ եպիսկոպոսն այդպիսի շքեղ ընդունելութիւն էր արած և 1845 թ. Ռուսաց մեծ իշխան Կոստանդին Նիկոլայեւիչին, արժանապէս հրաւիրելով Նորան յունիսի 24-27-ին Պրուսայի Զայոց առաջնորդարան: Մեծ իշխանն ի Նշան սիրոյ եւ համակրանքի Նուէր է տալիս առաջնորդին մի ձուածեւ, մեծադիր եւ ականակուռ թանկագին մատանի, որ այժմ պահուում է Մայր Աթոռի թանգարանում:

ների գործը ամիսների ընթացքում գլուծ բերել, որովհետև եկեղեցու շինութեան ընթացքում Գէորգ արքեպիսկոպոսը, որի անունն արդէն մեծ էր մանաւանդ իւր հօտի այս վերջին աղէտի ժամանակ ցոյց տուած ջանքերով, ոչ միայն օգուտոսի սկզբին Կ. Պոլսի Հայոց կաթողիկոսական ընտրելի էր դարձած, այլ և 1866 թուի սեպտեմբերի 17-ին Մայր Աթոռում գումարուած համազգային ժողովի մէջ միաձայն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս էր ընտրուած (21): Դեկտեմբերի 2-ին Կ. Պոլսի Ռուսաց դեսպանը՝ Իգնատիև (22), որին Գէորգ արքեպիսկոպոսն անձամբ ծանօթացել էր մի ամիս առաջ սեպտեմբերի 1-ին, դեսպանի Պրուսայում եղած ժամանակ այցելելով նորան և փոխադարձ այցելութիւն ստանալով,՝ յայտնում է Հայոց պատրիարքարանին, թէ Գէորգ արքեպիսկոպոսը հաստատուած է Ռուսաց կայսեր կողմից Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս: Պէտք է երևակայել իւր առաջնորդին սիրող ժողովրդի ոգևորութիւնը, երբ նորընտիր Կաթողիկոսը իւր ձեռքով այդ ամսի 11-ին օրհնում էր նորակառոյց եկեղեցին: Թէպէտ և ցաւում էր հօտը, որ իւր հովուից պիտի զրկուէր. բայց և ուրախ էին, որ նա կոչուած էր լինելու Լուսաւորչի արժանաւոր ժառանգ, որ Հայաստանեայց եկեղեցու հոգսերի բոլոր բեռը պիտի կրէր և լուսոյ Մայր Աթոռից արթուն հսկէր իւր մեծ հօտին:

Է. Ս. ԷԶՄԵՆՏԻՆ ԳԱՂԸ

Գէորգ արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը 1866 թ. նոյեմբերի 23-ին հաստատում է Ալեքսանդր Բ կայսրը շնորհելով հայրապետին վեղարի ականակում խաչ և Ալեքսանդր Նևսկու կայսերական ասպետական շքանշանը: Հայոց պատրիարքարանի խնդրով սուլթանն իսկոյն արձակում է օսմանեան հպատակութիւնից Կաթողիկոսին, և պատրիարքարանն շտապում է յատուկ ծանուցագրով պատուիրուել, որ ամենայն տեղ յիշուի Հայրապետի անունը: Պրուսայում Կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնը լինում է դեկտեմբերի 9-ին, իսկ Ս. Էջիաձնի Մայր տաճարում բաւական ուշ՝ 1867 թուի յունուարի 1-ին, Կովկասի փոխարքայի գլխաւոր կառավարութիւնից դեկտեմբերի 29-ին գրած թուղթը ստանալուց յետոյ:

Հայոց պատրիարքարանից յատուկ հրաւիրակներ են ուղարկուում Պրուսա Կաթողիկոսին Կ. Պոլիս հրաւիրելու, իսկ Ռուսաց դեսպանատան կողմից, որ աշխատում է Կաթողիկոսի գալուստը Պրուսայից Կ. Պոլիս փառաւոր անել, գնում է Կ. Պոլսի դեսպանատան թարգմանը: Յունուարի 15-ին, մեծ հանդիսով, որին մասնակցում էր Պրուսայի կուսակալն իւր պաշտօնեաներով, պետութիւնների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Աւստրիայի հիւպատոսները, և

խումն բազմութիւն, Հայոց Կաթողիկոսը Ռուսաց դեսպանատան շոգենաւով ճանապարհ է դրոուում Կ. Պոլիս: Այստեղ ևս ընդունելութիւնը փառաւոր է լինում: Քաբաթաշի նաւամատոյցից առաջնորդուում է Պերայի Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցին, ուր յունուարի 16-ին Կ. Պոլսի հայ ժողովրդին իւր առաջին ողջոյնն և օրհնութիւնն տալուց յետոյ, իջևանում է Յակովբ Նորատունկեանցի (23) տանը: Այցելութեան է գալիս յաջորդ օրը Ռուսաց դեսպան Իգնատիև, որ մատուցանում է Ռուսաց կայսեր շնորհած վեղարի խաչը, կայսերական ինքնագիր նամակով: Կաթողիկոսն առժամանակ մնում է Կ. Պոլսում: Փետրուարի 12-ին Ս. Էջմիածնի հրաւիրակները՝ Սարգիս արքեպիսկոպոս Զաւալեանը (24) և Գրիգոր վարդապետ Մուշեղեան, հասնում են Կ. Պոլիս, բերելով Կաթողիկոսին հայրապետական խաչն ու գաւազանը: Իսկ Կովկասի փոխարքան, Մեծ Իշխանն Միքայէլ Նիկոլայնիչ (25), ուղարկում է Ս. Էջմիածնի հրաւիրակների հետ զօրապետ Զինովիևին, որի ձեռով Մեծ Իշխան իւր սիրալիր ողջոյններն ու ուրախակցութեան խօսքերն է ուղարկում Կաթողիկոսին: Այնուհետև Ռուսաց և Պարսից դեսպանների տուած ճաշի հիւրասիրութիւնը վայելելուց յետոյ՝ մարտի 1-ին ունկնդրութիւն է ստանում սուլթան Աբդիլ Ազիզից, որ իւր ձեռով շնորհում է Կաթողիկոսին Մէճիդիէի առաջին կարգի շքանշանը. և նոյն ամսի 28-ին Ռուսաց տէրութեան մատուցած յատուկ շոգենաւով, ուղեկցութեամբ 4 տաճկահայ պատուիրակների և Ս. Էջմիածնի հրաւիրակների, մեկնում է Մայր Աթոռը գալու համար: Հասնելով Փոթի, Քութայիսի, Գորու, Մցխեթի վրայով, որ Թիֆլիսի հայ հասարակութեան կողմից ճաշ է տրուում, ժամանում է Թիֆլիս ապրիլի 7-ին: Ընդունելութիւնը մեծ հանդիսով է լինում. հնչում են Հայոց, Ռուսաց և Վրաց եկեղեցիների զանգակները: Կաթողիկոսը մտնում է

քաղաք Մեծ Իշխան փոխարքայ Միքայէլ Նիկոլայնիչի կառքով, որ Մեծ Իշխանը Կաթողիկոսին պատուելու համար ուղարկած էր ընդառաջ. և Վանքի մեծ եկեղեցու մօտ հայրապետը եկեղեցական թափորով առաջնորդուում է եկեղեցի, և ապա առաջնորդարան, ուր եկած էին ուրիշ պաշտօնեաների հետ և Նորին Կայսերական մեծութեան թագաւոր կայսեր և Մեծ Իշխան փոխարքայի կողմից առանձին պաշտօնեաները, Կաթողիկոսի ընդունելութեան համար: Երկու օրից յետոյ, ապրիլի 10-ին, այցելում է Կովկասի փոխարքայ Մեծ Իշխան Միքայէլ Նիկոլայնիչին, որից ստանում է կայսերական հաստատութեան ոսկեդիր հրովարտակը և Ս. Ալէքսանդր Նևսկու շքանշանը: Եւ ապա Զատկի օրը, ապրիլի 16-ին, պատարագ անելուց և Մեծ Իշխան փոխարքայի հիւրասիրութիւնը վայելելուց յետոյ՝ մեկնում է մայիսի 4-ին և 12-ին հասնում է Մայր Աթոռը: 21-ին մեծաշուք հանդիսով ստանում է ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսութեան օծումը, ստանձնելով միանգամայն հայրապետութեան սրբազան և ծանրաբեռն լուծը:

Ը. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՊԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՅ

Ի՞նչպես վարեց Գեորգ կաթողիկոսն իւր դժուար պաշտօնը 16-ամեայ հայրապետութեան ժամանակ և որքա՞ն կարողացաւ նա հայ եկեղեցուն և ազգին ծառայութիւն մատուցանել:

Այդ անցեալը դեռ շատ մօտիկ է, և մարդիկը մեծ մասամբ դեռ կենդանի են: Իսկ այդպիսի մօտիկ անցեալը, որ իսկապէս դեռ նոր պիտի անցնէ, դատելը շատ հեշտ չէ և շատ դեպքերում նոյնիսկ կարելի չէ: Բայց ի՞նչ էր պահանջուում այդ ժամանակ կաթողիկոսից և որքա՞ն աշխատեց նա և կարողացաւ այդ պահանջներին լրացում տալ: Կ. Պոլիս մտնելուց քիչ յետոյ բազմաթիւ եկեղեցականների, խմբագիրների և ժողովրդի ներկայութեամբ, 1867 թուի յունուարի 16-ին «Ժամանակ» հանդեսի խմբագրապետ Ստեփան Փափագեանը (26) ի դիմաց Կ. Պոլսի վեց հայ խմբագիրների¹ և յանուն ժողովրդեան արտասանում է մի ուղերձ, որի մէջ յիշուում են Հայրապետի պարտիքը իւր ժամանակի

¹ Ուղերձին ստորագրած են Կ. Զուխաճեան՝ խմբագիր «Ծիածանի», Կ. Ս. Իւթիւճեան՝ խմբագիր «Մասիսի», Մարկոս Աղաբեկեան՝ խմբագիր «Ծիլն Աւարայրի», Ստեփան Փափագեան՝ խմբագիր «Ժամանակի», Ա. Ալաճաճեան՝ խմբագիր «Փունջի» եւ Կ. Փանոսեան՝ խմբագիր «Մանգումէի»:

մէջ՝ մանրամասն որոշ շեշտուում են երեք կէտեր միայն. «Նախ պահպանութիւն և ամբողջութիւն Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցւոյ, անխախտ և ամրապինդ պահելով Քրիստոսադիր կարգ ու կանոն, Առաքելական և Լոսաւորչական աւանդութիւնք և արարողութիւնք, որ ի նախնեաց մերոց ի սրբոց Հարց... ջնջելով ու վերացնելով այն ամեն նոր ու եկեղեցւոյ և ազգի վնասակար կարգադրութիւնները, որոնք տգէտ, շահախնդիր և թոյլ անձերու ձեռօք ներմուծուած ու զօրութիւն գտած են»: **Երկրորդ** «երաշխաւորեալ պահպանութիւն Ազգիս, ազգային և անհատական իրաւանց ապահովութիւն յուրաքանչիւր բարեխամ կառաւարութեանց ներքև, որոնց հպատակ կգտնուին հայ ազգի գաղանկները», որովհետև կաթողիկոսը ընդհանրական տեսուչ և հովիւ է ազգի «հայրենաւանդ ու կրօնին, եկեղեցւոյն, աւանդութեանց, սովորութեանց, ազգային և անհատական ամեն իրաւանց, պաշտպանը»: **Երրորդ** ... «ազգային դաստիարակութեան ծաւալումը, այն է սրտով մտքով և հոգով հայեր պատրաստել», «քանի որ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին և հայոց ազգը մեծ կարօտութիւն ունի քաջութեան, հոգեւից, վերջապէս արժանաւոր եկեղեցականներու և աշխարհականներու»: Եւ այնուհետև երկրորդաբար յիշեցնում են վանքերի մեծ մասի ողբալի վիճակը և Սոյո ու Աղթամարի մասնաւոր կաթողիկոսութեանց մէջ գործուած «քստմնելի սրբապղծութիւնք և անլուր ու անխիղճ գայթակղութիւնք», որոնցից Հայաստանեայց եկեղեցին «զերծ պահելու փոյթ պիտի տանի» Կաթողիկոսը, հետևելով արժանաւոր նախորդներին, մանաւանդ Աշտարակեցի հեգելոյս Ներսէս Կաթողիկոսին: Աւելացնենք այս երեք պահանջի վրայ և այն, որ ազգային ժողովը կաթողիկոսի ընտրութիւնից դեռ առաջ զբաղուած լինելով Հայաստանեայց եկեղեցու կանոնադրութեան վերաքննութեան

խնդրով՝ Պողոս պատրիարքի ձեռով ներկայացնում է Կաթողիկոսին իւր վերաքննութեան որոշումը, խնդրելով նորան, որ Ս. Էջմիածին հասնելուց յետոյ ջանայ բառնալ և փոփոխել տալ եկեղեցական կանոնադրութեան մի քանի կետեր, որոնք «անհամաձայն են նախնի հարազատ դրութեան հայրենի Ս. Եկեղեցւոյ»:

Իսկ եթէ դառնանք Ռուսաստան, խիստ բազմաթիւ են Հայրապետի գալստեան ժամանակ և ապա Ս. Պետերբուրգ գնալիս ու գալիս և ուրիշ ճանապարհորդութիւնների ժամանակ, յայտնի ու կրթուած մարդկանց կարդացաց ուղերձները. բոլորը փրոցուողոյց ու ճարճատուն բառերով և նոյնն են ասում՝ Կաթողիկոսին, ինչ որ Կ. Պոլսի խմբագիրները: Նոյնը յիշեցնում են նորան և նշանաւոր հայագն մարդին նամակներով: Ամենից պարզ արտայայտուած է այդ բաղձանքը 1870 թ. մայիսի 24-ին Թիֆլիսում Կաթողիկոսի օծման տարեդարձի օրը կարդացուած մի ուղերձի մէջ: Ստեփանոս աւագ քահանայ Մանդինեան (27), կրօնագիտութեան և հայոց եկեղեցականութեան ուսուցիչը Ներսիսեան դպրոցում, ասում է այդ ուղերձի մէջ. «Երից իրաց պէտս ունիմք՝ շինութեան և բարեկարգութեան եկեղեցւոյ ի վերայ սկզբնական հիմանց իւրոց, բարեկարգութեան հոգևորականաց և հիմնելոյ ուսումնարանս, ուր գոն պակասութիւնք, և զեղեալսն որչափ մարթ է, ըստ ներելոյ միջոցած պահպանել և կանոնաւորել»: Ահա երեք պահանջներ, որ շարունակ կրկնուում են Հայրապետի ականջին և իբրև պարտք դնում են նորա վերայ ամեն մի առիթը պատահած ժամանակու ամեն տեղ և՛ խմբագիր, և՛ ուսուցիչ, և՛ ամեն կրթուած մարդ: Եւ մենք կարող ենք ասել, որ մեր Հայրապետն այդ պահանջները իրագործելուն իսկապէս նուիրել է յարատև իւր բալոր ժամանակն ու ջանքը և կարող էր իրաւամբ պատասխանել Կ. Պոլսի խմբագիրների ուղերձին.

«Ձեր այդ գրածներն իմ սրբազան պարտականութիւններս են և Ձեր այդ զգացածներն իմ ալ զգացմունքներս են»:

Կաթողիկոսն, անշուշտ, շատ բան կարող է անել, բայց ամենակարող չէ: Ոչ մի յառաջադիմութիւն մի ազգի ընդհանուր եկեղեցական կեանքի մէջ Կաթողիկոսի կոնդակով միայն և նորա բոլոր բարի ցանկութիւններով չէ կարող կատարուել մի քանի տարվայ ընթացքում: Հարկաւոր էին Կաթողիկոսի քաջ մտածած ու կշռուած հրամանները կատարող ստորադրեալներ, որոնք հասկանային նոյն ձևով իրենց պարտքն ու կոչումը, ինչպէս Գէորգ Կաթողիկոսն էր հասկանում. բայց դժբախտաբար նա, որ իւր ժամանակակիցներից շատ բարձր էր կանգնած, այդ շրջապատը չունէր: Նա ևս թէպէտ ոչ յաճախ, սրտի ցաւով տեսնում էր, որ իւր հրամաններն առանց գործադրուելու են մնում: Բնաւորութեամբ լինելով անգամ խստապահանջ և գիտնալով առանց աշառութիւն անելու արժանաւորին վարձատրել և քաջալերել, իսկ անարժանին և զանցաւորին պատժել, լինէր դա նոյն իսկ եպիսկոպոս ու Սինոդի անդամ, նա չէր կարող, սակայն, մեծ արդիւնքներ ցոյց տալու համար, չեղած տեղից կարճ ժամանակում եկեղեցու արժանաւոր սպասաւորներ, հրամանը սրբութեամբ կատարողներ յարուցանել: Նրան մնում էր միայն շատ բանի սկիզբն դնել քաջ իմանալով որ, ինչպէս Ստեփանոս Նազարեանցն (28) Կաթողիկոսին ուղղված մի ուղերձի մէջ ասում է «Ամենայն անդաստան, ևս առաւել իմանալին անդաստան որևէ ազգի, հարուստ ժամանակս ամայի և անմշակ թողեալ ոչ է բնաւորեալ նոյն ժամայն արդիւնս մեծամեծս գործել. աստ ուրեմն աշխատասէր երկրագործին հարկ ի վերայ հասանէ նախ և առաջ արօրս կազմեալ, լուծս յօրինել ակօսաբեկ պատառել զկորդացեալն անդաստան, մինչև հնար իցէ գալ ի սերմնարկութիւն կարօտ գոյ դարձեալ ժրածեռն

ջութառութեան և բազմադիմի խնամոց մինչև յուրումն ժամանակի ի վեր երևիլ ակնկալելոցն արգասեաց»։ Գէորգ Կաթողիկոսն ահա այդ սերմնարկողն էր և նա շատ բարի և բազմազան սերմեր է ցանել Հայոց եկեղեցու կորդացեալ անդաստանի մեջ, որոնց արգասիքն առժամայն չէր կարող երևալ գալ, այլ միայն յաջորդների «ջութառութիւնից» և խնամքից յետոյ։

Թ.

ԱՆԳՐԱՆԻԿ ԿՈՆԳՐԱԿԸ ԵՒ ՉԵՌՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐ

Նորա ընդհանրական անդրանիկ կոնգրակը հենց, որ գրում է ձեռնադրութիւնից յետոյ Ս. Էջմիածնում 1867 թուի մայիսի 27-ին, բովանդակում են ժամանակի պահանջների վերևում յիշած երեք կէտերը, որ և իւր գլխաւոր հոգացուողութեան առարկան է դարձնում։ Ըստ այնմ պատուէրներ է տալի պատրիարքներին ու եպիսկոպոսներին, քահանաներին ու ժաղովրդականներին անարատ և անտխեղծ պահապնութիւն ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, թոյլ չտալ, որ «եւ ոչ նշանախեց մի անգամ փոխիցի ի նմին», եկեղեցու կարգ ու կանոնները հաստատաւոր պահել, մերազննեաներից եւ օտարներից սպրդած նորաձեւութիւնների առաջն առնել։ «Սուրբ եկեղեցին անխախտ յիւրում ուղղափառութեան մնաց և մնացէլ յաւիտեան», - այս էր նորա նշանաբանը, որ գրում է մի կոնգրակի մեջ 1873 թուին։

Իւր կանոնական կոնգրակների մէջ ոչ թէ ընդհանուր խօսքերով է հրաման տալի, այլ, իբրև ժամանակի դրութիւնը հասկացող, որոշ մատնանիշ է լինում հին կանոնների և նորամուտ սովորութիւնների վրայ. օրինակ հրամայում

է. 1. Թոյլ չտալ ժողովրդին հաղորդվել մեծ պասի օրերին, հետևելով ուրիշ ազգերի, այլ Հայոց եկեղեցու հին սովորութեամբ մեծ պասին հաղորդուել միայն այն ժամանակ, երբ բաց պատարագ է լինում: 2. Պատուիրում է քահանաներին ամուսնութեան Սուրբ խորհրդին ամենայն սրբութեանք վերաբերել և, ըստ մեր եկեղեցու հնաւանդ կարգի, պսակ չկատարել, մինչև որ փեսացուն ու հարսնացուն իրար տեսած ու ճանաչած չլինին և փոխադարձ հաւանութիւն տուած: Օրինաւոր նշանադրութիւնից յետոյ միայն պսակի խորհուրդը կատարել և երբեք միմիայն ծնողների հաճութեամբ նշան չօրհնել: 3. Երբեք եկեղեցու մէջ աշխարհաբար կամ օտար լեզուով Աւետարան չկարդալ, այլ միմիայն գրաբար, որ մեր եկեղեցու՝ մեր սուրբ հայրերից նուիրագործուած կանոնական լեզուն է, իսկ քարոզներն և Աւետարանի մեկնութիւնը միայն այն լեզուով կարող են լինել, որ ժողովուրդը հասկանում է¹: 4. Մկրտութեան Ս. խորհուրդը տանը չկատարել, այլ միայն եկեղեցում. երկար միջոց առանց մկրտութեան չթողնել երեխաներին, այլ ըստ հին սովորութեան 8 օրում մկրտել: 5. Չորրորդ պսակ թոյլ տալ միայն նոցա, որոնց ամուսինները երիտասարդ հասակում են մեռել և որոնց տարիքը, մարդունը 60-ից, իսկ կնոջը 40-ից անց չէ, ունենալով և բժշկի վկայական ամուսնացողների ամուսանական ընդունակութեան համար: 6. Վերացնել բաշլղի քրդական սովորութիւնը հարսանիքի ժամանակ, որով աղջիկն իբրև ապրանք, հակառակ Ս. Եկեղեցու օրէնքի, գնուում է իւր ծնողներից, և վեճերի ու կոխների աղբիւր է դառնում: Եւ այլ այսպիսիները:

«Ամենայն ուրեք նոյն ձև և ոճ փայլեցվի անթերի յաստուածային պաշտամունս», - գրում է նա իւր ընդհանրա-

¹ Գեորգ Կաթողիկոսի կանոնական կոնդակի այս կետն ուղղուած է այն նորեւելակների դէմ, որոնք չհասկանալով թէ ինչ նշանակութիւն ունի մեր եկեղեցու այս հնաւանդ կարգը պահելը. մարդու էին թէ պետք է ժամերգութիւնն աշխարհաբար լինի:

կան կոնդակի մէջ: Նա շատ լաւ գիտէր, որ այդ իրագործելու համար հարկաւոր էր միատեսակ ոգով կրթուած եկեղեցականներ ունենալ. բայց այդ ժամանակի խնդիր էր, որի համար նա, ինչպէս կտեսնենք, գլխաւոր ուշադրութիւն էր դարձնում: Իսկ ինչ որ առժանակ կարող էր անել Կաթողիկոսն՝ արաւ: Մեր ժամագրքի ու եկեղեցական երգերի և շարականների ամենքի համար պարտաւորիչ խմբագրութիւնն անել էին տուել մեր մեծ կաթողիկոսները, որոնցից վերջինն էր Երևանցի Սիմէօն Կաթողիկոսը (29): Այդ կետն արդէն հաստատուն էր մեր եկեղեցու մէջ: Մակայն այսպէս չէ եկեղեցական երգեցողութիւնը, երգերի եղանակը: Ամեն քահանայ ու դպիր իւր ուղղած նորանոր եղանակով է երգում: Իսկ յայտնի է, թէ եկեղեցու համար որքան մեծ նշանակութիւն ունի երգեցողութիւնը. մէկ եկեղեցում ոչ միայն միատեսակ երգեցողութիւն պիտի իշխէ ինչպէս և միևնոյն աղօթքներն ու երգերն, այլ և եկեղեցու բարեգարդութեան համար հարկաւոր է կանոնաւոր և ներդաշնակ երգեցողութիւնը: Գեորգ Կաթողիկոսը հոգ է տանում միատեսակ երգեցողութիւն և կանոնաւոր ժամասացութիւն մտցնելու եկեղեցու մէջ, որքան կարելի է, հին եղանակները ձայնագրական արուեստով հաստատուն դարձնելով:

Հայկական ձայնագրութիւն իսկապէս գոյութիւն չունէր. մեր շարականների վրայ խազերը կորցրել էին իրենց նշանակութիւնը, սակայն 1834 թուից Պապա Համբարձումի (30) ձեռքով, Ստեփանոս Աղաւնի մականուանումով պատրիարքի օրով, սկսուել էր Կ. Պոլսում հին խազերով մի նոր ձայնագրական արուեստ, որ իմացողների մէջ պահուում էր իբրև մենավաճառութիւն: Կաթողիկոսն այդ բանին տեղեակ էր: Նա հրաւիրում է ձայնագրագէտ Նիկողայոս Թաշճեանին (31) Մայր Աթոռը, և 1873 թ. յունիսին առանձին կոնդակներ գրելով առաջնորդներին և յաջորդներին,

նոցա ձեռքով Ռուսաստանի 6 թեմերից 30 չափահաս, քաջառողջ ընդունակ ու քաղցրաձայն դպիրներ է ժողովում Մայր Աթոռը, ուր նոքա Աթոռի հաշուով ապրելով՝ ինն ամսուայ ընթացքում սովորում են ձայնագրության արուեստը՝ Ս. Էջմիածնի երիտասարդ միաբանների, սարկաւագների ու դպիրների և Ժառանգաւորաց դպրոցի աշակերտների հետ: Առաջին անգամ դեկտեմբերի 14-ին երգում է Մայր Տաճարի մէջ ձայնագրութեամբ: Այդ երեսունին, նոցանից պատրաստներին քահանայ ձեռնադրել տալով, յետ է ուղարկում թեմերը, ուր նոքա պատրաստ էին դպրոցներում դաս տալու, աշակերտներ պատրաստելով ձայնագրութեան արուեստը տարածելու համար: Շուտով և քահանայացուների համար պարտադիր ուսում է դարձնում այդ արվեստը: Մինչ մի կողմից ձայնագրութեամբ երգելու արուեստն իմացողներ էր պատրաստում, միւս կողմից հոգ է տանում եկեղեցական երգերն ու շարականները ձայնագրել և տպագրել տալու: Ունենալով երգեցողութեան յաջող ձայն և մանկութիւնից սովորած լինելով շարականների եղանակը Գում Գափուի Մայր եկեղեցու դպիրներից, որոնք իրենց եղանակը Երևանցի Սիմէօն կաթողիկոսի Թէոդորոս դպրից էին սովորած: Շատ շարականներ ինքը Կաթողիկոսը երգում է և Ն. Թաշճեանին կամ նորա հմուտ աշակերտներին ձայնագրել տալի: Կարճ ժամանակում Մայր Աթոռի տպարանում հրատարակում են ձայնագրուած շարականներ, ժամագիրք ու Սուրբ Պատարագի երգեցողութիւնք (32):

Անշուշտ, այդ ձայնագրութեան արուեստը կատարեալ չէ և չնայելով Կաթողիկոսի բոլոր ջանքերին՝ ամեն տեղ մեր եկեղեցիների մէջ մուտք չգործեց, և չէր էլ կարող մի քանի տարուայ գործ լինել այդ. զի եթէ շարականների և ժամագրքի միատեսակ խմբագրութիւնն ու տպագրուածն եկե-

ղեցիներին ուղարկելով Սիմէօն Կաթողիկոսը կարող էր միատեսակութիւն մտցնել, նոյն հեշտութեամբ, հասկանալի է, կարող չէր երգեցողութեան միատեսակութիւն ու ազգայնութիւն գլուխ գալ: Այստեղ հարկաւոր էին արուեստը երոպական կատարելութեամբ իմացողներ, որոնք երկար տարիների ընթացքում պէտք է պատրաստուէին: Բայց և այնպէս գործն սկսուած էր. յաջորդներին էր մնում միայն շարունակել և երոպական արուեստով եղանակները գտելով հաստատուն հիմքի վրայ դնել այն, որ ձեռնարկած է Մեծագործ Կաթողիկոսը:

Եթէ մի Կաթողիկոսը նշանախեց անգամ փոխել չցանկանալով եկեղեցու ուղղափառութեան մէջ՝ ներքին և արտաքին բարեկարգութիւնների վրայ էր մտածում, միւս կողմից նա խիստ նախանձախնդիր էր Հայոց եկեղեցու և Հայրապետութեան անկախութեանն ու իրաւասութեանն, թէ՛ արտաքին եկեղեցիների վերաբերմամբ և թէ՛ մեր եկեղեցու միւս կաթողիկոսութիւնների: Արտաքին եկեղեցիների նկատմամբ նորա նախանձախնդրութիւնը շատ գեղեցիկ երևան է գալիս 1869 թուին Կ. Պոլսի Պօղոս պատրիարքին գրած կոնդակի մէջ: Պիոս Թ. պապը (33) հայոց պատրիարքներին ու եպիսկոպոսներին հրաւիրում է ներկայ գտնուել 1869 թուի դեկտեմբերի 8-ի ժողովին, որի մէջ իւր անսխալականութիւնը պիտի որոշուէր: Կ. Պոլսի Պօղոս պատրիարքը իւր և իւր եպիսկոպոսների ձեռնահասութիւնից վեր համարելով պապի հրավիրագիրը քննադատելն ու պատասխան տալը, խնդրում է Կաթողիկոսին անել՝ ինչ որ արժան է. իսկ Կաթողիկոսը զգուշացնում է ամենքին չմասնակցել ժողովին, այդ բանին մէջ Հայոց եկեղեցու անկախութեան և իրաւասութեան դէմ ոտնձգութիւն տեսնելով:

Հայոց Հայրապետական իրաւունքների պաշտպանութեան մի փորձ էր Կ. Պոլսում նուիրակութեան պաշտօնը

վերահաստատելու խնդիրը: Հայտնի է, Հայոց եկեղեցու հնաւանդ սուրբութիւն է եղել որ կաթողիկոսներ օրհնութեան կոնդակներով նուիրակներ են ուղղարկել ամեն կողմի հայերին, որոնց Ս. Միւռնոն տանելով՝ քարոզում էր նուիրակը և Մայր Աթոռի համար նուէրներ ժողովում: Կ. Պոլիսը լինելով թիւրքահայոց կենդրոն և հայութեամբ բազմամարդ, Հայոց կաթողիկոսի նուիրակները յաճախ տարիներով և ապա մշտապէս մնում էին այնտեղ և իբրև կաթողիկոսի ներկայացուցիչ՝ ունենալով ժողովրդի յարգանքը մեծ դիրք և ձայն ունեին եկեղեցական գործերի մէջ: Սակայն 1828-1829 թթ. Ռուս-թիւրքական պատերազմից յետոյ՝ Օսմանեան կառավարութիւնը ոչ միայն նուիրակութիւնն արգելեց, այլ և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անունը յիշել Հայոց եկեղեցիներում, վախենալով, որ ռուսական կառավարութիւնը նուիրակների և կաթողիկոսի միջոցով կարող էր հակառակ օսմանեան շահերին ազդել թիւրքահայոց վրայ: Մատթէոս պատրիարքի (1844 թ.) նշանաւոր գործերից մէկն էլ այն է, որ իւր առաջին պատրիարքական պատարագի ժամանակ հիշատակում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ներսէս Ե-րդի անունը և յետոյ հոգևորականներից և աշխարհականներից մեծ ժողով անելով Մայր եկեղեցում, որոշում են վերսկսել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անունը եկեղեցիներում յիշելը: Սակայն այդ ժողովով որոշուում է, դժբախտաբար, նաև այն, որ նուիրակութիւնը վերացուի և Կ. Պոլսի պատրիարքը համարուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի փոխանորդը թիւրքահայոց համար և նորա ձեռքով ժողովուին նուէրներ Մայր Աթոռի համար և Ս. Էջմիածնից բերած Միւռնոնը բաշխուի եկեղեցիներին:

Գէորգ Դ. իւր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին՝ 1868 թ. փորձում է եկեղեցու այս հնաւանդ սովորութիւնը, որ մեծ կապ էր հանդիսանում Մայր Աթոռի և իւր վիճակ-

ների մէջ Թիւրքիայում, վերականգնել: Նա Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանին ռուսաց կառավարութեան հաճութեամբ կարգում է նուիրակութեան պաշտօնի մէջ, և յանձնելով նորան նաև Սոյյ և Աղթամարի կաթողիկոսական խնդիրը լուծելու պաշտօնը, ուղարկում է Կ. Պոլիս, միաժամանակ թղթեր գրելով մեծ եպարքոս Փուադը փաշային և Ռուսաց դեսպանատանը, խնդրելով որ սա պաշտպան կանգնէ Հայոց Կաթողիկոսի իրաւունքներին Տաճկաստանում: Պօղոս պատրիարքին, Ազգային և Կրօնական ժողովին, որ աշխատեն պաշտպանել Կաթողիկոսի իրաւասութիւնը և յաջողեցնեն Օսմանեան կառավարութեանը ընդունել տալու նուիրակութիւնը: Սակայն Կաթողիկոսի Օսմանեան կառավարութեան հետ ունեցած բարեկամութիւնն անգամ այս դէպքում չի օգնում, շնորհիւ կաթոլիկ եկեղեցուն, որ Հայոց Կաթողիկոսի ազդեցութիւնն արևմտեան հայերի վերայ թուլացնելու համար՝ յաջողում է ֆրանսիական դեսպանի միջոցով համոզել Բ. Դռանը չընդունել նուիրակին, Սարգիս եպիսկոպոսի դէմ մի քանի շահամուլների ձեռով ամբաստանութիւն յարուցանելով, թէ քաղաքական նպատակներով է Կ. Պոլիս եկած: Օսմանեան կառավարութեան ցանկութիւնն էլ հենց այդ էր: Նա մերժում է ճանաչել նուիրակի պաշտօնը, հիմնուելով նոյնիսկ այն բանի վրայ, որ հայերն իրենք Մատթէոս պատրիարքի օրով որոշել են վերացնել նուիրակութիւնը: Սակայն Կաթողիկոսի այս անյաջող փորձը գոնէ այն մեծ օգուտն է ունենում, որ Բ. Դռունը արտաքին գործոց մինիստրի՝ Սաֆվէթ փաշայի, Կաթողիկոսին այս առթիւ գրած պատասխանի մէջ, պաշտօնապէս ճանաչում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին իբրև փոխանորդ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին:

ժ.

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Կաթոլիկ եկեղեցու հանած արգելքները միայն նուիրակութեան պաշտօնի մերժումով չեն վերջանում: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ազդեցութիւնը Թիւքիայում ոչնչացնելու կամ թուլացնելու համար, նոյն իսկ Սոյ եպիսկոպոսներից, որոնք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին չեն ենթարկուում, կամենում են Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրել տալ: Թէպէտ և այս բանի մէջ յաջողություն չեն ունենում, բայց և այնպէս Հայոց եկեղեցու թշնամիների ձգտումը հակառակ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի զօրացնել Սոյ կաթողիկոսութիւնը՝ մեծ աղմուկների ու խռովութիւնների տեղիք է տալի, որի հետևանքները մինչև այսօր ևս տեսնում ենք: Այս խնդրի մէջ Գէորգ Կաթողիկոսն ամենայն արիութեամբ և խոհականութեամբ պաշտպանում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի իրաւասութիւնը և մեր եկեղեցական սահմանադրութիւնը: 1865 ղեկտեմբերի 24-ին արդէն Ազգային Ընդհանուր ժողովի կողմից յանձնվում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան մասին ծրագիր կազմող յանձնաժողովին նաև Աղթամարի և Սոյ աթոռների Մայր Աթոռի հետ ունենալիք յարաբերութեանց վիճակը կանոնաւորելու խնդիրը: 1866 թ. մայիսի 27-ին Ազգային Ընդհանուր ժողովն, ընդունում է յանձնաժողովի

մշակած ծրագիրը և որոշում է, ջարուցանելով այդ երկու կաթողիկոսութեանց բարձման խնդիր «զանոնք երկուքն ալ ազգային գերագոյն իշխանութեան պատկառելի ընդհանուր ժողովոյ խնամոցը ենթարկել», և ապա որոշում է «օգուտ քաղել այս անգամ թէ սոյն երկու կաթողիկոսութեանց աթոռներուն և թէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Ս. Էջմիածնի գերագահ Աթոռոյն երեքին մէկէն թափուր մնացած գտնուելէն, երեքին ալ գահակալներն ընտրելու առթիւ, երեքին մէջ պատշաճաւոր և ներդաշնակաւոր յարաբերութիւն հաստատելով»: Սոյն մտքով որոշում է Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոս չընտրել, այլ մինչև որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ընտրուի, այդ երկու աթոռներն օրինաւոր տեղապահների ձեռով կառավարել: Իսկ այս կաթողիկոսների Մայր Աթոռի հետ ունենալիք յարաբերութեան որոշումը թողնում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւնից յետոյ կաթողիկոսի հաւանութեամբ անել:

Սակայն այդ միջոցներում այս երկու կաթողիկոսական թեմերը մեծ զեղծումների են ենթարկուում երկու ինքնընտիր կաթողիկոսների ձեռով: Սոյ կաթողիկոսութիւնը ժամանակից ի վեր մի տեսակ ժառանգական էր դարձած Աջապահեան ցեղին, որի վերջին մնացորդն էր Նիկողայոս եպիսկոպոսը, որ Կիրակոս Բ-ի մահից յետոյ ազգային կենդրոնական վարչութեան խառն դրութիւնից օգտուելով, ինքնընտիր է լինում. 1866 թ. յունիսի 11-ին գիշերով գողունի օծում է Յարութիւն անունով մի եպիսկոպոսի ձեռով, որը նոյն ամսի մէջ հենց մահմետականութիւն է ընդունում: 1866 թ. յուլիսի 12-ին Եկեղեցական Վիճակային ժողովը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի թեկնածուների եօթնանուն ցանկը պատրաստելուց յետոյ, Նիկողայոս եպիսկոպոսի կաթողիկոսութիւնը, որ կարճ ժամանակում մեծ զեղծում-

ներ էր արել, անվաւեր է ճանաչում, ինչպէս նաև Խաչատուր Եպիսկոպոսի կաթողիկոսութիւնը, որ Աղթամարի հանգուցեալ Պետրոս կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ ինքն իրեն Աղթամարի կաթողիկոս էր օծել տուել: Ազգային ժողովը յուլիսի 22-ին ընդունում է այս որոշումը և Սոյ ինքնընտիր Նիկողայոս Եպիսկոպոսը պատրիարքարանի պահանջմամբ Բ. Դռան միջոցով Կ. Պոլիս է բերում: Շուտով Ամենայն Հայոց Գեորգ Կաթողիկոսը, հաստատվելուց յետոյ, Կ. Պոլիս է գալիս: Պողոս պատրիարքը Սոյ և Աղթամարայ խնդիրները ներկայացնում է նորան ի տնօրէնութիւն (34): Կազմում է 1867 թ. փետրուարի 6-ին մի եկեղեցական յանձնաժողով Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսների յարաբերութիւնները Մայր Աթոռի հետ որոշելու համար. ծրագրում է վեց յօդվածից մի կանոնադրութիւն, որ և ընդունում է Գեորգ Կաթողիկոսը: Սակայն այդ որոշումը չէ ընդունում Ազգային ժողովի կողմից: Այնուհետև Խառն ժողովն Ազգային ժողովի 1867 թ. հոկտեմբերի 20-ի վճռով մի նոր կանոնադրութիւն է կազմում, որ իւր տեղեկագրի հետ տպագրում է: Կանոնադրութեան մի տպագիր օրինակը հասնում է Գեորգ Կաթողիկոսին, որ մանրակրկիտ քննադատութեամբ մերժում է՝ Պողոս պատրիարքին 1867 թ. ապրիլին գրած մի կոնդակով, որովհետև այդ տեղեկագրի մէջ յայտնած էր թէ Սոյ աթոռը երբեմն հակառակ աթոռ և «երբեմն հաւասար աթոռ ճանչում է նոյն իսկ Մայր Աթոռոյ կողմէն», և ձգտած էր Սոյ Աթոռը Ս. Էջմիածնի Աթոռին համապատիւ դարձնել, այն աստիճանի, որ Սոյ կաթողիկոսի անունը, թէպէտ և Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի հաւանութեամբ, պէտք է յիշէին բոլոր պատարագիչները Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի անունը յիշելուց յետոյ, և նմանները: Գեորգ Կաթողիկոսը պաշտպանում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի իշխանութեան գերագահ

իրաւասութիւնը, և պահելով հին օրէնքը՝ թոյլ չէ տալիս, որ Ս. Էջմիածնի վիճակները Սոյ կամ Աղթամարի կաթողիկոս ընտրեն, թէ չէ այդ կաթողիկոսները պիտի դառնային այդպիսով իսկապէս Թուրքիայի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ. նա թոյլ չէ տալի նաև որ Սոյ կամ Աղթամարայ կաթողիկոսներն իրենց վիճակից դուրս իշխանութիւն բանեցնեն կամ Ս. Էջմիածնի Եպիսկոպոսներից իրենց կաթողիկոս ընտրեն: Կաթողիկոսը իր հիմունքները բերելով պատմութիւնից, ցոյց է տալի, թէ ինչպէս այդ երկու կաթողիկոսները «հակաթոռք և ապստամբք են» անուանուել միշտ, մինչդեռ ծրագրած կանոնադրութիւնն այդ կաթողիկոսներին ոչ միայն օրինաւոր էր ուզում ճանաչել, այլ նոյն իսկ հաւասար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Այդ կոնդակը շատ գեղեցիկ արտայայտութիւն է, թէ ինչպէս Գեորգ Կաթողիկոսը հասկանում էր կաթողիկոսական իրաւասութիւնը և իշխանութեան նշանակութիւնը պաշտպանել և միանգամայն ազգային եկեղեցու միութեան համար հոգալ. այդ միութիւնը ոչ թէ երեք համահաւասար իրաւունքներով կաթողիկոսների մէջ տեսնելով, այլ որ միւս երկու մասնաւոր կաթողիկոսները պիտի ենթարկուէին Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսին, «զի հպատակական յարաբերութիւն պահպանէ ի միութեան զագգն», թէ չէ, գրում է Կաթողիկոսը, նոցա «պարտաւոր ենք թողուլ ըստ առաջնոյն ի թիւս հակաթոռ և ապօրինաւոր կաթողիկոսաց»: Վերջը հրամայում է պատրիարքին, բոլոր Եպիսկոպոսներին, վարդապետներին ու քահանաներին, հայրապետական միութեան և եկեղեցական կանոններին և իրաւունքներին պաշտպան ու նախանձախնդիր լինելով՝ «մի երբէք խառնել կամ լինել ձեռներէց յայնպիսի իրողութիւնս, որ հային ի քակտումն սահմանաց և իրաւանց սրբոց հարց մերոց Հայրապետաց», և պատուիրում է իւր այդ կոնդակը բոլոր եկեղեցիներում կարդալ տալ:

Կաթողիկոսի հեռատես կոնդակն իւր ազդեցությունն անում է և Խառն ժողովի ծրագիրն էլ անհետևանք է մնում:

Այնուհետև Կաթողիկոսը, որպէս զի Հայոց Հայրապետական իրաւունքները պաշտպանելու համար մօտից հսկել կարողանայ Սոյ կաթողիկոսական խնդիրն, որ կարող էր ցաւալի վախճանի և նոյն իսկ կաթողիկոսական պառակտման յանգել, յարուցանում է նուիրակութիւն հաստատելու խնդիրը, որի ինչ հետևանք ունենալն արդէն տեսանք: Սոյ և Աղթամարի կաթողիկոսութեանց և 1866-ի մարտի 20-ից ի վեր դադարած Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութեան խնդիրը՝ միացած մի քանի այլ խնդիրների հետ, ինչպէս և Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանի իբրև նուիրակ չհաստատուելը՝ հետզհետէ դժգոհութիւն են ծնեցնում Պօղոս պատրիարքի դէմ, որ 1869 թ. մարտի 17-ին ստիպուած հրաժարուում է պատրիարքութիւնից: Մեպտեմբերի 4-ին Պատրիարք է ընտրուում Մկրտիչ եպիսկոպոս Խրիմեան (35), որն Գէորգ Կաթողիկոսը կոնդակով շնորհում է արքեպիսկոպոսութիւն և հաստատելով միանգամայն նորա ընտրութիւնը, պատուիրում է «ի կարևոր դէպս նախանձախնդիր հանդիսանալ նախնական իրաւանց և օգտից Մայր Աթոռոյս», մանաւանդ որ պատրիարքի առաջ կար Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց «բազմակնճիռն խնդիրը», և հրամայում է թոյլ չտալ, որ Սոյ և Աղթամարի եպիսկոպոսները Ս. Էջմիածնի թեմի մէջ իրաւունք բանեցնեն կամ պաշտօն վարեն, և ջանալ, որ վերաքննեալ Սահմանադրութեան մէջ որոշ մտնէ այն կետը թէ, ինչպէս ի հնուց օրէն է, Կ. Պոլսոյ պատրիարքները Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոսներից են ընտրուում: Այս կէտը, որ միշտ գործադրուած է, շատ կարևոր էր:

1870 թուի սկզբին ազգային սահմանադրական իրաւունքը Բ. Դռնից նորից տրուում է հայերին, Սահմանադ-

րութեան վերաքննութիւնը շարունակելու պայմանով: Նորակազմ Ազգային ժողովը օգոստոսի 28-ից սկսած վեց նիստում ընդհանուր ժողովների քննութեան առարկայ է դարձնում Սոյ և Աղթամարի կաթողիկոսների խնդիրը և վերջապէս քուէների բացարձակ առաւելութեամբ որոշում է. «Սահմանադրապէս իբրև գաւառական առաջնորդի մը ընտրութիւն, Աղթամարայ և Սոյ վանահայր առաջնորդաց կամ վիճակաւորաց ընտրութիւնը գաւառին, վաւերացումը կենդրոնին է»: Եւ այնուհետև կազմուում է մի յանձնախումբ, որի ձեռով նախ Էջմիածնի կաթողիկոսի, պատրիարքի, Սոյ և Աղթամարի կաթողիկոսութեանց իրարու հետ ունենալիք փոխադրձ յարաբերութեանց սահմանը պէտք էր ճշտուէր օրինօք և հաստատուէր և ապա ընտրութիւններ լինէին և վաւերանային: Բայց այդ յարաբերութեանց խնդիրը դեռ չորոշված, Քաղաքական ժողովը շտապում է, հակառակ Ընդհանուր ժողովի վճռին, Սոյ կաթողիկոսական ընտրութիւն անել տալ: 1871 թ. հոկտեմբերի 27-ին ընտրուում է Բերիոյ առաջնորդ մարաշցի Մկրտիչ եպիսկոպոսը (36): Սակայն այդ ընտրութիւնը հակառակ էր մեր եկեղեցու հնաւանդ սովորութեանը, որով Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոսը, ինչպիսին էր մարաշցի Մկրտիչը, կարող չէր Սոյ Աթոռի վրայ բարձրանալ. Քաղաքական ժողովի և պատրիարքի իրաւասութիւնից բարձր էր այդպիսի բան թոյլատրել. միւս կողմից այդ նորընտիր կաթողիկոսի հաստատութիւնը կենդրոնից՝ պիտի ջլինէր, մինչև յարաբերութեանց խնդիրը չորոշուէր. բայց Ազգային Ընդհանուր ժողովն առանց այդ յարաբերութիւնների խնդիրը որոշելու, իրեն հակասելով, վաւերացնում է ընտրութիւնը: Գէորգ Կաթողիկոսը տեղեկանալով այդ ընտրութեան մասին, որ Հայաստանեայց եկեղեցու սահմանադրութեան խանգարումն էր իւր մի նշանաւոր հեռագիրն է ուղղում 1871 թ.

դեկտեմբերի 11-ին Կ. Պոլսի պատրիարքին. «Ժողովն Կոստանդնուպոլսոյ ընդ Ձերով նախագահութեամբ անդր քան զիւր Սահմանադրութիւն և զիրավասութիւնն՝ յուզէ և լուծէ զեկեղեցական փափուկ խնդիրս, որպիսի է Սոյն և Աղթամարայն, և որ ցաւալին է՝ Սրբազնութիւն Ձեր ընդ քօղով մերս Փոխանորդութեան՝ ընդդէմ նուիրական աւանդութեանց սրբոց Հարց և իրաւանց Մայր Աթոռոյս յօժարի գործել յանուն մեր՝ առանց մեր գիտութեան և զայնպիսի խնդիրս և զնոր Սահմանադրութիւնս յանձնապատան ձեռն արկանէ, որ միմիայն անկ է ընդհանուր ժողովոյ ըստ եկեղեցական օրինի գումարելոյ ընդ նախագահութեամբ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց: Ուստի նուիրական կանոնք եկեղեցւոյ և մեք ոչ կարենք օրինաւոր ճանաչել զայդպիսի որոշում, և առ ի զառաջս առնուլ ազգավնաս հետևանաց յապագային, ազդ առնենք Ձեզ զգուշանալ ի շեղելոյ ի շաւղաց հարց սրբոց»: Միւս կողմից Կաթողիկոսը երեք օրից յետոյ գրում է կոնդակով Սոյն ընտրեալ Մկրտիչ եպիսկոպոսին, յիշեցնելով նորան այն ուխտն ու երդումը, որ նա, ինչպէս և ամենայն եպիսկոպոս, ձեռնադրուելիս Կաթողիկէ Մայր Տաճարի մէջ տուել էր «հաւատարիմ կալ և մնալ յամենայնի իրաւանց և ծայրագոյն իշխանութեան Մայր Աթոռոյս և Գահակալի նորին և յաջորդացն», և ցանկանում է, որ նա յարգէ «զսահմանս և զկանոնս նախնեաց մերոց սրբոց» և չնդունէ Սոյն հակաթոռ կաթողիկոսութեան պաշտօնը, որ տրուում էր նորան Կ. Պոլսոյ երեսփոխանական ժողովի «պարականոն վճռով»:

Սակայն Կաթողիկոսն այդ նշանաւոր հեռագրով և կոնդակով միայն իւր վերջին պարտքն էր կատարում, զի Մկրտիչ եպիսկոպոսը մի անգամ, հակառակ Հայոց եկեղեցւո Սահմանադրութեան, Սոյն կաթողիկոս դարձած և Ազգային ժողովի կողմից անկանոն կերպով հաստատուած,

այնուհետև ոչ միայն Մայր Տաճարի մէջ տուած իւր ուխտն ու երդումն է մոռանում, այլ նոյն իսկ Գէորգ Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս չէ անուանում, - չնայելով, որ սորա ընտրութեանը մասնակցել էին նոյն իսկ Սոյն թեմի պատգամաւորները և Սոյն կաթողիկոսական տեղակալի փոխանորդը, - և աշխատում է ունենալ այն իրաւունքները և իրաւասութիւնը, որ ունի միայն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը:

Այնուհետև Գէորգ Կաթողիկոսի բոլոր ջանքն այդ խնդիրը կանոնաւորելու համար՝ նորա երկու պատգամաւոր պահանջելը Կ. Պոլսի պատրիարքարանից, որ գան Ս. Էջմիածին և խնդիրը պարզեն իրեն, ապարդիւն են անցնում: Մինչ այդ՝ Մկրտիչ պատրիարքը հրաժարուում է, և 1874 թ. փետրվար 20-ին պատրիարք է ընտրուում Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան (37), որ թէպէտ և Սոյն եպիսկոպոսներից էր, բայց Ս. Էջմիածնում, 1872 թ. մայիսի 17-ին, ըստ հնաւանդ սովորութեան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին և նորա յաջորդներին հաւատարմութեան երդումը տալուց յետոյ, ընդունուած էր Ս. Էջմիածնի միաբանների թուի մէջ: Թէպէտ և Ազգային Ընդհանուր ժողովն այժմ Գէորգ Կաթողիկոսին տուած բացատրութիւնների մէջ յայտնում է, թէ ամենկին նպատակ չէ ունեցել «եղծանել զվաղնջուց սովորութիւնս Ազգին և անցանել ըստ սահման իրաւասութեան Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց», բայց զեղծումն արդէն եղած էր, և Գէորգ Կաթողիկոսն ստիպուած էր Սոյն Մկրտիչ կաթողիկոսին, իբրև Էջմիածնի երդմնադրուժ եպիսկոպոսի, հետեւալ անուանել, և, ինչպէս իւր նախորդները, Սոյն աթոռը հակաթոռ ճանաչել:

Եւ այսպէս այս բոլոր վէճերն ու խռովութիւնները, որ մի կողմից մեր երեք կաթողիկոսների յարաբերութիւնն որոշելու շատ բարի դիտմամբ եղած էր, ուրիշների կողմից

Ստյ կաթողիկոսական իրաւունքները զօրացնելու, կամ թէ պահպանելու համար, ոչ մի արդիւնաւոր հետևանք չեն ունենում, բայց եթէ այն, հակառակ եկեղեցական աւանդութեանց, Ստյ վիճակն ստանում է Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոսներից մի «հետտեալ և հակաթոռ», բայց և անարժան կաթողիկոս: Իսկ Աղթամարի կաթողիկոսական խնդիրը շնորհիւ Ներսէս պատրիարքի յաջող ելք է ունենում. Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսից (38), Գէորգ Կաթողիկոսի ցանկութեան համեմատ՝ Կրօնական ժողովը խոստմնագիր է առնում, որ, Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսին ճանաչելով իբրև օրինաւոր Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց և հոգևոր հնազանդութիւն խոստանալով նորան, պատարագի ժաման ինքը և իւր եպիսկոպոսներն ու վարդապետները յիշեն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անունը. Ս. Էջմիածնի թեմերի համար եպիսկոպոսներ չձեռնադրէ, այլ միայն Աղթամարայ տան համար, և մի քանի այսպիսիք:

ժԱ.

ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՇԱՆԵՐԻ ԵՒ ԳՈՅՔԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

Մի անգամ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս դարձած՝ Ս. Գէորգ Մայր Աթոռը արդէն իւր սեպհական տունն է համարում և ամեն կերպ ջանում է նորա ոչ միայն բարոյական, այլ և նիւթական շահերը պաշտպանել: Դեռ Կ. Պոլսում եղած ժամանակ գրում է Զմիռնիա, հաշիւ պահանջելով Թագուր Չիլիկեանից Մայր Աթոռի կալուածների, ծառատունկների և ըստ կտակաւանդութեանց գոյացած նուէրների, գանձանակադրամների, որոնց հաշիւը շատ ժամանակից ի վեր չէր տրուած, և պատուիրում է, որ մանրամասն հաշուի հետ շուտով իրեն հասցնէ բոլոր հասոյթները: Նոյն պատուէրը տալիս է նա 1867 թ. ապրիլի 18-ին Թիֆլիզից Ս. Սինոդին, որ իրեն մանրամասն տեղեկութիւն տրուի Մայր Աթոռի և Ռուսաստանի վեց վիճակների եկեղեցական վարչութեան մասին՝ Սինոդի անաւարտ, աթոռային և վիճակային և սրբանուէր արդիւնքների ելումուտքի մասին, Սինոդի գանձարանում եղած առձեռն պատրաստի դրամների և Ներսէս Կաթողիկոսի մահից յետոյ մնացած կայք ու գոյքի մասին: Այդ, անշուշտ, միայն տեղեկութիւն ունենալու համար չէր, այլ ամենայն բանի անձամբ վերա-

հասու լինելու և Մայր Աթոռի շահերը պաշտպանելու համար, որովհետև եթե նա մտածում էր Մայր Աթոռի համար Կ. Պոլսից և Տաճկաստանի թեմերից նուէրներ և նպաստներ ստանալու մասին, որչափ ևս առաւել նոյն իսկ Մայր Աթոռի եկամուտները կարգաւորելու և նիւթական միջոցներն ապահովելու համար:

Իւր առաջին ուշադրութիւնը դարձնում է Մայր Աթոռի այս նիւթական դրութեանը, որ շատ էլ նախանձելի չէր: Կային շատ կտակներ և եկեղեցական սեպհականութիւններ, որոնք անհոգութեան մատնուելով կարող էին կորչել: Այդպիսիներից յիշենք միայն Ամստերդամի Հայոց եկեղեցին, որ անցեալ դարու սկիզբներին 1714 թ. երբ այդտեղ հայ վաճառականների գաղութ կար, շինուած էր Էջմիածնի նուիրակների ձեռով: Ժամանակով այլ ևս հայ չկար այդ քաղաքում, և եկեղեցին անտէր մնալով՝ անցել էր իւր գոյքով Հոլլանդական կառավարութեան ձեռը: Ներսէս Ե. և ապա Մատթէոս Ա. Կաթողիկոսն աշխատել էին այդ սեպհականութիւնը ձեռք բերել, բայց անյաջող: Գէորգ Կաթողիկոսն չկամենալով Հայոց եկեղեցու սեպհականութիւնն օտարների ձեռին թողնել վէճը, թէպէտ և անյուսալի էր, նորոգում է և իւր անխոնջ բնաւորութեամբ շարունակելով, վերջը յաջողում է ստանալ Մայր Աթոռի այդ սեպհականութիւնը, եկեղեցին վաճառելով և շարժական գոյքն ամբողջ Ս. Էջմիածին փոխադրելով:

Թէ նա, որ աստիճանի հաւատարիմ էր Հայաստանեայց եկեղեցու հին կարգերին և պաշտպանում էր Մայր Աթոռի շահերը, այդ երևում է փոքրիկ բաների մէջ անգամ: Բազմութիւններից մի օրինակն աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ: Հին սովորութիւն է, որ Մայր Աթոռից պատրիարքներին ու եպիսկոպոսներին տրուած պատուանշանները՝ կոնքեռ, խաչ և պնակէ, ստացողների մահից յետոյ՝

յետ են դառնում Մայր Աթոռի գանձարանը: Այս սովորութիւնը գործադրուում է մինչև 1850 թ., որ ժամանակից անհոգութեան է մատնուում Թիւրքիայի եպիսկոպոսների վերաբերմամբ, և այդ պատուանշանները մնում են կամ մեռնողների ժառանգների ձեռին, կամ եկեղեցիներում ու վանքերում: 1867 թուի մարտի 17-ին Իսկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցու թաղական խորհուրդը խնդրում է Կաթողիկոսից, որ հանգուցեալ Յակովբոս պատրիարքի կոնքեռը իբրև յիշատակ մնայ նոյն եկեղեցու մէջ: Բայց Գէորգ Կաթողիկոսը թոյլ չէ տալիս այդ, չկամենալով «հակառակ ընկալեալ օրինաւոր սովորութեանց նորաձևել», և յիշեցնում է, որ հանգուցեալ Յակովբոս պատրիարքի յիշատակի համար Իսկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին ունի մի գեղեցիկ դպրոց, աւելացնելով «եթէ ջան անձին տարեալ խնամ անձանձրոյթ գնովաւ ունիցիք միշտ և հանապազ լիցի Ձեզ անմահացուցանել զանուն նորա, և ուրախ առնել զսիրտ մեր տեսանելով զպտուղս բանաւորս ազգասէր ջանից ձերոց»: Եւ ապա նոյն թուով յունիսի 2-ին, առաջարկում է Կ. Պոլսի Պօղոս պատրիարքին, որ հոգ տանի 1850 թուից ի վեր մնացած բոլոր պատուանշանները ժողովելու և ուղարկելու Մայր Աթոռը: Փոքր բան է, բայց հենց այս փոքրի մէջ երևում է Կաթողիկոսի հայեացքը հին սովորութեան վերաբերմամբ, և թէ նա ինչպէս Մայր Աթոռի շահերը պաշտպանելով հանդերձ գեղեցիկ կերպով գիտէ ժողովրդին դպրոցի հոգատարութիւնը սիրելի դարձնել:

Բայց նա միայն Մայր Աթոռի ստացուածքների մասին չէր այդպէս հոգում, այլ և ամենայն եկեղեցական ստացուածքի: Յայտնի է Պերայի գերեզմանատան խնդիրը, որ Մակար կաթողիկոսի օրով ևս նորոգուեցաւ, Պերայի թաղապետութիւնը 1864-ին այնտեղ մեռել թաղելը արգելելուց յետոյ՝ 1872-ին ձգտում է նոյն իսկ գրաւել գերեզմա-

նատունը, որ քաղաքի մեծարժեք տեղերից մեկն է: Գեորգ Կաթողիկոսը լսելով այդ՝ հեռուից պաշտպան է կանգնում եկեղեցական սեպիականությանը, մի կողմից Ռուսաց Կ. Պոլսի դեսպանին խնդրելով, որ պաշտպան է Հայոց եկեղեցու իրաւունքը, միւս կողմից գրելով պատրիարքին, որ Բ. Դռանը յայտնէ թէ հայոց բոլոր գերեզմանատներն անձածկոյթ եկեղեցի են, և թէ՛ որովհետև Պերայի գերեզմանատունը գտնուում է Ամենայն Հայոց Յակովբ Դ. Կաթողիկոսի գերեզմանը (39), ուստի և այդ գերեզմանատունն իբրև կրօնական սրբավայր, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի իրաւասութեանն է ենթարկուում: Հայ եկեղեցականները, Կաթողիկոսի կոնդակով քաջալերուած, նոյն բովանդակութեամբ խնդիր են տալիս Սուլթան Ազիզին՝ սորա մզկիթ գնալիս, և նա հրամայում է չդիպչել Հայոց եկեղեցական իրաւունքներին (40):

Շատ մանրամասների մէջ կը մտնենք, եթէ այսպիսի դէպքեր և նոցա հետևանքները յիշենք Թիւրքիայի և Պարսկաստանի նկատմամբ: Աւելի լաւ է մասնաւորենք մեր ասելիքը համառօտ կերպով Մայր Աթոռի ու նորա բարեկարգութեան վրայ:

Բարեկարգութիւնը Գեորգ Կաթողիկոսն երեք տեսակ էր հասկանում, ա) վանքի նիւթական շահերը պաշտպանելով, եկամուտները բարեկարգել և մեծացնել, բ) վանքի արտաքին բարեգարդութիւն և նորոգութիւն, գ) հոգևոր բարեկարգութիւն՝ վանական կեանքի և վանականների մտաւոր և բարոյական զարգացման համար:

Անշուշտ, այդ երեք կողմն ևս այնպէս կապուած են միմեանց հետ, որ մէկը կարելի չէր անել առանց միւսի, և Կաթողիկոսը իւր առաջին օրերից երեք կողմի վրայ ևս միաժամանակ ուշադրութիւն է դարձնում:

Ս. Էջմիածնի տնտեսական դրութիւնը նորա առաջին տարիներում, ինչպէս ասացինք, շատ նախանձելի վիճակի մէջ չէր, վիճակային, աթոռային և ամեն տեսակ կալուածքների կառավարութիւնը կամ անփորձների, կամ անհաւատարիմների ձեռք յանձնուած. գանձարանում մի քանի հազար ռուբլի միայն առձեռն պատրաստ դրամ մնացած Ներսէս և Մատթէոս Կաթողիկոսների խնայածից: Մայր Աթոռի տարեկան եկամուտը առ առաւելն 25-30 հազարի չափ միայն, որ հազիւ միաբանների և Վեհաբանի ամենակարևոր պիտոյքները կարող էր հոգալ, և մանաւանդ թէ Մատթէոս Կաթողիկոսի մահից յետոյ Կաթողիկոսական ընտրութեան և ճանապարհորդութիւնների պատճառով ծախքը հետզհետէ աւելանալով՝ իսկ մուտքն աւելացնելու վրայ հոգ չտարուելով, Մայր Աթոռը սկսկել էր արդէն պարտքի տակ ընկնել: Կաթողիկոսը շուտափոյթ խելացի տնօրէնութիւններ է անում այդ վտանգաւոր դրութեան առաջն առնելու համար, և նորա տուած նոր մղումից հետզհետէ կալուածական ու վիճակային եկամուտներն այնքան կանոնաւորուում են, որ մուտքը շուտով կրկնապատկուում է, և Կաթողիկոսի վերջին տարիներում եռապատկուում է, և նոյն իսկ աւելի ևս:

Վանքի եկամուտներն աւելացնելու համար մտածում է նաև վանքապատկան ընդարձակ ամայի հողերը մշակել տալ, սակայն ջուրը պակաս էր: Հրազդանից (Զանգուից) ջուր բերելու նպատակով առաջին տարին հենց հրամայում է Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեանին Հրազդանից մինչև Էջմիածին Դալմայ ասուած առուն հանել, բայց դժբախտաբար, մինչդեռ վանքի դորուղը (արօտատեղի) ձեռք բերելու համար եղած աշխատանքը յաջողութեամբ է պսակուում, Դալմայի առուն, 7-8 հազար ռուբլի (որի մի մասը Նոր-Նախիջեւանից էր ժողոված Կաթողիկոսն իւր այնտեղ եղած

ժամանակը) ծախք նստելուց յետոյ, չի յաջողուում տեղ հասցնել հակառակ Կաթողիկոսի ցանկութեանը:

Կային շատ կտակներ և գումարներ ևս, որոնց գանձելու համար հոգ պետք էր տանել. ինչպէս են՝ վերևում յիշած Ամստերդամի եկեղեցու խնդիրը, Յովհաննես Կարբեցի Կաթողիկոսի (41) Մոսկուայում Կայսերական բանկում շահեցողութեան տուած գումարը, Աստրախանում Մերովբէ եպիսկոպոսի անուամբ մնացած գումարն ու գոյքը, Կարապետ եպիսկոպոս Կարնեցու գումարն ու գոյքը, Գէորգ Մանուկեան Կալկաթեցու կտակած 25 հազար ռուփի մշտնջենաւոր գումարի քառասուն և աւելի տարիների տոկոսը, որ մնացել էր գանձելու, և ուրիշները, որոնց մեծ մասը վիճելի էին և մեծ հոգս ու աշխատանք էին պահանջում: Այդ բոլոր գումարները նա իւր կաթողիկոսութեան առաջին տարիները յաջողութեամբ գանձում է, և ապա վանքի նորոգութեան համար Ռուսաստանի և Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի հայոց մէջ ընդհանուր հանգանակութիւն է բաց անում:

Առձեռն պատրաստ դրամագլուխ ունենալուց յետոյ՝ անմիջապէս ձեռնարկում է վանքի արտաքին բարեգարդութեանը: Նա նորոգութիւնն սկսում է Մայր Տաճարից, որի արևելյան կողմի պատը խախտուած լինելով՝ կարիք ուներ վերաշինութեան: Տաճարն ուներ միայն երկու փոքրիկ խորան, ուր եկեղեցական սպաս, զարդ, անօթ, սրբոց նշխարներ, եկեղեցական զանազան հնութիւններ իրար վրայ խառնիխուռն դարսուած պահուում էին. այնտեղ էին և եկեղեցականների զգեստներն, ուր և զգեստաւորուում էին կաթողիկոս, եպիսկոպոս, վարդապետ: Ձեռագրատունն ևս շատ լաւ վիճակի մէջ էր: Մատթէոս Կաթողիկոսի օրով, արդարև, որոշ չափով կանոնաւորուած էր: Գէորգ Կաթողիկոսն այդ սկսած գործը շարունակում է՝ շէնքն ընդարձակելով, առանձին նոր ցուցակ կազմել տալով: Իսկ վանքի այն

միւս հնութիւնների կանոնաւոր պահպանութեան համար, 1868 թ. մայիսի 15-ին Տաճարի արևելեան կողմի պատը նորոգել ձեռնարկելով՝ միանգամայն երեք մեծ յարմարաւոր խորան է շինել տալիս արևելեան կողմից: Թանգարանի, ինչպէս կոչուում են այդ երեք խորանները, հարաւային սենեակը լուսարարապետի տեսչութեան տակ յատկացնում է ամենօրեայ գործածութեան համար որոշուծ զգեստներին ու սպասներին. միջին խորանում, աւագ սեղանից արևելք, հրամայում է պահել սրբոց մասունք՝ Ս. Լուսաւորչի աջը, Ս. Գեղարդը և այլ եկեղեցական սրբութիւններ, իսկ հիւսիսային խորանում զանազան եկեղեցական թանկագին հնութիւններ, որոնք բոլորը կանոնաւոր ցուցակագրուած և դասաւորուած զգուշութեամբ պահուում են երեք խորաններում՝ ընկուզեայ պահարանների մէջ: Կաթողիկոսն իր ունեցած հնութիւնները նուիրելով Մայր Աթոռին՝ հետևում է ուրիշ տեղերից ևս եկեղեցական հնութիւններ ժողովելու. ինչպէս Կ. Պոլսից, Աստրախանից, Նոր-Նախիջևանից, նոյնպէս Ամստերդամի եկեղեցու հնութիւններն և Կաթողիկոսի յորդորներով եկած ուրիշ զանազան նուէրներ: Այժմեան հնութիւնների մեծագոյն մասը Գէորգ Կաթողիկոսի ջանքով են ժողովուած:

Այնուհետև, մինչ մի կողմից Կաթողիկոսը հրամայել էր պատրաստութիւն տեսնել միաբանների բնակութեան համար նոր սենեակներ շինելու, որը չգիտենք ինչու չձեռնարկուեցաւ, թէպէտ և այդ մտադրութիւնը մինչև իւր մահուան տարին էլ ուներ նա, միւս կողմից Ներսէս Ե. Կաթողիկոսի ձեռնարկած գործը կատարելագործելու ետևից եղաւ, պատուիրելով ծերունագարդ Մկրտիչ վարդապետին, որ Ներսէս Ե-ի ժամանակ վանքի լճակը շինելու համար աշխատել էր, լճակի շուրջը հողաթումբ լցնել ու երկու կարգ ստուերախիտ ծառեր տնկել, ճեմելիքներ պատրաստելով միա-

բանութեան, հասարակաց և ուխտաւորների գրօսանքի համար: Ապա միաժամանակ առանձին խնամք տանելով Ներսէս Ե-ի տնկել տուած անտառին, շրջապատել է տալի հողէ պարիսպներով, որոնց հետքերն այժմ հազիւ են երևում, և արևմտեան կողմից բաւական ընդարձակ տեղ նոր անտառ ձգել տալով՝ մեծացնում է անտառը, որ և շատ պիտանի է լինում և է Մայր Աթոռին:

ԺԲ.

ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԿՈՑՍ

Գալով վանական կեանքի բարեկարգութեանը և վանականների մտաւոր և բարոյական յառաջադիմութեանը՝ պետք է նկատել, որ այդ կողմն ևս Գէորգ Կաթողիկոսից առաջ շատ բարւոք վիճակի մէջ չէր: Ամենայն մեծ հաստատութիւն, և աւելի ևս վանական հաստատութիւն, իւր որոշ սկզբունքներն և կարգ ու կանոններն ունի, որոնց ճշտութեամբ պահպանութեան մէջ միայն հաստատութիւնը պետք է որոնէ իւր յառաջադիմութիւնը: Հարկաւ, շատ կարգեր ժամանակի պահանջի ու պիտոյքի համեմատ պետք է փոփոխուին, բայց որոշ կարգեր կան, որոնց փոփոխուելովը և աւելի ևս զեղծուելովը՝ հաստատութիւնը կորցնում է իւր գոյնը և իբրև այդպիսին՝ նաև իւր գոյութեան իրաւունքը:

Արդ, թէպէտ և Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը, ինչպէս գրում է Կաթողիկոսը, իբրև կենդրոն ազգային եկեղեցական գործերի ծայրագոյն վարչութեան, իւր վրայ յառած ունի ամենքի աչքն, որոնք փափագալից սրտով յոյս ունին կենդրոնի մէջ տեսնելու առաքինական գործերի աղբիւր, գեղեցիկ բարեկարգութիւն, նախնեաց նուիրական աւանդութեանց անթերի պահպանութիւն, սակայն ցաւելով տեսնում էր նա, որ այդպէս չէր, այդ պայմանները չէին պահպանուում:

Ս. Աթոռի ներքին և արտաքին վարչության գործերը աղա-
ւաղուած և խանգարուած էին, որով և Աթոռը նիւթական
և մանաւանդ բարոյական կորուստ էր ունենում: Ուստի
և Կաթողիկոսը իւր ձեռնադրութիւնից քիչ յետոյ, 1867 թ.
յունիսի 8-ին հրամայում է Սինոդին միաբանութեան բո-
լոր ուխտը ատեան հրաւիրել և իւրաքանչիւրին արժանի
խրատն ու յորդորը տալ, «զի ի բաց քերեալ յանձանց գա-
մենայն ախտս, և ընդ հակառակն բերցեն յանձինս ազգս
ազգս առաքինութեանց»: Արգելում է գինեմոլութիւնը, գե-
խութիւն և վատշուէր կենցաղավարութիւն, որ անվայել է ոչ
միայն կրօնաւորական կոչմանը, այլ և ամեն քրիստոնէա-
յի. անվայել է գտնում վանականների համար և «չար սո-
վորութիւն ծխախոտոյ», արբեցուցիչ ըմպելիք գործածելը,
տարադէպ սքօսանքները, դատարկաշրջիկ լինելն և յաճա-
խելն արտաքս վայրապար: Իսկ եթէ կարևոր լինի շուկայ
կամ Վաղարշապատ գնալ, կամ ուրիշ տեղ, նախ պէտք է
Կաթողիկոսից և կամ նորա այդ նպատակով կարգած վե-
րակացուից թոյլտուութիւն ստանալ: Պարապոյ ժամերը
պէտք է ուսմամբ անց կացնեն սուրբ և արտաքին գիտու-
թեանց մէջ վարժուելով, շարադրութիւն և հեղինակութիւն
անելով, որով և եկեղեցական կոչման պատիւ կըբերեն:
Պէտք է հանդերձների մէջ ևս չափաւորութիւն պահեն, ան-
պաճոյճ և անսեթևեթ զգեստներ հագնելով: Հասարակաց
կենցաղավարութեան մէջ պէտք է սէր և խաղաղութիւն
պահպանեն, ընկերներին ու հաւասարներին յարգեն, մե-
ծերից ակնածեն: Ամենքը, մեծից մինն փոքրը, պարտաւոր
են արիութեամբ յաճախել եկեղեցի, առաւօտեան և երե-
կոյեան, «Եկեցե՛ք»¹ ժամանակ: Արգելում է, որ ոչ ոք իւր

բնակութեան սենեակներում առանձին խոհանոց չունենայ,
և հրամայում է մառանապետին և գինետան վերակացուին
և բոլոր պաշտօնատար անձանց, որ միաբաններին նիւթե-
ղէն չտան սենեակներում գործածելու կամ եփելու համար:
Այլ ամենքը պէտք է ճաշեն և ընթերն հասարակաց սեղա-
նատանը, որի բարեկարգութեան համար առանձին խնամք
տանելով, հրամայում է, որ ամենայն օր պատրաստած կե-
րակուրներից իրեն մատուցանեն ճաշակելու և տեսնելու
լաւ են, թէ չէ: Սակայն եպիսկոպոսների համար կարգում
է առանձին խոհանոց և սեղանատուն, ուր նոքա միասին,
եկեղեցու ստորին պաշտօնեաներից առանձին, պէտք է
ճաշէին: Խստիւ արգելում է անչափահաս ծառայ պահելը,
և հրամայում է, եթէ այդպիսիք կան, անմիջապէս արձա-
կուին:

Գէորգ Կաթողիկոսն իւր այս հրամաններն այնուհետև
ևս մի քանի անգամ կրկնում է մի քանի փոփոխութիւնները
և իրօք խստիւ հետևում է սոցա գոծադրութեանը, անհնա-
զանդներին և անկարգներին պատժելով: Սակայն վանա-
կան կեանքի «խաթարումն» այն աստիճանի էր, որ հեշտու-
թեամբ չէր կարող Մեծագործ Կաթողիկոս ամենայն ինչ
կարճ ժամանակում բարեկարգութեան վերածել:

¹ Այս ժամերգութիւնը յետոյ Կաթողիկոսը վերացրեց, որով եւ բոլոր եկեղեցի-
ներում վերացաւ. մինչեւ այժմ պահուում է, ասում են, միայն Սեւանի վան-
քում:

ԺԳ.
ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՏՊԱՐԱՆԱԿԱՆ
ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ ԵՒ «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳԻՐ

Եթե մի կողմից սեղանատան և միաբանների կեցության բարեկարգությամբ վանքի ծախսն աւելանում էր, միւս կողմից, սակայն, Կաթողիկոսը շարունակում էր տնտեսությունը կանոնաւորելու գործը և յատկապէս այդ նպատակով յարմար է դատում, Սինոդի դիւանի «ծանր ու ճապաղ գրագրութեանց» պատճառով, Աթոռի տնտեսության գործը տարորոշել Սինոդի գործերի շրջանից. մի քանի անդամներից առանձին ժողով կազմել Մայր Աթոռի վանական տնտեսության համար: Այսպիսով կազմուում է այժմեան Վանական կառավարութիւնը:

Գէորգ Կաթողիկոսի այդպիսի հաստատութիւններից մէկն է և Տպարանական ժողովը: Ս. Էջմիածնի տպարանը վաղուց ի վեր գոյութիւն ունէր, բայց, ինչպէս ամեն ինչ, շատ աննախանձելի վիճակի մէջ: Ո՛չ յարմարաւոր մամուլ, տպարանական գործիքներ, ո՛չ ձուլարան և կամ հարկաւոր տառեր: Կաթողիկոսն իւր ճանապարհորդութիւններից վերադառնալիս հետը բերում է տպարանի հարկաւոր տառերը և մարտի 1-ին 1868 թ. հրամայում է Ս. Սինոդին անյապաղ հոգալ պատրաստելու տպարանի միւս կարևոր

պակասաւոր պարագաները և, բարեկարգ կառավարութեան համար, կազմել մի փոքրիկ յանձնաժողով, ուսման տեղեակ արժանաւոր եպիսկոպոսներից և վարդապետներից: Շուտով ժամանակի կարիքի չափով բարեկարգուում է տպարանը. ձեռք են բերուում մայր տառեր, ձուլիչ մեքենաներ, տպագրական մամուլ, սակայն առանց ծանրանալու վանքի վրայ, որովհետև ամենը լինում են նուէրներ Մկրտիչ Սանասարեանի (42) և Յովհաննէս Յովնանեանի (43):

Բարեկարգ տպարանի միջոցով Մայր Աթոռի ծայրագոյն կենդրոնական վարչութիւնը ոչ միայն հնար պիտի ունենար իւր կրօնական գրքերը տպագրելու, այլ և մի պարբերական թերթ հրատարակելու, որի մէջ այդ վարչութեան կարգադրութիւնները պիտի տպագրուէին, և հոգ պիտի տարուէր եկեղեցական հնութիւնները երևան հանելու, և միանգամայն Ս. Էջմիածնի միբանութիւնը հնար պիտի ունենար երևան բերելու իւր գրաւոր աշխատանքները, որոնց համար յորդորում էր ուսումնասէր Կաթողիկոսը: 1868 թ. Մայիսի 1-ից, տպարանի բարեկարգութիւնը դեռ չվերջացած, սկսում է հրատարակել իւր տնօրէնութեամբ, Արել եպիսկոպոսի (44) խմբագրութեամբ «Արարատ» ամսագիրը կրօնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական գիտելեաց, ապագայում կիսամսեայ լրագիր դարձնելու նպատակով: Այս մի շատ անհրաժեշտ բան էր ազգային կրօնական դաստիարակութեան և Ս. Էջմիածնի դիրքի և բոլոր վարչական գործերի համար: Բոլոր միաբանները պարտաւորուում են իրենց կարողութեան չափով աշխատակցելու «Արարատ»-ին, քանի, որ դա հրատարակուում էր իբր «Աշխատասիրութիւն միաբանից Ս. Էջմիածնի»: Յատկապէս ութ անձինք որոշուում են իբրև խմբագրութեան անդամներ, որոնք պարտաւոր էին հոգալ «Արարատ»-ի համար. իսկ միաբանութեան միւս ձեռնհաս անդամները

պարտաւոր էին ամսէ ամիս յօդուծները արտագրելու, կամ թե տպագրութեան սրբագրութիւնն անելու: Մի խօսքով բոլոր միաբանութիւնը, նոյն իսկ Ս. Էջմիածնից բացակայ առաջնորդներն ու վանահայրերը, քանի որ նոքա ևս Ս. Էջմիածնի միաբան են և «Արարատը» Ս. Էջմիածնի միաբանութեան աշխատութիւնն է, պարտաւոր էին հոգ տանել ամսագրի համար:

ՓԳ.

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԽՆԳԻՐ

«Արարատ»-ի հենց առաջին համարի մէջ «Ազգային Բարեկարգութիւն» վերնագրի տակ կարդում ենք, որ մեր ազգի մէջ նախնական կանոն է եղած, որ կուսակրօն հոգևորականների ստացուածները նոցա մեռնելուց յետոյ ժառանգութիւն էր մնում այն վանքին, որին նոքա միաբան էին, և վախճանուածի մերձաւոր և հեռաւոր ազգականներից ոչ ոք իրաւունք չունէր ժառանգութեան ձեռնամուխ լինելու: Սակայն այդ կանոնը խանգարուած էր. վանականների ստացուածքը վանքի տեղ իրենց ազգականներն էին ժառանգում, որով վանքերն ու միաբաններն աղքատանում էին և նոյն իսկ քանդվածները նորոգելու անկարող գտնուում: Գէորգ Կաթողիկոսն այդ բանի առաջն առնելու և վանքերը շէնացնելու համար, ինքն իբրև առաջին օրինակ, իւր գոյքը թողնում է Ս. Էջմիածնին ժառանգութիւն և յորդորելով՝ միաբանութիւնից, եպիսկոպոսներից մինչև դռնապան, ստանում է գրաւոր ստորագրութեամբ ուխտ և պայման, որ նոքա, իրենց անձը վանականութեան նուիրած լինելով, չունենան իրաւունք իրենց գոյքն ու ստացուածքն ըստ հաճոյից բաժանելու իրենց բարեկամներին և ազգականներին, իսկ նոցա մահից յետոյ իրենց գոյքը պիտի մնայ իբրև սեպհականութիւն Ս. Էջմիածնի գանձարանին,

կամ այն վանքերին, որոնց միաբան են նոքա: Աստուածահաճոյ կտակները միայն, որոնք լինում են յօգուտ Ս. Աթոռին, վանքերի, կամ վանական դպրոցների, մնում են անփոփոխ:

Այս կարգադրութիւնն ու ուխտը, որ մեծ էր շատ և կարևոր, հարկաւոր էր օրէնքով ևս ապահովել: Ռուսաստանի Հայոց եկեղեցական կանոնադրութեան (պալաժենիա) մէջ ստած էր մի կէտ, որով եկեղեցականների ժառանգները նոցա ազգականներն էին: Եկեղեցականների մահից յետոյ, այդ ժառանգները տիրանում էին ոչ միայն իրենց ազգական եպիսկոպոսների կամ վարդապետի գոյքերին, այլ և յաճախ, շնորհիւ իրենց եկեղեցականների անհոգութեան, այդ գոյքերի հետ խառն և բուն վանական գոյքերին: Պալաժենիայի այդ հոդուածը փոփոխելու համար առաջին անգամ օրինաւոր ճանապարհով խնդիր էին յարուցել Հնդկաստանի հայերը. Գէորգ Կաթողիկոսն երբ առաջին անգամ 1867 թ. հոկտեմբերի 14-ին Ս. Պետերբուրգում ներկայացաւ Նորին Կայսերական Մեծութեան Աղէքսանդր Բ-ին, խնդրեց ներքին գործոց մինիստր Վալուկի միջոցով Պալաժենիայի մի քանի յօդուածների փոփոխութիւնը: Կայսրը բարեհաճեցաւ փոխել կուսակրօն եկեղեցականների ժառանգութեան վերաբերյալ յօդուածները՝ վերևում յիշատակած իմաստով՝ յօգուտ Մայր Աթոռի ու վանքերի:

Եկեղեցականների մահից յետոյ նոցա ստացուածքի ժառանգութիւնն ապահովուած էր այսպիսով: Նոյն օրինական ապահովումը, սակայն, չէր կարող Կաթողիկոսը ձեռք բերել միաբանութեան ուխտի և պայմանի այն կէտի վերաբերմամբ, որով կուսակրօնները պարտաւորուում էին իրենց կենդանութեան օրով ըստ հաճոյից չբաժանել իրենց ստացուածքն իրենց բարեկամներին ու ազգականներին: Այս չար սովորութեան առաջն առնելու համար արդէն հար-

կաւոր էր, որ կուսակրօններն իրենք կատարէին իրենց ուխտն ու երդումը, և այնքան բարոյական հասկացողութիւնն, անշուշտ, մի քանի տարուայ մէջ ձեռք բերելու բան չէր. հարկաւոր էր մեծ խնամքով մշակել երկար ժամանակ ամայի և անմշակ թողած մտաւոր անդաստանը. հարկաւոր էր կրթութիւն: Եւ մենք մտնում ենք Գէորգ Կաթողիկոսի գործունեութեան ամենամեծ կողմի նկարագրի մէջ, որը ցաւ է, չենք կարող շատ մանրամասն անել:

ԺԵ. ԴՊՐՈՅՆԵՐ

«Ուսումնարաններ, ուսումնարաններ և միշտ ուսումնարաններ» փրկարար ձայնը հասնում է անդադար հայերի ականջին», այսպես էր գրում «Հայկական աշխարհ» օրագրի խմբագրող Ստեփանոս Ստեփանեն (այժմ Խորեն եպիսկոպոս - 45) իւր մի ուղերձի մէջ 1870 թուին: Այդ խօսքերը շողոքորթութիւն չէին, այլ իրականութեան արձագանգ: Գէորգ Կաթողիկոսն իւր վարդապետութեան և եպիսկոպոսութեան ժամանակ արդէն, ինչպէս գիտենք, իւր հոգացողութեան առարկայ դարձրած էր դպրոցներ բանալ և եղածները բարեկարգել: Եւ մի՞թէ կարելի է նոյն իսկ երևակայել, որ նա իւր կաթողիկոսութեան ժամանակ ամենամեծ ուշադրութիւն չդարձնէր այդ բանին: Նա քաջ համոզուած էր, որ ազգի ու եկեղեցու յառաջադիմութեան էական պայմանը ուսումն է, և, իրեն իբրև օրինակ դրած միշտ Հայոց եկեղեցու պատմութեան Ե. դարը, ցանկանում էր լինել «Պարագլուխ և նահապետ հայկական լուսաւորութեան, երկրորդ Սահակ Պարթև, քաջալերող, պաշտպանող և ժողովող ուսման և գիտութեան»:

Ե. դարու այս օրինակը միշտ մտքի մէջ ունենալով էր, որ ձեռնարկում է հիմքից նորոգել Օշականում Ս. Մեսրոպ թարգմանչի գերեզմանի վերայ եղած եկեղեցին: Ամօթ և նախատինք համարելով, որ այդպիսի մարդու յիշատակն

այդպէս անշուք դրութեան մէջ լինի: Փոքրիկ, բայց գեղեցիկ եկեղեցին ժողովրդականների օժանդակութեամբ շուտով կանգնում է, և 1879 թուին հոկտեմբերի 21-ին Ս. Թարգմանչաց տօնի օրը կատարում է եկեղեցու նաւակատեաց հանդէսը: Բայց Կաթողիկոսը հակառակ ցանկութեան, հիւանդութեան պատճառով, չի կարողանում անձամբ կատարել իւր սիրած հայ ուսման և գրականութեան նախահայր Ս. Մեսրոպ թարգմանչի եկեղեցու օծումը, Ս. Մեսրոպի, որի սկսած գործը շարունակելու փոյթ ունէր նա իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում:

Անդրանիկ ընդհանրական կոնդակի մէջ հենց առանձնապէս յանձնարարարում է պատրիարքներին ու եպիսկոպոսներին, մենաստանները պայծառացնել վարժատներ հաստատելով այն տեղերում. գիշերօթիկ դպրոցներ բանալ երևելի, մանաւանդ առաջնորդանիստ քաղաքներում, նոյնպէս և գիւղերում ժողովրդական մանր դպրոցներ: Իսկ ժողովրդականներին բարոյական խրատներ տալուց յետոյ՝ առանձնապէս պատուիրում շարունակ Ս. Գիրքը կարդալ և դաստիարակել իրենց զաւակներին, տղայ թէ աղջիկ:

Դպրոցներ բանալը, արդարև, ժամանակի պահանջ էր և ժողովուրդը ինքն այդ կարիքն զգալով սկսել էր այդ մասին հոգ տանել, բայց և այնպէս մի ընդհանուր քաջալերող էր հարկաւոր, ոգի և եռանդ ներշնչող, որպէս զի այդ զարթնած գործն առանձին զարկ ստանար և արագ քայլերով առաջ ընթանար: Եւ այդ զարկը հսկայաբար տուաւ Մեծագործ Կաթողիկոսը: Շատ մանրամասնութեանց մէջ մտնել չէնք կարող, թէ ո՞ր և ո՞ր դպրոցը նորա յորդորով բացուեցաւ, և ո՞ր ու ո՞ր դպրոցի բացումն ու ապահովումը նորա յորդորով աւելի արագացաւ, կամ ո՞ր և ո՞ր բացուած դպրոցն իւր հովանաւորութեան տակ առաւ: Նորա ճանապարհորդութիւնը Կ. Պոլսից Էջմիածին, Էջմիածնից Ս. Պետերբուրգ և յետ

դէպի Էջմիածին կարծես թէ մի առաքելութիւն էր միայն դպրոցներ բանալու և մայրենի լեզուի ու կրօնի ուսման համար: Որտեղով անցնում էր, ետևից իւր ներկայութեամբ չեղած տեղը դպրոցներ էին կանգնում: Նորա սերմանած խօսքն անապատի մէջ կամ ժայռերի վերայ չէր ընկնում, համայնք կամ համայնքի միջից հարուստ ծխականներ իսկոյն ձեռնարկում էին դպրոցների շէնք կանգնելու¹:

Միայն դպրոցներ բանալը չէր հոգը. հարկաւոր էր այդ դպրոցների կառավարութիւնը, նիւթականի և մտաւորի վարչութեանը կանոնաւոր ձև և ընթացք տալ. հոգալ թէ ի՞նչ և ի՞նչպէս պէտք է ուսանէին այդ դպրոցների մէջ: Ժողովուրդը զարթնած էր և ուզում էր դպրոց ունենալ, բայց թէ ի՞նչպէս պէտք է լինէր այդ՝ նա չգիտէր, և չկային էլ այդ ժամանակ շատ ուսում առած և գործից տեղեակ մարդիկ, որ կարողանային առաջնորդող հանդիսանալ: Կաթողիկոսը նոյն իսկ, որ թէպէտ և իւր բնական խելքով և փորձառութեամբ շատ բանի խորն էր թափանցում, չունէր իւր ձեռքին բանիքուն մարդիկ, որոնցով գործն առաջնորդէր, բայց և այնպէս նա եղածով պէտք է բաւականանար:

Ս. Մինոդից և առջնորդներից թեմերում եղած դպրոցների վիճակագիրն ուզելով, թէ որտեղ ինչ դպրոց կայ, որ թուականին է հիմնուել, ինչ ուսուցիչներ, քանի աշակերտ ունին, ինչ ու քանի տարի են ուսուցանում և ինչ նիւթական միջոցներ ունին, յորդորելով միանգամայն նոր դպրոցներ բանալու գործը առաջ տանել, 1867 թ. յունիսի 14-ին հենց Էջմիածնի միաբաններից կարգում է մի **Ուսումնական Յանձնաժողով**, որի պարտականութիւնն էր հոգալ ու-

սումնարանների ամենայն պիտոյքների մասին և մշակել Հայոց եկեղեցական դպրոցների համար մի ընդհանուր կանոնադրութիւն: Սակայն Կաթողիկոսի բացակայութեան ժամանակ այդ Ուսումնական Յանձնաժողովի անդամները գործի նորութեան պատճառով չեն կարողանում մի բան գլուխ բերել և յաջորդ տարին ճանապարհորդութիւնից վերադառնալուց յետոյ, Կաթողիկոսը վերակազմում է Ուսումնական Յանձնաժողովի, որի նախագահն է լինում Անդրէաս արքեպիսկոպոս (46), անդամները՝ Թադէոս վարդապետ, Կ. Վասակեան (Մինոդի պրոկուրոր), Ս. Թադիանոսեան (Մինոդի ատենապետ), Ն. Տ. Յովսէփեան (կաթողիկոսի անձնական թարգման, յետոյ Մինոդի պրոկուրոր) և Ս. Մարութեան: Դոքա էին Էջմիածնում եղած ժամանակի հասկացող մարդիկը: Վիճակներից ու հոգևոր կառավարութիւններից հարկաւոր տեղեկութիւններ ստանալուց յետոյ, կազմում են դպրոցների համար կանոնադրութիւն, որ և հրատարակում է առանձին տետրակով: Կանոնների հետ տալիս են և երկու առանձին մանկավարժական հրահանգ, թէ ծխական դպրոցների մէջ, ո՞ր առարկան ո՞ր չափով և ինչպէս պէտք է աւանդել: Դպրոցները բաժանուում են երեք կարգի՝ Ծխական, Վանական և Թեմական, որոնց համար առանձին կանոնադրութիւններ են մշակում: Ուսումնական Յանձնաժողովը այնուհետև ևս Կաթողիկոսի ղեկավարութեամբ շարունակում է վարել դպրոցների գործը: Սակայն այդքանով գոհ չէր Մեծագործ Կաթողիկոսը. նա կամենում էր, որ միանգամից ուսումն անմենայն տեղ տարածուի, ուստի նորա գրած կանոններից մեկն էր. «Ամենայն եկեղեցիք, որ ի քաղաքս և ի գիւղօրէս, պարտին ունել ի սրահի իւրեանց զմի ծխական դպրոց», և որպէս զի այդ նպատակին հասնէ 1873 թուին կարգում է առանձին թեմական վերատեսուչներ, որոնք իբրև առաջնորդների օգ-

¹ Ականատեսի բերնից պատմուում է, որ երբ Նոր-Նախիջեւանում Նիսուրիթա գիւղի պատգամաւորները ներկայանում են Կաթողիկոսին եւ յայտնում, որ իրենց գիւղացիք Նոր եկեղեցու հիմն են ձգել, Կաթողիկոսը հարցնում է թէ Դպրոց ունի՞ն: Երբ Նոքա պատասխանում են, որ չունին, Կաթողիկոսը հրամայում է Նախ դպրոց շինել եւ ապա եկեղեցու շէնքը շարունակել:

նականներ առանձին հրահանգով պիտի շրջէին ամենյան քաղաք և գիւղ, դպրոց եղած տեղերում բարեկարգելով և կանոնադրութիւնը գործադրել տալով, իսկ չեղած տեղերում յորդոր կարդալով ժողովրդին, որ ջանք դնեն երկսեռ դպրոցներ բանալու:

Այդ ժամանակներում, 1873 թուի նոյեմբերի 22-ին բարձրագոյն հաստատութեամբ փոփոխութեան է ենթարկուում Կովկասի ուսումնարանական մասի կանոնադրութիւնը և Կովկասեան փոխարքայութեան սահամնների մէջ գտնուած բոլոր ուսումնարանները, ինչպէս արքունական, նոյնպէս և հասարակական, և մասնաւոր, և ռուսաց եկեղեցու, և այլ եկեղեցիների ծխական դպրոցները ենթարկուում են նոյն կանոնադրութեանը: Կարգուում են առանձին տեսուչներ, իսկ Թիֆլիզի նահանգում վերատեսուչ, որոնց պարտականութիւնն էր հսկելու ժողովրդական դպրոցների մէջ բարձրագոյն հաստատած կանոնադրութիւնը գործադրելուն: Այս կանոնադրութեամբ հայոց ծխական դպրոցներն ևս, բացի հոգևոր դպրոցներից (սեմինարիա), որոնք եկեղեցականներ պատրաստելու նպատակ ունին, ենթարկուում են Կովկասի ժողովրդական դպրոցների տեսուչներին, որ և Կովկասի փոխարքայի գլխաւոր կառավարութիւնը 1874 թ. յունուարի 12-ին առանձին պաշտօնագրով յայտնում է Կաթողիկոսին: Այդ առթիւ լինում է մի քանի գրութեանց փոխանակութիւն կաթողիկոսի և Կովկասի փոխարքայի գլխաւոր կառավարութեան մէջ, գլխաւորապէս այն մասին, թէ արքունի տեսուչների Հայոց դպրոցների վրայ ունեցած վերահսկողութեան պաշտօր ինչպիսի պիտի լինէր, և վերջը յունիսի 1-ին 1874 թ. դիմում է Կաթողիկոսը Նորին Կայսերական Բարձրութեան Մեծ իշխան Միքայել Նիկալայնիչին, Կովկասի փոխարքային խնդրելով թողնել Հայոց դպրոցները, որոնք բոլորը եկեղեցական են, իրենց

նախկին դրութեան մէջ՝ Կաթողիկոսի իշխանութեան տակ: Նորին Կայսերական Բարձրութեան՝ փոխարքայի բարեհաճութեամբ ներքին գործոց մինիստրն այդ հանգամանքն ներկայացնում է Նորին Կայսերական Մեծութեամ Թագաւոր-Կայսեր տեսութեանը, ու Բարձրագոյնս բարեհաճում է յուլիսի 19-ին, - ճշտապէս որոշելու համար արքունի տեսուչների պարտքն ու յարաբերութիւնը հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցների վերաբերմամբ և նոցա հսկողութեանը յատկացրած առարկաները, - յաստատել՝ կանխապէս Մեծ Իշխան փոխարքայից հաւանութիւն գտած երեք կանոն. ա) Հայոց եկեղեցական դպրոցների կառավարութիւնը, ըստ տնտեսականին և ըստ ուսումնականին թողնել նախկին դրութեան մէջ, հայոց հոգևորականութեան ձեռին. բ) արքունի տեսուչների պարտականութիւնն է հսկել նախ, որ այն ամեն դպրոցներում, որոնց մէջ աւանդում են ընդհանուր պատմութիւն և աշխարհագրութիւն՝ աւանդութիւն նաև Ռուսաց պատմութիւն և Ռուսիայի աշխարհագրութիւն ռուսաց լեզուով. երկրորդ՝ այդ դպրոցների այդ դասատուները լինին Ռուսաց հպատակ և պարտ ու պատշաճ բարոյական յատկութիւններ ունենան, և գ) այն դպրոցները, որոնք նպատակ ունի եկեղեցականներ պատրաստելու, չենթարկուին արքունի տեսուչների հսկողութեանը, և այս դպրոցների ուսման ընթացքի և ներքին կառավարութեան մասին կանոնները պետք է առաջարկուին ի Բարձրագոյն հաստատութիւն:

Կայսերական Բարձրագոյն հրամանը, որով պարզ և որոշ նշանակուում են արքունի տեսուչների վերահսկողութեան պարտականութիւնները, ներքին գործոց մինիստրը օգոստոսի 8-ին յայտնում է Կաթողիկոսին, որ և շտապում է գործադրել տալ իւր իշխանութեան տակ գտնուած բոլոր դպրոցներում:

ԺԳ. ԺԱԹՈՂԻԿՈՒԹՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

Ամեն տեղ դպրոցներ բանալու և բարեկարգելու խնդրով զբաղուած Կաթողիկոսը պիտի չմոռանար, հարկաւ, և հոգևոր ծայրագոյն իշխանութեան կենդրոնի, Մայր Աթոռի Ժառանգաւորաց դպրոցը: Եթէ կենդրոնը Ս. Էջմիածինն էր, դպրոցների կենդրոնն ևս Ս. Էջմիածնում պիտի լինէր, և այնտեղից պիտի ելնէին եկեղեցու ուսեալ պաշտօնեաներ և դպրոցների համար վարժապետներ:

Ս. Էջմիածնի դպրոցը, վերահաստատուած ԺԷ դարում Մովսէս Սիւնեցի Կաթողիկոսի (47) ձեռքով, երբեմն ծաղկելով, երբեմն յետադիմելով, իւր ժամանակին կարևոր և բարձր ուսում ստացած շատ պաշտօնեաներ է նուիրել Հայոց եկեղեցուն: Ներսէս Ե Կաթողիկոսը, որ նոյնպէս հասկանում էր դպրոցի մեծ նշանակութիւնն, աւելի ուշադրութիւն էր դարձնում իւր հիմնած Ներսիսեան դպրոցի վրայ. և թէպէտ մտադիր է եղած Ս. Էջմիածնում մի մեծ դպրոց հիմնելու կամ, լաւ ևս ասած, Ս. Էջմիածնի դպրոցը, ուր ինքն ուսած էր. ընդարձակելու, բայց չէր կարողացել մտադրութիւնն իրագործել: Մատթէոս Կաթողիկոսին ևս չէ յաջողում դպրոցը բարեկարգել, թէպէտ նա փորել է տալի նոր դպրոցի հիմքը վանքի պարսպի ներսում արևելեան կողմը,

ուր այժմ միաբանութեան համար սենեակներ են շինուած. բայց այդ փորուածքով ևս վերջանում է գործը:

Գէորգ Կաթողիկոսն իւր օծումից առաջ, Մայր Տաճարին այցելելուց յետոյ, առաջին այցելութիւնը Ժառանգաւորաց դպրոցին է տալի: Այդ այցելութիւնը դառն տպաւորութիւն է թողնում ուսումնասէր Կաթողիկոսի վրայ: Դպրոցն իսկապէս դպրոցի անուն էր միայն կրում: Ոչ կանոնաւոր ուտելիք ու հագնելիք, ոչ մտաւոր ու բարոյական սնունդ. օրական երկու երեք ժամ անկանոն դասաւանդութիւն՝ հայոց և ռուսաց լեզուի, եկեղեցական երգեցողութեան ու քրիստոնէական վարդապետութեան. ոչ մի հսկողութիւն աշակերտների վարքի և բարքի վրայ, որոնք թուով 20-30 հոգի, Ս. Էջմիածնի շրջակայքից ժողովուած, իրենց սանձարձակ անկարգութեան էին մատնուած: Կենդանի ականատեսները շատ տխուր բաներ են պատմում այդ դպրոցի ներքին կեանքից:

Կաթողիկոսի առաջին գործն եղաւ ջանալ առժամանակեայ բարեկարգութիւն մտցնել այդ դպրոցի մէջ, մինչև որ իրեն յաջողէր հիմնովին կերպարանափոխել այն: Կարգադրեց սրբազան պատմութեան, հայոց պատմութեան, աշխարհագրութեան, թուաբանութեան, ինչպէս և ֆրանսերէն լեզուի դասեր աւելացնել: Առանձին մասնախումբ կարգեց դպրոցը կառավարելու համար Անդրէաս Եպիսկոպոսի հսկողութեան տակ և յատուկ ուշադրութիւն դարձրեց դպրոցական կարգապահութեան և աշակերտների ապրուստի վրայ: Այդ բարեկարգութեան ժամանակի աշակերտներն են այժմեան չափահաս եկեղեցականների մեծ մասը: Սակայն և այնպէս այդ բարեկարգութիւնը, թէպէտ և ժամանակի համար աչքի ընկնող, մեծ բան չէր, որովհետև Կաթողիկոսին պակասում էին բանիբուն ու գիտուն վարժապետներ, ոչ միայն այդ դպրոցի համար, այլև սարկա-

ւագների և երիտասարդ արեղաների ուսման ու կրթութեան համար բացած առանձին երկու դասարանի համար: Կա- յին արդարև երկու վարդապետ: Խորեն Գալֆայեան (48) և Գաբրիելալ Այվազեան (49), որոնք կարող էին այդ պաշ- տօնը վարել, սոցա առանձնապես փայփայելով և եպիսկո- պոսական աստիճան տալով, Կաթողիկոսը կամենում էր Ս. Էջմիածնում պահել վանքի դպրոցում դասախօսելու և տպարանի կառավարութեան համար: Սակայն շուտով յու- սախաբ է լինում այդ եպիսկոպոսներից, կարճ ժամանակ սարկաւագներին և արեղաներին դասախօսելուց յետոյ՝ նոքա դժուարանում էին մնալ Ս. Էջմիածնում:

Իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ Աստրախանում՝ Սերովբէ եպիսկոպոսի անուամբ մնացած գումարը ստա- նալուց յետոյ՝ արդէն ունէր Կաթողիկոսը հարկաւոր դրա- մը Ժառանգաւորաց դպրոցի շէնքի հիմնարկութեան վրայ մտածելու համար: Ուստի և անմիջապէս գրում է իւր տե-ղակալ Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեանին, որ սկսէ դպրո- ցի շինութեան համար հարկաւոր նիւթերը պատրաստել: Այնուհետև Կաթողիկոսը, որ մի անգամ իւր առաջնորդու- թեան ժամանակ Օսմանեան կառավարութիւնից Պրուսայի եկեղեցու շինութեան համար ձրի փայտ էր ստացել, այժմ էլ Ս. Էջմիածնից դիմում է Օսմանեան պետութեանը և թոյ- լատուութիւն է ստանում Սողանլուի անտառներից հազար կաղնի մեծ գերաններ ձրի ստանալու Ս. Էջմիածնի դպրո- ցի շինութեան համար: Ռուսաց. կառավարութիւնն ևս այն շնորհն է անում, որ թոյլ է տալիս գերաններն առանց մաք- սի ներս մտցնել: Գերանները բերում են Կարսայ գետի, Արփայ չայի և Երասխի վրայով մինչև Մարգարայ գիւղը, որտեղ գետից հանուելով փոխադրւում են Ս. Էջմիածնի: Տախտակամածների, դռների և պատուհանների հարկա-ւոր տախտակներն էլ այս գերաններից են քաշում:

Երկար տատանում էր Կաթողիկոսը, թէ դպրոցի շէն- քը որտեղ շինէ: Ս. Էջմիածնում շինելու համար խորհուրդ տուողները շատ սակաւաւորներ էին. մեծ մասամբ խոր- հուրդ էին տալիս շինել Ս. Էջմիածնից հեռու՝ մերձակայ գո- վասուն գիւղերից մեկում, կամ նոյնիսկ Թիֆլիզում: Նա մի առ ժամանակ հակում էր Գետարգելայ վանքի հողերում կամ Քանաքեռ գիւղում շինելու, բայց վերջ ի վերջոյ բա- րեբախտաբար վճռում է դպրոցը Մայր Աթոռից չհեռացնել և 1869 թ. մայիսի 25-ին, իւր օծման երկրորդ տարեդարձի օրը, պատարագից յետոյ եկեղեցական թափորով, Թարգ- մանչաց շարականը երգելով գալիս է շէնքի հիմնարկու- թիւնն օրհնելու: Իւր ձեռով հիւսիսային արևմտեան անկիւ- նի առաջին հիմնաքարը դնում է, ասելով. «Զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա ի մեզ, Տէր, և զգործս ձեռաց մերոց յաջո-ղեա մեզ». իսկ երկրորդ հիմնաքարը դնելիս. «Տառ Մեսրո- պեան և ուսումն տան կեանս հայուն հաստատուն»:

Ճարտարապետ հրաւիրւած էր Կ. Պոլսեցի Յարութիւն Աբգարեան (50), որին Հայրապետն անձամբ ծանօթ էր, բայց դժբախտաբար այդ փորձուած ու հմուտ ճարտարա- պետի ձեռքով շէնքը չվերջացաւ: Երկու յարկանի քար ու կիր շէնքը 1870 թ. արդէն բարձրացել և հողածածկ տանի- քով ծածկուած էր և յոյս կար, որ յաջորդ տարին շինութիւ- նը յաւարտ ելնէր, որ նոյեմբեր ամսի մէջ ճարտարապետը սպանուում է: Կիսակատար շէնքն առանց ճարտարապետի մնալով աշնան անձրևի և ձմեռուայ ձիւնի տակ՝ վնասուում է բաւական: Կաթողիկոսը Կ. Պոլսից Սարգիս Պալեան (51) արքունի ճարտարապետից խնդրում է նոր ճարտարա- պետ, որ և գալով շուտով մեռնում է. գալիս է երրորդ ճար- տարապետը, որ և վերցնում է հողածածկ տանիքը, օրօրո- ցաձև սրածայր տանիք է շինում, թիթեղներով ծածկելով և շատ փոփոխութիւնների մտցնելով: Գարտարապետների

այս փոփոխությունը շատ աւելորդ ծախսեր է պատճառում: Այնուհետև շինութեան շարունակությունը և աշակերտների կահ կարասիների պատրաստությունը բաւական դանդաղ է առաջ գնում, մինչև 1874 թուին ամեն ինչ պատրաստուում է: Շէնք կառուցուած էր 75 հոգու համար, բայց և այնպէս այս սակաւ թուի համար ևս բաւական դպրոցական յարմարութիւն չունէր. առանձնապէս վառարանների և պատուհանների փեղկերի պակասաւորութիւնն էր աչքի ընկնում:

Կաթողիկոսը մտադիր էր սկզբում մի միջնակարգ ուսումնարան միայն կարգել այդ շինութեան մէջ, ուր հայոց բոլոր թեմերից ընտրութեամբ ժողովուած տղայք պիտի կրթուէին եկեղեցական դաստիարակութեամբ: Բայց յետոյ մտադրութիւնը փոխում է և որոշում է բանալ մի բարձրագոյն դպրոց, **Ժառանգաւորաց Ճեմարան** անունով: Յունիս ամսին Վահան վարդապետ Բաստամեանը (52), Արիստակէս վարդապետ Մեղրակեան (53) և Գէորգ վարդապետ Սուրէնեան (54) ուղարկուում են Ռուսաստանի վիճակները աշակերտներ ընտրելու, իսկ Տաճկաստանից և Պարսկաստանից աշակերտներ ուղարկելու համար գրուում է Կ. Պոլսի պատրիարքին և Ատրպատականի, Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի առաջնորդներին: Մեպտեմբերի սկզբներին արդէն 60-65 աշակերտ ժողովուած էին: Նոյն ամսի 28-ին, Կաթողիկոսի անուանակոչութեան օրը, Ս. Գէորգ զօրավարի տօնին կատարուում է դպրոցի բացման հանդէսը ուխտաւորների և ժողովուած հանդիսականների բազմութեան ներկայութեամբ:

Քիչ դժուարութիւն չէր կրում Կաթողիկոսը ճեմարանի համար տեսուչ և վարժապետներ գտնելու համար: Մարդիկ չկային: Միակ յարմար տեսչացուն Գաբրիէլ եպիսկոպոս Այվազեանն էր համարուում, բայց նա ևս դժուարութիւններ էր յարուցանում այդ պաշտօնը հանձն առնելու համար և

միայն այն ժամանակ համաձայնեց, երբ խոստացան իրեն տալ Վրաստանի և Իմերեթի թեմի առաջնորդութիւնը: Եպիսկոպոսն իր փառասիրութեան մէջ չէր բաւականանում ճեմարանի տեսչի սոսկ պաշտօնով: Ուստի Կաթողիկոսը ժամանակաւորապէս տեսչի պաշտօնակատար է կարգում Պարգեան Սուրբիաս վարդապետին (այժմ եպիսկոպոս - 55): Երկուշաբթի առաւօտեան, սեպտեմբեր 30-ին սկսուում են դասերը: Սակայն, աւաղ բախտին, երկու շաբաթ յետոյ, հոկտեմբերի 16-ին առաւօտեան ժամն 8-ի մօտերը հրդեհը լափում է ճեմարանի գեղեցկաշէն հանդիսարանը՝ իւր ներքին մասով, երկու ննջարանները, հանդերձատունը, խոհանոցը, մի խոսքով ամբողջ արևմտեան մասը. Նիւթական վնասը քսան հազարից աւելի էին հաշուում: Աղէտը մեծ վիշտ ու ցաւ պատճառեց բոլոր ողջամիտ հայերին, և աւելի ևս Հայրապետին, որ ամբողջ տասներկու ժամ. «բոլորովին երեսաց գոյնը շրջա՝ քայլելոյ կարողութենէ զրկուած՝ սրտաթունդ և դողդոջուն՝ իսպառ դիւրագգեաց սրտի՝ մարելոյ վտանգի մէջ տագնապելով՝ աչքերը արտասուօք լցուած՝ ամենեցուն կաղաչէր և կը յորդորէր աշխատել և միջոցներ ցուցանելով կը ջանայր կրակին առջևն առնուլ». և ականատեսների վկայութեամբ, եթէ չբռնէին իրեն, նոյն իսկ քանի անգամ պիտի ձգէր իրեն կրակ ու բոցի մէջ իւր շինած ուսման տաճարը փրկելու համար: Շնորհիւ Վաղարշապատի բնակիչների և միաբանութեան անձնագոհ քաջութեանը՝ շէնքի կէսը գոնէ հրդեհից ազատուում է: Մեծ էր հարուածը, բայց այդ հարուածը միայն նիւթական էր, և Հայրապետը, որ մի ուրիշ անգամ ևս հրդեհի դէմ կռուած էր, չպիտի ընկճուէր հրդեհի առաջ. «ընդհակառակն, առաւել ևս ոգևորուելով և գօտեպնդուելով՝ պէտք է ջանար իւր նպատակը և ձեռնարկած մեծ գործը՝ առանց ընդհատելոյ և թուլանալոյ՝ շարունակել և արդիւնաւորել»: Մանաւանդ որ,

ինչպես ճեմարանի բացման ժամանակ բազմաթիվ շնորհատրական հեռագիրներ ու նամակներ էին ստացուած, այժմ ևս այդ ձախորդութեան ժամանակ մխիթարական հեռագիրներն ու նամակները շատ էին, և նոյն իսկ կամաւոր նպաստներ հաւաքուում էին: Այդ մեծ մխիթարութիւն ու քաջալերութիւն էր:

Աշակերտներն ամբողջապէս փոխադրուում են Ղազարապատ և Ժառանգաւորաց դպրոց, ուր դասերը շրունակուում են: Մի երկու օրից հրաւիրուում է Երևանի արքունի ճարտարապետը (56), որի հետ պայման է կապուում եօթն ամսուայ ընթացքում այրուած մասը վերաշինել, և հենց ճարտարապետին էլ տրուում է կապալը: Վերաշինութիւնը լինում է մի և նոյն ճաշակով, միայն հանդիսարանը, հակառակ Կաթողիկոսի կամքին, աւելի պարզ և հասարկ է շինուում¹: 1875 թ. յունիս 10-ին աշակերտներն արդէն տեղափոխուում են ճեմարանի շէնքն: Նոյն օրը և Գաբրիէլ եպիսկոպոս Այվազեանը կարգուում է ճեմարանի տեսուց:

1874 թ. մայիսի 11-ին Կաթողիկոսն հաղորդում է Նորին Կայսերական Բարձրութեան, Մեծ Իշխան Միքայէլ Նիկոլայնիչին, Կովկասի փոխարքային, ճեմարանի բացման մասին, ուղարկելով միանգամայն ճեմարանի հիմնական ծրագիրը, որ իսկապէս շատ աղքատ էր: Այդ ծրագիրը ներկայացուում է կենդրոնական կառավարութեան ի քննութիւն և ի բարձրագոյն հաստատութիւն: Կայսերահաստատ նոր ծրագրով դասընթացը որոշուում է ինն տարուայ համար: Ճեմարանն բաժանուում է երկու մասի, վեց դասարանեան դպրոցական մաս (սեմինարիա) և երեք լսարանական և միանգամայն ինն տարուայ փորձառութիւնից յետոյ՝ պէտք

էր ընդարձակ կանոնադրութիւն կազմել և մատուցանել բարձրագոյն հաստատութեան:

Կաթողիկոսն իւր սովորութեամբ շարունակ այցելում է ճեմարան դասերի և քննութիւնների ժամանակ և քաջալերում է աշակերտներին: Հետզհետէ բացուում են դասարաններն ու լսարանները և աշակերտների թիւը մեծանում է. 75 աշակերտի համար որոշուած շէնքը բնականաբար չափի կարողանար իւր մէջ տեղաւորել շատերին: 1876 թուին արդէն շինում է Կաթողիկոսն առանձին հիւանդանոց իւր փոքրիկ դեղատնով: Բայց և այնպէս տեղի նեղուածքութիւնը մեծ էր: Հարկաւոր էր աշակերտների համար առանձին ննջարան և սեղանատուն ևս շինել, հին շէնքը յատկացնելով միայն ուսումնական մասին: Կոնդակներով դիմում է Ռուսաստանի հարուստ հայերին, նպաստներ խնդրելով այդ նպատակի համար. և նուիրակ Խորէն վարդապետ Ստեփանէի ձեռքով նուիրաբերութիւններ հաւաքելով, ճեմարանի շէնքի արևելեան կողմում 1879 թ. ապրիլի 30-ին հիմնարկում է այժմեան ննջարանի յարմարաւոր և ընդարձակ շէնքը, որ իսկապէս սեղանատան և լուսցարանի համար էր որոշուած. իսկ երկրորդ յարկը պիտի լինէր ննջարան: Սակայն 1879-1880 թուի մեծ թանգութիւնը (մի փութ ցորենը 10 ռուբլի էր) և Մայր Աթոռ հաւաքուած սովեալներին խնամելու մեծ հոգսը թոյլ չտուաւ երկրորդ յարկը ամբողջ շինելու: Երկրորդ յարկի երկու ծայրերում հանդերձատներ շինելով, թողեց, որ ապագայում ինքը կամ իւր յաջորդ հայրապետներից մէկը երկրորդ յարկը լրացնէ: Բայց և այնպէս այս շինութիւններն արդէն բաւական յարմարութիւններ էին տալի 200-ից աւելի գիշերօթիկ ու ձրիավարժ աշակերտներ պահելու, և կաթողիկոսը տեսնելով իւր գործի օրէցօր ծաղկումը՝ մխիթարուում էր ի սիրտ և ի հոգի, ոչ մի ջանք և նիւթական միջոց չխնայելով այդ իսկապէս

¹ Զրդեհի պատճառով եղած այս վերաշինութիւնը 30 հազար ծախք է նստոււմ, որով շէնքի ծախքը միայն բարձրանում է 96,319 ռուբլու: Սկզբում 50 հազար ռուբլու նախահաշիւ է կազմուած եղել. մնացած աւելորդ ծախսն առաջ է եկել ճարտարապետների փոփոխուելուց եւ հրդեհից կրած վնասից:

մեծ գործի բարգաւաճման համար, որ իւր բոլոր գործերի թագն ու պսակը պիտի լինէր և միանգամայն Մայր Աթոռի պարծանքն ու հաստատութեան սիւնը: Որովհետև շուտով ճեմարանը պիտի անցնէր ժառանգաւորաց դպրոցի տեղը, որը, միաժամանակ ևս պահելով 1882-ին փակեց և այնուհետև ժառանգաւորաց ճեմարանը պիտի տար ժառանգաւորներ Մայր Աթոռին, քանի որ նոյն նպատակով իսկ շինուած է, ինչպէս այդ երեսում է կոմդակներից, որին կենդանի վկայ է և ճեմարանի շէնքի հիւսիսային կողմի ճակատին փորագիր արձանագրութիւնը¹:

¹ Ողորմութեամբ Աստուծոյ ազգասէր Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գեորգ Դ. Կ. Պոլսեցի յոգնաջան աշատութեամբ կառոյց զայս ճեմարան վասն ժառանգաւորաց Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի արդեամբք վիճակին Աստրախանայ եւ օժանդակութեամբ Հայոց բնակելոց ի սահմանս Ռուսաստանեայց յամի Փրկչի 1871, Հայոց ՌՅԻ:

ժԷ.

ԱՐԺԱՆԱԻՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐ ՏԱՐԱԾ ՆՈՒՍԵՐԸ

Ի՞նչ արեց Կաթողիկոսը հայ եկեղեցականների և յատկապէս քահանաների մտաւոր դրութիւնը բարձրացնելու համար, մի պահանջ, որ հին է և մինչև այժմ էլ մնում է: Պարզ է պատասխանը: Վարդապետ ու քահանայ, բարոյական ու մտաւոր պատրաստութեամբ, երկնքից միանգամից պատրաստ պիտի չիջնէին: Երբ Կաթողիկոսը վանական, թեամական դպրոցների և Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց ճեմարանի հոգն էր տանում, նորա աչքի առաջ միշտ այն էր կանգնած, որ այդ դպրոցներով պիտի առաջանար եկեղեցականների վերանորոգութիւնը: Բայց այդ մի քանի տարուայ խնդիր չէր: Ամբողջ սերունդներ պէտք է փոխուէին, մինչև որ այդ ցանկալի վերանորոգութիւնը գլուխ գար: Շատ միամիտներ ու հակառակամիտները կարող են կարծել, որ Կաթողիկոսն առանց դպրոցի կարող էր մի քանի կոմդակներով մի անգամից կերպարանափոխ անել մեր եկեղեցականութիւնը:

Կուսակրօն եկեղեցականութեան մէջ, որ իւր անմիջական հսկողութեան տակ էր, բացի ժառանգաւորաց դպրո-

ցում սովորած մի քանիսից, երկար տարիներ շարունակ ոչ մի նոր տգէտ ու անուս չէր ընդունում, քաջ իմանալով, որ այդ տգէտ ու անկիրթ դժնապանները, ժամհարներն ու ծառաները, եթէ վնասակար իսկ չլինէին եկեղեցուն, իրենցով եկեղեցու վրայ պիտի ծանրանային միայն: Նա սպասում էր իւր Ժառանգաւորաց Ճեմարանի սաների աւարտելուն: Իսկ միւս կողմից նոյն արգելքը շատ էր աշխատում դնել և քահանաների վերաբերմամբ, կանոնական կոնդակով հրամայելով Սինոդին և առաջնորդներին, որ քահանայ չձեռնադրեն, մինչև այդ քահանայացուները գոնէ վանական դպրոցներում ուսած չլինէին: Սակայն Կաթողիկոսի հրամանը գործադրող և հասկացող սերունդ պէտք էր, որ գոյութիւն չունէր: Իրաւունքն ու իշխանութիւնն այնպիսի սերնդի ձեռին էր, որ ո՛չ Կաթողիկոսի հրամանն էր հասկանում և ո՛չ իսկ իւր կոչման և իշխանութեան նշանակութիւնը: Այդ սերնդի ձեռով հակառակ Կաթողիկոսի 1868 թ. կանոնական կոնդակին, տգէտ քահանաների թիւն աւելանում է, ուստի նա 1872 թ. յունուարի 27-ին յատուկ կոնդակով կրկին պատուեր է տալի Ս. Սինոդին քահանայացուների մասին: Նախ ինչպէս սովորաբար իւր բոլոր կոնդակների մէջ յիշեցնում է Սինոդին մեր եկեղեցու հին բարի կարգերը, վանքերի նշանակութիւնը՝ Ոսկեդարից սկսած քահանաներ և ուսեալ եկեղեցականներ պատրաստելու համար, ապա ցաւում է, որ ներկայումս այդպէս չէ, քահանաներն առանց պատրաստութեան են լինում: «Պարզապէս տեսանենք, - գրում է կաթողիկոսը, - յօրագիրս Սինոդիդ՝ ի հարցաքննութեան թերթից քահանայացու դպրաց, զի առաջնորդք վիճակաց կողմանցս և յաջորդք նոցին, մանաւանդ Երևանայ վիճակին, յակամայից ստիպեալ ի կարևորութենէ քահանայի՝ առաջի առնեն զձեռնադրելի անձինս ի Սինոդ առ ի լնուլ զհոգևոր պէտս ժողովրդեանն: Բայց տեսանելով

մեր, զի փոխանակ յառաջադիմութիւն անդր փութացուցանելոյ զժողովուրդն՝ բարոյական կրթութեամբ, օր ըստ օրէ տգիտութեան տան պատճառս՝ զանուսումն և զտխմարս ձեռնադրելով ի քահանայ. ուստի առ ի զառաջս առնուլ այնպիսի անկարգութեանց պատճառելոց ի տգիտութենէ ձեռնադրելի գիւղական դպրաց՝ ի բարոյական վնասումն ուղղութեան պարզամիտ ժողովրդեան և բարեկարգութեանց եկեղեցւոյ, առաջադրեմք Սինոդիդ, փութացուցանել զպատուէր հրամանի առ ամենայն առաջնորդս և յաջորդս վիճակաց, զի յատուկ վերահասութեամբ իւրեանց պարտաւորեսցեն այսուիտեւ զամենայն քահանայացու դպիրս, որ չիցեն ուսեալք ի հոգևոր դպրոցս, մանաւանդ գիւղօրէիցն, անշուշտ նախ քան զսկզբնաւորութիւն գրագութեանց, որ վասն ձեռնադրութեանն, ուսանել քաղաքացի ընծայացուաց ի հոգևոր դպրոցս, իսկ գիւղացոցն ժողովեալ ի վանօրայս մէն մի գաւառաց ուսանիցին ի վանական դպրոցին գիարկաւորն քահանայական կոչման գիտելիս յընթացս գոնէ երից ամացս»: Այնուիտեւ աւելի մանրամասնելով ձեռնադրութեան պայմանները, առաջարկում է **խստիւ պատուիրել** առաջնորդներին ու յաջորդ եպիսկոպոսներին՝ «չձեռնադրել երբէք զոք յաստիճան քահանայութեան, սարկաւագութեան և կղերիկոսութեան առանց լուծման և տնօրինութեան Սինոդի», որպէս զի զեղծումներ չլինին:

Սորանից աւելի պարզ ու գովանի կարգաւորութիւն չէր կարող լինել: Բացի այդ՝ 1868 թ. կանոնական կոնդակի Գ. Ե. և Զ. յօդուածներով օրինադրում է նաև, որ իւրաքանչիւր համայնք հանրադրութեամբ ընտրէ իւր եկեղեցական դպիրներից արժանաւորներին քահանայական կոչման համար և ընտրուածի վարք ու բարքի մասին վկայութիւն տայ հանրագրի մէջ: Կաթողիկոսի նպատակն էր այսու առաջն առնել այն զեղծումների, որոնցով հակառակ Հայոց եկեղե-

ցու աւանդութեան, առանց ժողովրդի ընտրական մասնակցութեանը, առաջնորդ եպիսկոպոսները հարկից ազատ քահանայորդիներին իրենց հաճոյքով միայն քահանայ էին ձեռնադրում, կամ թէ այս կամ այն աղայի ազդեցիկ մարդու դրդմամբ քահանայ էին տալիս ժողովրդեան, որով և ժողովրդի իրաւունքը բռնաբարուում էր:

Նոյն կանոնական կոնդակի մի երրորդ նշանաւոր կէտն էլ այն էր, որ, երբ մի անգամ քահանան ժողովրդի հաճութեամբ էր ընտրուում, ժողովուրդը պարտաւորուում էր քահանայի ձեռնադրութիւնից յետոյ նիւթապէս ապահովել նորան և երբեք չպահանջել հոգևոր կառավարութիւնից քահանային հեռացնել՝ իւր ծուխից փոխադրելով ուրիշ տեղ: Քահանան ցմահ մի որոշ ծուխի և եկեղեցու հետ կապուած էր, այդ էր մեր եկեղեցու հին կարգը:

Բոլորը բարի ու քաջ մտածուած կարգադրութիւններ: Սակայն ցաւելով պէտք է ասել, որ օրէնքը գործադրողներից և նոյն իսկ Կաթողիկոսին շրջապատողներից ու մերձաւորներից շատերը, որոնց վստահացած էր Կաթողիկոսը, փոխանակ նորա դրած կանոնների ճիշտ գործադրութեանը հսկելու, այդ կանոնները դարձրին մի առժամանակ սիմոնականութեան (57) աղբիւր: Կանոնական կոնդակով ժողովրդի քահանայ ընտրելու իրաւունքը վերահաստատուած էր: Այս հանգամանքի ճիշտ գործադրութեանը հսկելու միջոցն ունէր Կաթողիկոսը. մէջտեղում պիտի լինէր ժողովրդի հանրագիրը ստորագրուած ու պետական կնիքով վաւերացուած, որ և Կաթողիկոսը միշտ, հարկը պահանջելիս պէտք է տեսներ: Այստեղ խաբէութիւն անելը դժուար էր. խաբողն ու կեղծողը օրէնքի խստութեամբ կարող էր պատժուել: Սակայն այդպէս հեշտ չէր Կաթողիկոսի համար անձամբ վերահասու լինել կանոնների միւս երկու կէտերի գործադրութեանը:

Ժողովրդից պահանջուում էր որոշ չափով կրթուած և ուսեալ քահանայացու ընտրել և ապա ապահովել նորան: Ժողովուրդը դժուարանում էր թէ՛ ուսեալ քահանայացու ճարել և թէ՛ նորա ապահովութեան համար հոգալ: Միւս կողմից, միշտ կային բազմաթիւ տգէտ ու ցոփ մարդիկ, մեծ մասամբ քահանայորդիք, որոնց համար ժառանգական էր դարձած շահաւէտ քահանայութիւնը, որոնք և պատրաստ էին միամիտ ժողովրդին խաբելու, նորա վրայ նիւթապէս չձանրանալու խոստումով: Եւ ահա իւր կրթուած քահանաներին նիւթապէս ապահովելու գործից փախչող անգէտ ժողովուրդը պատրաստ էր այդպիսիների համար հանրագիր տալու: Եւ սոքա, «յուսացեալ ի քահանայորդի լինել իւրեանց, - ինչպէս գրում է Կաթողիկոսը, - ոչ ուսանին ի ժամանակին զհարկաւոր գիտելիս և ոչ պատրաստեն զինքեանս ըստ արժանւոյն քահանայութեան, այլ անցուցանելով զցոփական կեանս բազմատեսակ մոլութեամբք՝ ի ձեռնադրութեան պահու ստացեալ ի ժողովրդոց ոմանց զվկայագիր դիմեն առ առաջնորդս»:

Ձեռնադրող եպիսկոպոսների, առաջնորդների և Սինոդի պարտքն էր այդպիսիներին յետ դարձնել, իբրև քահանայութեան անարժան մարդիկ. և Կաթողիկոսի սահմանած օրէնքի ճիշտ գործադրութեանը հսկելով, պէտք է հասկացնէին ժողովրդին, թէ որչափ կարևոր է պատրաստութիւն ունեցող ու լաւ վարքի տէր քահանայ ընտրելը, և թէ հարկաւոր էր այդպիսի քահանային ապահովել: Սակայն նոքա, որոնց ձեռքը տրուած էր օրէնքի գործադրութիւնը, փոխանակ իրենց այդ պարտքը կատարելու, տարիներ շարունակ, մանաւանդ Կաթողիկոսի ծերութեան վերջին տարիները, այդ դրութիւնը դարձրին շահաւէտ աղբիւր իրենց համար, այդ տխմարներին ու ցոփերին սիմոնականութեամբ քահանայ ձեռնադրելով: Կար մէջ տեղում ժողովրդի անրա-

գիրը քահանայացուի ընտրութեան, նորա բարի վարք ու բարքի և նորան նիւթապէս ապահովելու համար, իսկ միւս կողմից կար և առաջնորդ եպիսկոպոսի կամ նոյն իսկ Սինոդի վկայականը քահանայացուին իբր քննած ու արժանի գտած լինելուն: Կաթողիկոսն ի հարկէ անձամբ չէր կարող քահանայացուներին քննել ու ճանաչել: Եւ մինչդեռ նա հաւատացած էր, որ սահմանած կանոնները ըստ կարելւոյն գործադրուում էին, օրէնքն այդպէս չարութեամբ գործադրողները, ինչպէս ասում են, հետզհետէ աւելի ընդլայնում են իրենց եկամուտների աղբիւրը՝ ոչ միայն ժողովրդի հանրագիտութեամբ եկած ցոփերին ու տխմարներին արծաթով արժանի համարելով և ձեռնադրելով, այլ և, ինչպէս պատմում են, Կաթողիկոսի հիւանդութեան վերջին տարիները, առանձին գործակալների ձեռքով, նոյն իսկ հարկաւոր չեղած տեղը քահանայացուներ ստեղծելով ու ձեռնադրելով: Թէ ով էին քահանայութեան շնորհքն այդպէս արծաթով վաճառողները և ինչպէս էին նոքա իրենց վաճառքը կատարում, այդ ապագայ պատմաբանին ենք թողնում:

Տգէտ ու տխմար քահանաների թիւը հետզհետէ աւելանում է, և այդ քահանաները մի անգամ փողով քահանայ դարձած լինելուց յետոյ, աշխատում են ժողովրդից յետ ստանալ իրենց տուած փողը, թէպէտ և հանրագիր կազմելու ժամանակ խոստանում էին ժողովրդին չծանրանալ նորա վրայ: Մկտում են կռիւներ այդ քահանաների և իրենց ծխականների մէջ. առաջանում են շատ անախորժ դէպքեր: Հետզհետէ շատ խնդիրներ ու բողոքներ են գալիս Սինոդին ծխականներից քահանաների չարաբարոյութեան համար, ու խնդրում են քահանաների տեղափոխութիւններ, և կամ հենց իրենք այդ քահանաները գոհ չլինելով իրենց վիճակից, խնդրում են իրենց տեղափոխել ուրիշ տեղեր: Խնդիրը վերջ ի վերջոյ հասնում է Կաթողիկոսին, և 1881

թուականի ամառը, ինչպէս պատմում են, Կաթողիկոսի համար բացուում է իւր շրջապատողների սիմոնական արարքը: Այդ դէպքը եկեղեցու բարին ցանկացող և ամեն բանի սրտացաւ Կաթողիկոսի համար շատ մեծ հարուած էր: Նա տեսնում է իւր բոլոր բարի կարգադրութիւններն այդ մասին ի չար գործ դրուած, և այս հանգամանքն այնքան ծանր տպաւորութիւն է գործում նորա վրայ, որի առողջութիւնը վերջին տարիներին արդէն բոլորովին խանգարուած էր, որ նա չէ դիմանում այդ վշտին, և, պատմում են, այդ դէպքի ազդեցութեան տակ ստանում է կաթուած:

Այնուհետև նոյն 1881 թուին, Կաթողիկոսի հրամանով Սինոդն, իբրև այդ անկարգութեանց առաջն առնելու համար, հրամանագրում է ամենայն վիճակաւոր առաջնորդներին, թեմական ատեաններին, յաջորդներին և հոգևոր կառավարութիւններին ճիշտ գործադել Կաթողիկոսի 1868 թուի կոնդակը. բայց այդ միայն քահանաների տեղափոխութեան խնդրին էր վերաբերում: Պէտք էր **որոշ խմբագրութեամբ** խոստմնագիր առնէին ժողովրդից, որ նախ՝ «ամենայն անաչառութեամբ, անկողմնապահութեամբ և խղճմտանօք» առաքինի վարքի տէր և ուսեալ անձեր ընտրէին քահանայացու. երկրորդ՝ ընտրող ժողովուրդն այլ ևս իրաւունք չունենար խնդրելու հոգևոր իշխանութիւնից որ և է պատճառով հեռացնել կամ տեղափոխել իւր քահանային, այլ անբաւականութեան դէպքում գանգատել միայն հոգևոր իշխանութեանը, որ կը պատժէր յանցաւորին, և երրորդ՝ գրով ու ստորագրութեամբ պիտի պարտաւորուէր ժողովուրդը նիւթապէս ապահովել իւր քահանային «տօք և վարելահողովք»: Իսկ քահանայացուներից խոստումն պէտք է առնէին մինչև կեանքի վերջը մնալու ըստ եկեղեցական կանոնադրութեան, այն եկեղեցու մէջ, որի վրայ ձեռնադրուած է: Իսկապէս կարևոր կարգադրու-

թիւներ, որոնց լաւ գործադրութիւնը կարող էր ապագայի շատ անկարգութեանց առաջն առնել, բայց Կաթողիկոսի կանոնական կոնդակի այդ կրկնութիւնն արդէն ձեռնադրուած տխմարների խնդիրը չէր կարող բարեկարգել: Այս դժուար գործը գլուխ հանելու համար հարկաւոր էր Կաթողիկոսի առաջին տարիների առողջութիւնն ու եռանդը, որ այլ ևս, դժբախտաբար, չունէր նա: Պատմում են, որ իբր ձեռով արդէն գրած է եղել կոնդակի սևագրութիւնն, որով պիտի արգելէր որոշ տարիների ընթացքում նոր քահանաներ ձեռնադրելը, մինչև որ եղածների խնդիրը որոշ կարգի մէջ մտցնէր. բայց այդ կոնդակը չիրատարակուեցաւ, որովհետև Կաթողիկոսն այլ ևս իւր առաջուայ կամքի ոյժը չունէր:

ԺԸ.

ԱՆԻՐԱԿԱՆ ՅԱՐԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՅ ՄԵԾ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԿՐԱԾ ՎՇՏԵՐԸ ԻԻՐ ԿԵԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄ

Եւ այսպէս Մեծագործ Կաթողիկոսը, որ իւր բոլոր մարմնական ու մեծ հոգեկան կարողութիւնները գործ էր դրել իւր եկեղեցու վրայ, քահանաների այս խնդրի պատճառով, թէ՛ իւր մերձաւոր շրջապատողներից և թէ՛ հայ հասարակութիւնից դառնացած սրտով պիտի իջնէր գերեզման: Որովհետև հասարակութիւնը տեսնում էր քահանաների ձեռնադրութեան մէջ կատարուած զեղծումները, և մոռանալով կամ անգիտանալով Մեծ Հայրապետի գործերը, փոխանակ օրինաւոր կերպով չարիքի առաջն առնելու մասին հոգալու, անդուռն բերանից լուտանքներ էին միայն թափում և քարոզում անհաւատարմութիւն և անվստահութիւն առ Կաթողիկոսն և Մայր Աթոռը: Եւ այդ լուտանքներն այն աստիճանի էին հասնում, որ մինչև անգամ կասկած էին յարուցանում կարօտեալների համար ժողովուած դրամների մասին, որոնք նոյն իսկ Կաթողիկոսի ձեռին չէին, այլ Սինոդի հրամանի տակ Մայր Աթոռի (որ և միևնոյն Սինոդի) գանձապահի ձեռին, աւանդապահութեան արդեանց մատենի մէջ գրուած, ինչպէս էր, օրինակ յօգուտ Ալաշկերտի գաղթական հայերի ժողովուած գումարը:

Մարդիկ որ գուցե իրենց կեանքում լուսայ անգամ չեն ձգած աղքատի գանձանակը, համարձակում էին Հայրապետի դէմ բարբաճել, այն Հայրապետի դէմ, որ իւր կեանքի մէջ շատ նեղեալների մխիթարող և սփոփիչ էր հանդիսացել, ոչ միայն իւր վարդապետութեան և առաջնորդութեան ժամանակ, այլ և իւր կաթողիկոսութեան օրով, հեռաւոր և մերձաւոր կարօտեալներին օգնութեան ձեռք կարկառելով: Այսպէս, 1870 թ. մայիսի 24-ին, Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձի օրը, առաջացաւ Պերայի մեծ հրդեհը, այրելով 7000-ից աւելի շէնքեր և 1500-ի չափ կենդանի գոհեր տանելով: Այդ ժամանակ Կաթողիկոսը Թիֆլիսում էր: Զգացուած թշուառ հայերի վիճակով, նա անձամբ Թիֆլիզում և առաջնորդների ձեռով վիճակներում հանգանակութիւն է բանում և կարճ միջոցում տասն հազար ռուբլուց աւելի նպաստ է հասցնում Ռուսաց դեսպանատան միջոցով կարօտեալ հայերին:

Մի տարի յետոյ հարկաւոր էր Պարսկաստանի մեծ սովի ժամանակ օգնել թէ՛ Պարսկաստանում սովեալ հայերին և թէ՛ սովի ձեռից Արարատեան դաշտը գաղթողներին: Հրամայում է Սինոդին վերջիններիցս շատերին Մայր Աթոռի ազարակում պատսպարել և ամիսներ շարունակ կերակրել, մինչև մի աշխատանքի դուռ գտնեն,- նա տարիներ շարունակ ձրիակեր դատարկապորտներ պահելու մտքից հեռու էր,- իսկ մնացած կարօտեալների համար պատուիրել առաջնորդներին հանգանակութիւն անել վիճակներում և ժողովուրդն ապաստն առանձին յանձնաժողովի միջոցով բաժանել թէ՛ Պարսկաստանում եղածներին և թէ՛ Ռուսաց սահմանները գաղթածներին:

Երեք չորս տարի յետոյ 1875 թ. սոսկալի սովն սպառնում է Փոքր Ասիայում Գաղատիայի, Եօզղատի և այլ տեղերի հայերին: Կաթողիկոսը շտապում է դարձեալ կառավա-

րութիւնից թոյլտուութիւն ստանալու հանգանակութեան համար. առաջնորդների միջոցով նպաստներ ժողովելով՝ Սինոդի ձեռով ուղարկում է Կ. Պոլսի մասնաժողովին սովեալներին օգնելու:

Գալիս է 1877-1878 թուի ռուս-թիւրքական պատերազմը: Ա. Տէր – Ղուկասովը (58) նահանջում է, և Ալաշկերտի ու Բագրևանդի բնակիչներից տասնեակ հազարաւոր հայեր թողնում են իրենց տունն ու տեղը և մերկ ու քաղցած գաղթում են Արարատեան աշխարհը յունիս ամսի շոգերին: Էջմիածինն և շրջակայ գիւղերը լցուում են կարօտեալներով, և Կաթողիկոսը իբրև ժողովրդի հայր, շտապում է նորից օգնութեան հասնելու: Որքան հնար է շատերին տեղաւորում է Ղազարապատում, վանքի ազարակում, մերձակայ վանքերում, Վաղարշապատում, հազարաւորներին ամեն օր վանքի շտեմարանից հաց և միաբանութեան սեղանատնից կերակուր տալով, այլ և ըստ կարելոյն, հին հանդերձներ, հիւանդների խնամքի համար բժիշկ է կարգում, հարկաւոր դեղեր տալով: Բայց ի՞նչ կարող էր անել Կաթողիկոսը կամ Մայր Աթոռը միակ՝ այդ հազարաւորներին խնամելու համար: Բարեբախտաբար հետզհետէ զարթնում էր այդ ժամանակ մեր ժողովրդի մէջ թշուառին օգնելու զգացումը: Զմեռը վրայ է հասնում, և Կաթողիկոսը կոնդակներով դիմում է Վաղարշապատի շրջակայ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր-Բայազիտի գաւառի հայ բնակիչների գթասրտութեանը, յորդորելով, որ իրենց տարաբախտ եղբայրներին ապաստանի տեղի տան և այդ թշուառներին Սինոդի յանձնարարական թղթերով խումբ-խումբ ուղարկում է գիւղերը, միւս կողմից ընդհանուր հանգանակութիւն է բանում նոցա համար: Շուտով վերջանում է պատերազմը, տեղի է ունենում Բերլինի դաշնադրութիւնը. այժմ պէտք էր աշխատել առանց յապաղելու այդ տարաբախտ գաղթականնե-

րին վերադարձնել իրենց աւերուած հայրենիքը, չթողնել նոցա, որ մեր կողմերում անգործ թափառելով անբարոյականանային: Այդ աշխատանքը, հարկաւ, միայն Կաթողիկոսի վրայ չէր ծանրացած, բայց և Կաթողիկոսն իւր չափով օգնում է: Նա ժողովրդի հետ գաղթած քահանաների ձեռք ոչ թէ ժողովարարութիւն անելու համար յանձնարարական թղթեր է տալիս, այլ հրամայում է ամենքին, որ առաջնորդ հանդիսանան ժողովրդի վերադարձին, և երբ յետ դառնալ չէին ցանկանում շատ քահանաներ, խստիւ հրամայում է չընդունել գիւղերում այդպիսիներին: Նոքա ստիպուած էին վերադառնալ:

Գաղափարով հակառակ լինելով գաղթելուն, Մեծագործ Կաթողիկոսը գաղթականութեան գլխաւոր պատճառը ոչ այնքան պատերազմից առաջացած նեղութիւնների մէջ էր տեսնում, - Գեներալ Լազարելը (59) հօ մեծ արգելք էր հանդիսացել Կարսի կողմից գաղթողներին, և սոքա չէին կոտորուել չգաղթելով, - որքան ժողովրդի տգիտութեան մէջ: Հարկաւոր էր ժողովրդին լուսաւորել: Ուստի հանգանակութեամբ ժողովուած 17. 476 ռուբլուց 1118 ռուբլին Սինոդի ձեռով բաշխելով իբրև նպաստ վերադարձողներին, մնացած 16. 358 ռուբլիով տոկոսաբեր թղթեր է գնում և հրամայում, որ Մայր Աթոռի աւանդատանը պահելով, տոկոսները գործ դնեն Իւչքիլիսէի քայքայուած վանքը նորոգելու և այրուած դպրոցը վերաշինելու համար՝ Բագրևանդի առաջնորդ Հովհաննէս վարդապետի ձեռով, որին յատուկ այդ նպատակի համար Էջմիածին է կանչում կարևոր խրատներ տալու: Բայց որքան լուտանքի տեղիք չէր տուած ուսումնասէր Կաթողիկոսի այս բարի ու խոհական հրամանը, որով ալաշկերտցոց համար ժողովուած փողը նոյն ալաշկերտցոց լուսաւորութեան համար էր գործ դրուում:

Սակայն Կաթողիկոսը այն թեթև բնաւորութիւններից չէր, որոնց համար մեծ նշանակութիւն ունի թէ ուրիշները կամ աւելի ևս լրագիրները ինչ կասեն: Նա իւր որոշ համոզմունքներն ուներ և որոշ ու գծած ճանապարհով ևս անխափան ընթանում էր առաջ: Լրագիրները որքան խօսէին և ինչ որ խօսէին, հայրաքար ներում էր նոցա անգիտութեանը և իւր հասկացածը գործադրում և շարունակում տառապեալներին օգնելու հրաւերը կարդալ իւր հօտին, ինչպէս շուտով վերայ հասնող Վասպուրականի սովի ժամանակ, 1879-1880 թուին, երբ համաճարակ թանգութիւնը նոյն իսկ Երևանի նահանգից հարիւրաւորներ և հազարաւորներ բերում էր Մայր Աթոռը, ուր նոցա կերակրելու հոգսը պէտք էր տանել: Մայր Աթոռի շտեմարանները արդէն դատարկուած էին, և մինչ Կաթողիկոսը, որ իւր անձի մասին չէր մտածում, մի կողմից արդէն հոգատանջութեան մէջ էր, թէ ինչպէս պէտք է կերակրեր իւր միաբանութիւնն ու Ժառանգաւորաց Ճեմարանի երկու հարիւր սաներին, եթէ այդ սովն ու թանգութիւնը մի տարի ևս տևէր, միւս կողմից նորան դառնացնում էր եկեղեցու դէմ աւերիչ հոսանք հանողների աղմուկը:

ԺԹ.

**ՃԱՆԱԳԱՐՎՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ԴԷՊԻ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ ԵՒ ԱՅԼ
ՄԱՆՐ ՈՒՂԵԳՆԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒ ՕԳԱՓՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.
ԲԻՐԱԿԱՆԻ ԱՄԱՌԱՆՈՅ**

Գեորգ Դ. Կաթողիկոսը, միշտ գործով զբաղուած լինելով, Մայր Աթոռից անտեղի բացակայել չէր սիրում և չէր էլ կարող, քանի որ ամենայն բանի հոգն ու վերահսկողութիւնն անձամբ պիտի անէր և Մինողը նորա հրամանի տակ էր: Իւր կաթողիկոսութեան միայն առաջին տարին երկար բացակայեց Էջմիածնից, կարևոր գործերի համար Ս. Պետերբուրգ գնալով՝ Նորին Մեծութեան կայսր Ալեքսանդր Բ-ին ներկայանալու համար: Յուլիսի 11-ին, տեղակալ կարգելով Սարգիս Եպիսկոպոս Զալալեանին և հրաման տալով, որ առ ժամանակ քահանայի և աբեղայի ձեռնադրութիւնը չլինի՝ մինչև ձեռնադրութեան համար անելիք իւր կարգադրութիւնը, որ վերևում տեսանք, 13-ին ճանապարհ է ընկնում և այդ ճանապարհորդութիւնից օգտուելով՝ միանգամայն այցելութիւն է անում Ռուսաստանի, Լեհաստանի և Աւստրիայի մէջ ցրուած բազմաթիւ հայ գաղթականներին: Մի քանի տեղ Ս. Էջմիածնի սեպհակաւութեանց մասին կարգադրելով և Մայր Աթոռին հասանելի որոշ գումարներ գանձելու հոգը տանելով, նա ամենայն

տեղ քարոզում էր սէր և հաւատարմութիւն դէպի Մայր Աթոռ, հայրենի կրօնն ու լեզուն. հիմնում էր դպրոցներ, կամ եղածները բարեկարգելուն փոյթ տանում. եկեղեցիների տարիներով խառն հաշիւները մաքրում, երեցփոխաններից հաշիւները պահանջելով, և որպէս զի երեցփոխաններն իրենց հաճոյքներով չվատնեն եկեղեցու եկամուտները կամ գոյքերը, հաշուատեսներ էր կարգում երեցփոխանների գործի համար: Այսպէս նա օրերով կամ շաբաթով այս ու այն տեղերում մնալով, անցնում է Ալեքսանդրապոլ, Ախլցխա, Ախալքալակ, Բորժոմ, Վլադիկաւկազ, ուր ընդ առաջում է Հայրապետին նահանգապետ Լորիս-Մելիքով (60), որի տանը և երեք օր հիւրասիրուում է: Ապա ուղևորուում է դէպի Մոզդոք, ուր նոր դպրոց է բանում, և անցնելով Ղզլար և այստեղ ևս նոր դպրոցի հիմ դնելով՝ հասնում է Աստրախան, ուր դարձեալ դպրոց է բանում և զանձում է Սերովբէ Եպիսկոպոսի անուամբ մնացած մեծ գումարը: Ապա Յարիցինի ռուս հասարակութեան կողմից սիրալիր ընդունելութիւն գտնելուց և քաղաքին օրհնութեան կոնդակ և սրբոց մասունք բաշխելուց յետոյ՝ դառնում է Նոր-Նախիջեւան, ուր քաղաքի մէջ իշխող խռովայոյզ կուսակցութիւնները վերացնում է, հաշտեցնելով կուսակցութիւնների երկու պարագլուխներին, Խալիպեանին և Հայրապետեանին (61): Նախիջեւանում և Ս. Խաչի վանքում ևս նոր դպրոցներ բանալով և Մայր Աթոռի համար նուէրներ ու հնութիւններ ժողովելով, ուղևորուում է դէպի Մոսկուա: Այստեղ տասներկու օր հիւրասիրուում է Յովհաննէս Յովնանեանի տանը նորա բացակայութեան ժամանակ և սեպտեմբերի 3-ին մեկնում է դէպի Ս. Պետերբուրգ:

Ամենայն տեղ Կաթողիկոսը սիրալիր ընդունելութիւն է գտնում, ժողովրդի բազմութիւնը մեծ հանդիսով ընդառաջում էր եկեղեցական թափորի հետ, և հենց ինքը Կաթողի-

կոսը, հայրապետական բարձր դիրքին առանձին շուք տալու համար, բաց չէր թողնում ոչ մի արտաքին ձև, որ կարող էր կաթողիկոսական ճանապարհորդությունն առանձին կերպով հանդիսաւոր դարձնել: Հայրապետը դեռ քաղաք չհասած, առաջ էին գալի առանձին պատգամաւորներ: Ուղերձներն ու ճառերն անպակաս էին, ինչպէս և շքեղ և մեծածախս հացկերոյթները: Ս. Պետերբուրգում իջնանում է Հայոց եկեղեցու տանը: Այստեղ լաւ է համարում, որ հայ գաղութը, ի պատիւ իւր մեծ ծախսով ճաշ պատրաստելու փոխանակ, ճաշի համար ժողոված գումարը բարեգործական նպատակի յատկացնէ: Գնում են տասն ու վեց Ռուսաց ներքին փոխառութեան խաղատոմսեր, ուրը Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ Զեյթունի դպրոցների համար և ուրը՝ Կ. Պոլսի Ազգային Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի համար, այնուհետև տասներկու թանկագին շուրջառ Պրուսայի և իւր շրջակայքի եկեղեցիների համար:

Հոկտեմբերի 14-ին ներկայանում է Կաթողիկոսը Նորին Մեծութեան, Ալեքսանդր Բ. կայսին Չմեռային պալատում: Ներկայանալիս, արծաթեայ սկուտեղի վրայ մատուցանում է կայսրին ադամանդայեռ գեղեցիկ ոսկե տփի մէջ ամփոփուած Ս. Գեորգ Զօրավարի մատուք, որ և բարեպաշտ կայսրն ընդունում է մեծ ջերմեռանդութեամբ: Յաջորդ օրը Կաթողիկոսը հրաւիրուում է մեծ իշխան Կոստանդին Նիկոլայեւիչի դստեր մեծ իշխանուհի Օլգայի Յունաց Գեորգի թագաւորի հետ, պսակադրութեան հանդէսին և տաճարի մէջ և հացկերոյթի ժամանակ իբրև պատրիարք իրեն արժանավայել առաջին տեղն է բռնում ռուս հոգևորականութեան մէջ: Այս բաւական ժամանակ Ս. Պետերբուրգում է մնում, պաշտօնական այցելութիւններ տալով, և ընդունելով, քաղաքի նշանաւոր յիշատակարանները ու թանգարանները տեսնելով և արտաքին գործերի մինիստր կոմս Գորչակո-

վից (62) հիւրասիրուելով և հոգալով, որ երկու մայրաքաղաքի՝ Ս. Պետերբուրգի և Մոսկուայի զինուորական դպրոցների մէջ հայ մանուկների համար կրօնագիտութեան դասեր մտցնեն, ուսուցչի ժողովը հայ եկեղեցիներից նշանակելով: Նոյեմբերի 25-ին նորից ներկայանում է Նորին Մեծութեանը հրաժեշտի հրաման խնդրելու: Վերադարձին անցնում է Վարշաւի, Կրակովի, Իլվովի վրայով մինչև աւստրիական Չերնովեց քաղաքը, ուր ընդառաջում են Բուքովինայի, Գալիցիայի, Մոլդովալաքիայի և Բեսարաբիայի երեսուն հինգ կալուածատէր հայ պատգամաւորներ, և Քիշնևի, Օդեսայի, Սիմֆերոպոլի, Խարսասուքագարի, Թեոդոսիայի, Կերչի, Փոթի, Քութայիսի վրայով անցնելով հասնում է 1868 թ. յունուարի 26-ին Թիֆլիս և փետրուարի 27-ին ժամանում Մայր Աթոռ, մեծ ուրախութիւն և ոգևորութիւն պատճառելով Մայր Աթոռի միաբանութեանը:

Այնուհետև Կաթողիկոսն ամառները միայն օդափոխութեան պատճառով բացակայում էր կարճ ժամանակով Էջմիածնից, առաջին ամառը Ս. Գեղարդայ վանքը գտնելով, երկրորդ տարին երկու ամիս Հառիճոյ վանքում անցնելով: Իսկ 1870 թուին, մարտի 25-ին Պարսից շահից առաջին կարգի «Շերի խուրշիդ» շքանշանը Ս. Պետերբուրգի դեսպանի ձեռով ստանալուց յետոյ՝ ապրիլի 25-ին գնում է Թիֆլիս, բժիշկների խորհրդով ջերմութեան օգտուելու համար, ուր և մնում է մինչև սեպտեմբերի 19-ը, երբ մեկնում է Մայր Աթոռը գալու: Թէ՛ գնալիս, թէ՛ գալիս ընդունուած շքեղութիւնն ու հայրապետական գնացքի վայել բոլոր հին կարգերը միշտ պահելով, ժողովրդից և կառավարութիւնից ստանում էր միշտ հարկաւոր յարգանքն ու պատիւները, Թիֆլիսից վերադարձին հիւրասիրուում է Երևանի նահանգապետից Ծաղկոցաձորում և առիթից օգտուելով, խնդրում

է նահանգապետին, որ ջանայ Երևանի նահանգում ծաղիկ հիվանդության պատուաստն ընդհանրացնելու:

Յաջորդ տարին յունիսի 24-ին Սևանայ վանք է գնում օդափոխության և մի ամսից յետոյ դարձեալ Թիֆլիզ է գնում, Աղեքսանդր Բ կայսրի Թիֆլիսին այցելելու պատճառով: Մեպտեմբերի 21-ին ներկայանում է կայսրին: Նոյն օրը երեկոյեան կայսեր կողմից այցելում են Կաթողիկոսին կոմս Շուվալով (63) և պաշտօնական զօրապետ Տէյլէն: 23-ին հիւրասիրուում է կայսերական ընթրիքին, իսկ 24-ին Կաթողիկոսին այցելուն են Մեծ Իշխան թագաժագանգ Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ և Մեծ Իշխան Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչ: Այնուհետև այցելութիւններ է ընդունում Կարնոյ նահանգի կուսակալ Մուստաֆայ փաշայից և Շահի եղբօրորդի Համզա Միրզա Հաշմեղիթ սպարապետից, որոնք իրենց տէրութիւնների կողմից Թիֆլիզ էին եկել մեծափառ կայսեր գալուստը շնորհաւորելու համար: Իւր սովորութեամբ, քանի Թիֆլիզում էր, այցելում է եկեղեցիները, դպրոցները և այլն. և նոյեմբերի 9-ին վերադառնում է Մայր Աթոռը, ուր և ընդունում է նոյեմբերի 28-ին Շահի եղբօր, Էշրէֆ Վալէտ խանի այցելութիւնը¹: Յաջորդ տարին 1872 թ. գնում է դարձեալ Հառիճոյ վանքն օդափոխութեան:

Մեծ Կաթողիկոսը մի քանի տարի օդափոխութեան պատճառով՝ Մայր Աթոռից ամիսներ բացակայելով, շուտով արդէն նկատում է այն մեծ անյարմարութիւնը, որ կաթողիկոսները որոշ ամառանոցի տեղ չունենալով, ստիպուած էին մի վանքից միւսը թափառելու, շատ անգամ Մայր աթոռից բաւական հեռու տեղ: Նա տեսնում է շուտով,

որ Կաթողիկոսի հեռաւոր բացակայութեան պատճառով եկեղեցական գործերի ընթացքը դանդաղանում էր, քանի որ Կաթողիկոսը անմիջապէս կարգադրութիւններ անել չէր կարող: Որպէսզի կաթողիկոսներն ամառային բացակայութեամբ անգամ վարչական գործերի, ինչպէս և Մայր Աթոռի միաբանութեան վրայ հսկելու հնարաւորութիւն ունենան, որոշում է մի հաստատուն ամառանոց շինել հայրապետների համար: Անձամբ շատ տեղեր ման գալուց յետոյ՝ ամառանոցի տեղ ընտրում է Ս. Էջմիածնից 18 վերստ հեռու, Արագած լեռան ստորոտում, Բիւրական գիւղը, որ զովասուն օդ և անոյշ ջուր ունի, և կառավարութիւնից խնդրելով՝ ստանում է 6 1/2 դեսետին հող կաթողիկոսական ամառանոցի համար: Շուտով կանգնում է Բիւրականում մի վայելուչ շէնք, որ ունի տասներկու սենեակ, երկու դահլիճ, բաղնիք, խոհանոց, հացատուն, գոմ և մեծ պարտեզ: 1873 թուին արդէն ամառն այդտեղ է անց կացնում և այնուհետև ամեն տարի ամառն այդտեղ էր օդափոխութեան գնում:

¹ 1878 թուին Նասրեդդին շահը Նոյնպէս, իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ, այցելում է Կաթողիկոսին, հիւրասիրուում է Նորանից, դիտում է Տաճարն ու Ճեմարանը եւ նուիրում 1000 ռ., 700 Ճեմարանին եւ 300 աղքատների համար:

Ի.
ՔԵՆՏԵՆՆԵՐԻ ՊԵՐՏԵՐԻ
ԵՒ ՆՈՐԱՍ ԲԱՆԿԻ

Իւր տասնութեամեայ հայրապետութեան միջոցին չորս անգամ Ս. Միւռնի օրհնութեան հանդէս է կատարում փառաւոր շքեղութեամբ և տասնուհինգ անգամ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն է անում, ձեռնադրելով ընդամենը յիսունհինգ եպիսկոպոս: Վերջին միւռնօրհնութեան փառաւոր հանդէսը կատարում է 1882 թ. մայիսի 16-ին տասնեակ հազարաւոր բազմութեան առաջ, ամենամեծ շքեղութեամբ: Առհասարակ նա սիրում էր եկեղեցական հանդէսների շքեղութիւն, քաջ իմանալով, որ այդ շքեղ հանդէսները, մեծ տպաւորութիւն թողնելով ժողովրդի վրայ, Մայր Աթոռի և կաթողիկոսութեան դիրքը բարձրացնում են ժողովրդի աչքին: Այսպիսի շքեղութեամբ նա կաթողիկոսական մեծ թափոքով եկեղեցի էր իջնում ամեն հարկաւոր դէպքում ու ամեն մեծ տօնի, առանձնապէս Ս. Էջմիածնի տօնին, իւր օծման, անուանակոչութեան տարեդարձի օրերը և այլն, երբ երեկոյեանները հրախաղութիւն և լուսավառութիւն էր սարքել տալի ժողովրդի ու ուխտաւորների համար: Ամեն հանդիսաւոր տօնի օր՝ Զատիկին, Ծննդեան, Նոր տարուն և այլն, հայրապետական մաղթանքը վեհարանի դիմացը կատարել տալուց յետոյ, որին

ինքը ներկայ էր լինում վեհարանի դահլիճում պատուհանի առաջ նստած, առջևը երկու աշտանակ վառած, ընդունում էր իւր միաբաններին, Ժառանգաւորաց Ճեմարանի սաներին, Վաղարշապատի՝ իւր հիմնած դպրոցի աշակերտուհիներին և աշակերտներին և ժողովրդին, ամենքին իրենց հարկաւոր խրատն ու յորդորը կարդալով:

Այդպիսի հանդէսներից վերջինը կատարուեցաւ 1882 թ. մայիսի 30-ին Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի տօնի օրը, երբ վերջին անգամ արժանացան ներկայ եղողները հայրապետական օրհնութեան և Ս. Աջի համբոյրին, երբ վերջին անգամ ալեգարդ Հայրապետը տկարութիւնից տանջուած և խոնջացած, կարծես զգալով, որ այս վերջինն է լինելու, իւր ամենամեծ խրատը տուաւ իւր Ճեմարանի երկու հարիւր քսան սաներին, տասն և աւելի անգան շեշտելով, որ «հայ լինին» նոքա, «լաւ հայ լինին», և ջանան շատ ուսում ձեռք բերել, «զի ուսումը միայն կեանք կուտայ հայութեան»: Ո՛րքան ազդու էին այդ խոսքերը, որոնք և կենդանացրել ու գեղեցկացրել էին Հայրապետի գունատ երեսը: Ոչ ոք չէր կարող առանց զգացուելու մնալ, տեսնելով թէ ի՛նչպէս, մինչ ուսումնասէր Հայրապետի բերանից սիրայորդոր խրատներ էին հոսում, արտասուքի կաթիլներն յակամայից գլորոտում էին նորա սպիտակափառ ալիքների վրայով ներքև: Անմոռաց կմնայ շատերի համար այդ վայրկեանը:

Այնուհետև յունիսի 10-ին Կաթողիկոսը պիտի գնար Բիւրականի ամարանոցը և փոխանակ կազդուրուուելու իւր տկարութիւնից, յունիսի 7-ին պիտի ենթարկուէր նոր ցաւերի, ստանալով կաթուածի հարուած, իսկ միւս կողմից աւելի պիտի ծանրանար միզաքարի հիւանդութիւնը, որ ունէր: Բժշկական օգնութիւնն անօգուտ էր: Սեպտեմբերի 13-ին վերադարձաւ Մայր Աթոռը, բայց ոչ բոլորովին առողջ իւր ծանր և տագնապալից հիւանդութիւնից: Եւ նոյն ամսի

25-ին, Հայրապետի անուանակոչության օրը առաջին անգամ, Կաթողիկոսի Ս. Էջմիածնում եղած ժամանակը, հայապետական մաղթանքը Կաթողիկոսի ներկայությամբ վեհարանի առաջ պիտի չկատարուեր, այլ Տաճարի զանգակատան դիմաց, և Կաթողիկոսը մաղթանքից յետոյ միայն երեք բարձրաստիճան եպիսկոպոսներ պիտի կարողանար ընդունել և օրհնել: Բայց և այնպես երեկոյեան Մեծ Հայրապետը ցանկացաւ գոնէ իւր սաների երգեցողութիւնը լսել, և երեկոյեան Տաճարի գաւթում, հրախաղութեան և լուսավառութեան տակ, վեհարանի լուսամտի առաջ նստած մխիթարուելով լսեց իւր մօտ երկու հարիւր քսան սաների երգեցողութիւնը, և դիտեց իւր հոգևոր որդիներին ու հոգևոր հօտը, մինչև որ ժամը 9-ին իւր վերջին օրհնութիւնն ուղարկելով՝ ճանապարհ դրեց սաներին:

Հիւանդութիւնը քանի գնաց ծանրացաւ, և Հայրապետն անտանելի ցաւերի մէջ դեկտեմբերի 6-ին ճաշից յետոյ կնքեց իւր մահկանացուն:

Մայր Տաճարի զանգակը երեք անգամ տխուր հնչեց ծանր, հաղորդելով ամեն սրտացաւ հայերի Մեծագործ Հայրապետի մահուան բօթը: Մեծ էր մանաւանդ Ժառանգաւորաց Ճեմարանի սաների վիշտն ու կսկիծը, որոնք անկեղծ սիրով սիրում էին իրենց Հոգևոր Տիրոջը և ցաւում էին, որ Նախախնամութիւնն այնպես տնօրինեց, որ Հայրապետը չտեսաւ գոնէ իւր հիմնած Ճեմարանի առաջին պտուղը:

Մայր Աթոռի միաբանները և հայ ժողովուրդը, զանազան կողմերից պատգամաւորներ և պսակներ ուղարկելով, յուղարկաւորութեան փառաւոր հանդիսով պատուեցին Մեծագործ Հայրապետին: Մարմինը ամսի 8-12 մնաց Մայր Տաճարում, ուր ամենայն առաւօտ ու երեկոյ հոգեհանգիստ էր կատարուում: Հոգեհանգիստ էր կատարուում և Ճեմա-

րանում: Ամսի 12-ին պատարագի ժամանակ կատարուեցաւ կաթողիկոսական վերջին օծման խորհուրդը, և ապա պատարագից յետոյ յուղարկաւորութեան մեծ հանդէսը:

Հանգուցեալի դագաղը մեծ թափորով Տաճարի արևմտեան դռնից ելնելով և Տաճարի հիւսիսային կողմից պտտելով, իւր շինած թանգարանի առջևից անցնելով՝ ելաւ Վանքի հարաւային կողմի ներքին և արտաքին մեծ պարիսպների երկու մեծ դռնից և մտնելով Ճեմարանի պարտէզը, ուղղուեցաւ դեպի Ճեմարան, ուր և շենքի հարաւային դռան առաջ կատարուեցաւ առաջին հոգեհանգիստը: Երկրորդ հոգեհանգիստը կատարուեցաւ Ճեմարանի հիւսիսային դռան առաջ: Ապա թափորը Վաղարշապատի հրապարակից անցնելով՝ երրորդ և չորրորդ հոգեհանգիստը կատարելուց յետոյ, մտաւ Վանքի արտաքին մեծ պարսպից ներս և ներքին պարսպի արևմտեան մեծ դռնից Վանքի գաւիթը մտնելով կանգ առաւ Տաճարի զանգակատան հիւսիսային առաջին սեան հիւսիսային կողմում: Այստեղ փորուած էր գերեզմանի տեղը, ուր և ամփոփուեցաւ հանգուցեալի մարմինը: Այնուհետև մինչև թաղման եօթներորդ օրը առաւօտ և երեկոյ կատարուում էր գերեզմանի վրայ հոգեհանգստի կարգը: Այնուհետև և ամենայն տարի Ժառանգավորաց Ճեմարանի աւարտող սաները պէտք է գնային այնտեղ՝ հոգեհանգիստ կատարել տալով՝ իրենց վերջին երախտագիտական պարտքը մատուցանելու իրենց բարերար Կաթողիկոսին և Մայր Աթոռին:

Թէ ինչ արաւ և ինչպէս ապրեց Գէորգ Կաթողիկոսն իւր եօթանասնամեայ կեանքի ընթացքում, այդ տեսանք մեր գծագրած նորա համառօտ կենսագրութեան մէջ: Նա ի զուր չապրեց: Եւ ի զուր չէր, որ հայ ազգը միաձայն կոչել էր նորան Ս. Լուսաւորչի Աթոռը բարձրանալու: Իւր նախորդ՝ Ներսէս Ե մեծ մասանք Թիֆլիսում ապրելով և ուրիշ

հոգսերով ծանրաբեռնուած լինելով, շատ ժամանակ չունէր Մայր Աթոռի մասին հոգալու: Աւելի ևս քիչ բան էր կարողացել անել Մատթէոս Կաթողիկոսն իւր կարճատև վշտալի կեանքի մէջ: Գէորգ Մեծագործ Կաթողիկոսին էր վերապահուած՝ ներքին ու արտաքին բարեգարդութեան վրայ հետևական և խոր մտածուած ծրագրով հոգալով՝ Մայր Աթոռին այն որոշ գոյնը տալ, որ Մայր Աթոռը մեծ մասամբ պահում է ցայսօր:

Կաթողիկոսական ամենայն իրաւանց քաջարի պաշտպանութիւն, կաթողիկոսական դիրքի բարձրացում, եկեղեցական հին կարգերի աւանդապահութիւն, ժամանակին կարևոր բարեփոխութիւնն ու բարեկարգութիւնը հասկանալով հանդերձ: Դպրոցների պաշտպանութեան և յառաջադիմութեան համար հոգալ, ուսումնական խորհուրդ կազմելով, դպրոցներ բանալով, ուսուցիչներ գնահատելով, ուսուցման ծրագիրներ և վարչական կանոններ կազմելով, թեմական վերատեսչութիւն հաստատելով: Կրթուած ու իրենց կոչման արժանի եկեղեցականներ ունենալու հոգսը տանել, Ս. Էջմիածնի Ժառանգավորաց Ճեմարանը բանալով, հոգևորականութեան և յատկապէս Մայր Աթոռի միաբանութեան ընդհանուր կարգապահութեան համար կարգադրութիւններ անելով, մտածուած կանոնական կոնդակներով շատ եկեղեցական գործեր կանոնաւորելով, ժամանակի պահանջի համեմատ կարևոր խստութեամբ վարուելով, այլև արժանաւորներին վարձատրել գիտենալով: Ազգային հնութիւնները ժողովել պահպանել. Ս. Էջմիածնի գրադարանը կարգաւորել և մանաւանդ հարստացնել, ամենահին յիշատակարանները ձեռք բերելով: Մայր Աթոռի արտաքին բարեգարդութեան և նորոգութեան ձեռնարկութիւնն ու շինութիւնը: Այնուհետև ձեռքից գրեթէ խլուած զանազան եկեղեցական կալուածքների և ստացուածքներ

րի տիրանալու անդուլ աշխատանքը, որ մեծ մասամբ յաջողութեամբ էր պսակւում: Մայր Աթոռի աղքատ գանձարանը հարստացնելու մեծ ջանքը՝ եկամուտների վրայ մեծ հսկողութիւնը, տնտեսութեան համար առանձին վանական կառավարութիւն հաստատելով: Մեծ ծախսերի հետ և մեծ խնայողութիւն մտցնելով, այնպէս որ թանգարանի, Ճեմարանի և այլն մեծածախս գործերից յետոյ, չեղած տեղից Մայր Աթոռի գանձարանում, Մայր Տաճարի նորոգութեան, վեհարանի և միաբանների սենեակների շինութեան համար, որ նա ժամանակ չունեցաւ ձեռնարկելու՝ ինչպէս մտադիր էր, 375 հազար ռուբլի խնայած գանձ թողեց, չնայելով Մայր Աթոռի ծախքը 1878 թուին արդէն 70 հազարից աւելի էր, իսկ 1882 թուին մօտ 100 հազար, որից կէսը գրեթէ Ճեմարանի վրայ էր միայն գործ դնւում: Տպարանը կանոնաւորել և հարստացնել, տպարանական յանձնաժողով հաստատելով: Ժողովրդին գրած հայր հանդիսանալ, և սոցա և այսպիսիների հետ ոգևորութիւն և հաւատ ներշնչել ապագայ յառաջադիմութեան համար, - ահա Մեծագործ Կաթողիկոսի արարքնիրը:

Եթէ ժամանակակից սերունդը չկարողացաւ ըստ արժանւոյն գնահատել նորան, ապագայ սերունդն անշուշտ պիտի բարձր գնահատէ: Եւ հաւատացած ենք, որ Գէորգ Մեծագործ Կաթողիկոսի յիշատակը, որ այժմ արդէն սկսել է փայլել, ժամանակով այնպէս պիտի պայծառանայ, ինչպէս մեր ամենամեծ կաթողիկոսներինը: Նորան սիրելու համար՝ հարկաւոր է միայն նորա գործերին մօտից ծանօթ լինել (64): Մենք այդ գործերի պակասաւոր ստուերագիծը միայն տուինք շտապով:

ՀԱՅԵԼԿԱԾՆԵՐ

№№ 1-13

№ 1

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ՕԾՄԱՆ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐԶԸ ԵՒ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ
ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ**

Նախընթաց Մայիսի 25-ին բաղդաւոր գտնուեցանք Սականատես լինելու երկու փառաւոր հանդիսակատարութեանց, որոց մինն էր Նորին Վեհափառութեան Օծման երկրորդ տարեդարձը և երկրորդը՝ տեղւոյս կառուցանելի Ուսումնարանի հիմնօրհնէքը: Առաւօտեան ժամերգութենից յետոյ Արմաշու Վանահայր Գերապատիւ Գէորգ Վարդապետը մի համառօտ, բայց ազդու ատենաբանութեամբ շնորհաւորեց Նորին Վեհափառութեան Օծման երկրորդ տարեդարձը, յայտնելով իւր վանուց միաբանութեան կողմից իրանց ամենայն ջերմեռանդութեամբ պատրաստ լինելը Նորա ազգաշահ մտադրութիւնքը և տնօրէնութիւնքը ի կատար հասուցանելու համար, և խնդրելով Նորա միակ քաղցր ակնարկութիւնը և խրախոյսը լուսաւորութիւն Ազգիս և ի պայծառութիւն Ս. Եկեղեցւոյ: Ժամից յետոյ Միաբանութիւնը ժողովեցաւ Վեհարանի մօտ, և Նորին Վեհափառութեան առջև կատարեց մեր նախնեաց սովորական Մաղթանքը, որոյ խորհրդաւոր խօսքերը նոր լսողին մի խոր մտածութեան մէջ էին ընկղմում և երևակայութեան առջև ներկայացնում մի անցեալ՝ լի՝ փառօք և

պատուվ, ուրախութեամբ և երջանկութեամբ... Մաղթանքից յետոյ տեղոյս Ուսումնարանի յառաջադէմ աշակերտներից մինը կարդաց մի իմաստալից ճառ, և ապա Վեհափառ Հայրապետը Պահպանիչ ասաց, օրինեց միաբանութիւնը և բոլոր հանդիսականներին, որոնք արժանացան Նորին Սրբութեան աջն համբուրելու և ընդունելու Նորա հայրապետական օրհնութիւնը:

Ս. Պատարագից յետոյ գնաց Նորին Վեհափառութիւնը ամենայն ուխտիւք և միաբանութեամբ նոր Ուսումնարանի հիմնարկութիւնը օրհնելու: Այստեղ շարական և հոգոր ընթերցմունք ըստ կարգին կատարելից յետոյ՝ Վեհափառ Հայրապետը ինքնին իւր ձեռօք առաջին քարը դրաւ, և ապա գաղղիական լեզուի ուսուցիչ պարոն. Կ. Ֆոյեաջեանը ի դիմաց հանդասականաց կարդաց ճառ: Տեղոյս ժողովուրդը՝ մեծ և փոքր, արական և իգական, աստիճանաւոր և հասարակ, որոնք ներկայ էին հանդիսի կատարմանը, ճառը աւարտելուց յետոյ՝ «Կեցցէ՛ մեր Վեհափառը» գոչելով և հրացաններ արձակելով՝ թնդացրին օդը փողհարների հետ ի միասին:

Ճաշը պատրաստած էր հասրակաց սեղանատանը, ուր հրաւիրուած էին բոլոր աստիճանաւորաց խումբը, Վաղարշապատու իշխանները և այլազգի պատուաւոր հիւրեր: Ճաշու ժամանակին Նորին Վեհափառութիւնը բաժակ առաջարկեց նախ վասն կենաց Օգոստոսափառ Կայսեր Աղէքսանդրի, երկրորդ՝ վասն կենաց Նորին Բարձրութեան Կովկասեան Փոխարքայ Միխայէլի, և վասն բարօրութեան ընդհանուր Ազգիս Հայոց. և ապա պատուաւոր հիւրերը առաջարկեցին բաժակ վասն կենաց Նորին Վեհափառութեան, երբ տեղոյս Սինօղի դիւանատան ծառայող պարոն Փ. Նաւասարդեանցը կարդաց մի դրուատ, մի փունջ վարդ նուիրելով. յետ որոյ աշակերտք սկսեցին քաղցրաձայն եր-

գել ազգային երգեր՝ լի հայրենասիրական և ազգասիրական զգացմամբ:

Երեկոյին ճրագալոյց էր, և հրեղէն տառերով փայլում էր յետագայ գրուածքը, - **Կեցցէ՛ ԳԷՈՐԳ Դ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:**

Հայոց Հաւատ, Հայոց Տուն,

Կեցցէ՛ յաւէտ հաստատուն:

Ահա այսպէս մեծ ուրախութեամբ և հրճուանօք անցուցինք նախընթաց մայիսի 25-րդ օրը, որոյ որքան նշանակութիւն ունենալը մեր հեռաւոր ազգակիցներին զգալի կացուցանելու համար, քաղցր է մեզ առաջարկել նոցա յետագայ խորհրդածութիւնը:

Մէկ մարդ այնքան մեծ է, որքան մեծ է նորա օգտաւետութիւնը ընդհանուր մարդկութեան կամ մէկ ժողովրդի ընդհանրութեան համար: Օգտաւետութիւնը գործի մէջ է կայանում և ոչ կոչման. կոչումը միայն մէկ միջոց է, որով մարդս կարող է շատ կամ սակաւ օգուտ տալու կարողութիւն և առիթ ունենալ: Համալսարանական վկայագիր ունեցող մի անձն աւելի միջոց և կարողութիւն ունի մեծամեծ օգուտներ բերելու, քան թէ մի հասարակ դպրոցէ ելածը, սակայն կարող է և ընդհակառակն լինիլ, եթէ առաջինը իւր կոչման համեմատ նախապատրաստուած չը լինի, և կամ այնքան բարոյական ձգտումն չունենայ, որ կարողանայ գործով ապացուցանել իւր կոչման բարձր նշանակութիւնը: Այսպէս՝ ուսումնական, վարժապետ, քահանայ, առաջնորդ, և այլ կոչմունք՝ աւելի բարձր սոցանից՝ առանց գործոց՝ լոկ անուաններ են. և այն ժամանակ կարող են մեծ տիտղոսով պատուիլ, երբ նոցա գործերը անհամեմատ բարձր և ընդարձակ կը լինին և կանցնեն իրենց յանձնուած գործունէութեան ասպարիզի սահմանից. իսկ եթէ ընդհակառակն, նոյն սոսկ անունը անգամ արժանի չեն կրելու. և աւելի

փոքր են քան թե մի անմեղ, բայց աշխատասէր հողագործ և մի պարզամիտ, բայց ժրաջան կօշկակար, վասն զի «Հանձն գդա, - կասէ, - և ընկեա՛ ի հնոցն, ընդէ՛ր և գերկիրդ խափանէ», և կամ. «Որում շատ տուաւ, շատ խնդրեսցի, և որում բազում աւանդեցաւ, առաւել ևս պահանջեսցեն ի նմանէ»:

Եւ ի՞նչ ասել է ինքն ըստ ինքեան «մեծ». մի՞թէ մէկ մարդ կարող է աւելի մեծ լինել քան թե մի ամբողջ ժողովուրդ, քան թե ամբողջ մարդկութիւնը: Ամենևին: Ժողովուրդ ասած բանդ բոլորովին նման է մէկ անհատի: Անհատը ունի ձեռք, ոտք, գլուխ և այլն: Կարո՞ղ ենք ասել միթէ, որ գլուխը մեծ է, քան թե ոտները, ոտները՝ քան թե ձեռները, ձեռները՝ քան թե աչքերը և այլն: Աշխարհս համեմատական աշխարհ է, այդ իրա՛ն է. բայց մի բան, որ պարզ է, ամբողջ է, որիշ է, ինքնությունն է, նորան իւր հետ համեմատել կարելի չէ, այլ մի ա՛յլ բան ա՛յլ բանի հետ կարելի է համեմատել՝ նոցա իրարու մէջ ունեցած տարբերութիւնը, մինի քան զմիւսը աւելի ունեցած արժանաւորութիւնը կամ թերութիւնը իմանալու համար: Մարդս մարդ է իւր բոլոր անդամներովն ի միասին. գատի՛ր ամենաչնչինը նոցանից (եթէ կարծում ես թէ կայ), նա կը գրկուի կատարեալ մարդ լինելուց: Այսպէս և ժողովուրդը մի ամբողջութիւն է, բաժանի՛ր նորան զանազան դասակարգերի, մինը քան միւսը աւելի արտօնութիւն ունեցող, մինը ծառայ և միւսը տէր, ըստ դրական իրաւանց օրինաց, նա այլ ևս չէ ժողովուրդ, չէ՛ նա ժողով մարդոց, այլ գազաններից և անասուններից բաղկացած խառնի՛ճաղանճ մի խումբ: Եւ այսպէս բնական է նորան լինել իւր մտաւոր զարգացման ստորին շրջաններումը, վասն զի մի բան, որ սկզբումը լինում է չար, յետոյ դորա չարութիւնը սովորութիւն դառնալով և ժառանգական կերպով անցնելով յետագայ սերնդին, չարութեան ժանիքները այլ ևս սարսուռ չեն բերում մարդոց վերայ, մինչև չէ բացվում նոցա մտքի

աչքը, որով միայն կարելի է նշմարել և լուծել արիւն և մարմին դարձած չարութիւնը:

Մի ժողովուրդ, քանի որ նա դեռ ևս մտաւոր զարգացման ստորին շրջաններումն է, նա այդ ժամանակ իւր ամենայն գործը ձգում է մի աներևութապէս կառավարողի ձեռք և ինքը իւր մասին բոլորովին անհոգ մնում: Փոքր ինչ յետոյ՝ երբ բնականապէս աւելի զօրացած անհատների մէջ զարթնում է բռնակալական կամ բարոյական ձգտողութիւն, նոքա ընդհանուրին իրենց ձեռքի տակ հաւաքելով՝ իրենք իրենց միջնորդ են ներկայացնում աներևութապէս ներգործողի և ժողովրդի մէջ: Այդ ժամանակ մարդիկ նոցա ճանաչելով իրենց երկրային տէրը ի վերուստ նշանակած, իրենց ամեն հոգսը և կարիքը նոցա վերայ բարձելով՝ ինքեանք մի կողմ են քաշվում և դառնում կոյր հրամանակատար, անում են այն, ինչ որ հրամայվում է նոցա անելու, և ոչինչ աւելի: Այսպէս աշխարհիս երևելի բռնակալները ամենայն կերպով ճնշել, տկարացրել են իրանց հպատակների մտաւոր զարգացումը, որպէս զի նոքա աչք չբանան, ազատութեան ձգտողութիւն չզարթի նոցա մէջ: Ինչպէս նաև քուրմերը և քրմապետերը ամենայն զգուշութեամբ աշխատել են ծածկել ժողովրդից իրանց դիւցաբանութիւնը և առասպելաբանութիւնը, իրենց իբր սուրբ գիրքը ի վերուստ իջած, պահպանել են նորան մի որոշ քաստի մէջ և չեն ուսուցել ժողովրդին, որ մի գուցէ նոքա աչք բանան և հասկանան, որ այդ ոչ թէ սուրբ գիրք է, այլ առասպելաբանութիւն է միանգամայն և խարդախութեան գործիք: Երբ մի ժողովուրդ ճնշուած է այսչափ, այդ միջոցին նորա համար մի բարոյական և անձնադիր Հովիւի նշանակութիւնը ևս այնքան է, որչափ և մի բռնակալի. վասն զի վատը, ինչպէս արդէն ասացինք, նոցա համար մի սովորական բան դառնալով՝ լաւ է թվում. իսկ ստուգապէս լաւին միտքը չէ հասնում: Քանի՛ քանի անգամ

Իսրայելացիք ցաւեցուցին Մովսէսի պէս աստուածախօս, հայրենասէր, ազգասէր և անձնանուէր մարգարէի սիրտը, ասելով, թէ Եգիպտոսումն աւելի լաւ էինք ապրում: Եւ ինքը՝ մեծն ի մարգարէս Մովսէս՝ քաջ գիտէր, որ այսպիսի մի ժողովուրդ երբէք կարող չէ իմանալ իւր լաւն ու վատը, մինչև չզարգանայ նորա միտքը. ապա թէ ոչ՝ նորա համար միննոյն կը լինի սոխն ու սխտորը Եգիպտոսի, մանանան և լորամարգին Սինայի: Նոցա մտաւոր զարգացմանը նայելով՝ աւելի բնական էր նոցա հորթի գլուխ պաշտելը, քան թէ երկինք և երկիր Ստեղծողին: Նա քաջ գիտէր, որ նախապաշարունքներից և բռնութիւններից կաշկանդուած ծերերին դժուարին է ճշմարտութեան մօտեցնել, դուք, կասէ չէք կարող տեսնել Աւետեաց երկիրը, այլ ձեր որդիքը կը տեսնեն: Եւ որպէս զի նախապատրաստէր մի ազնիւ սերունդ, ճշմարիտ Աստծուն ճանաչող և պաշտող մի ազգ, գրում է նա Աստծոյ պատուիրանքները և մեծագործութիւնները. մի ամբողջ ցեղի ուսուցանում է իւր գրքերի պարունակութիւնը և պատուիրում է նոցա ամենայն տօնի օր կարդան ՚ի լուր ժողովրդեան, որ տեսնեն իրենց անցեալը, նոյնը համեմատելով իրանց ներկայի հետ, զգան իրանց խստատրտութիւնը և Աստուծոյ զգթառատութիւնը. իրանց տգիտութիւնը և Աստուծոյ իմաստութիւնն ու ներողամտութիւնը. իրանց մոլորութիւնը և Աստծուց հրաւերը. իրանց օրէնքների սրբութիւնը և հեթանոսաց անօրէնութիւնը. իրանց լոյսը և նոցա խաւարը: Զգան էակների արարած լինելը և Արարչի անեղ և անսահման լինելը, որ չշեղին ուղիղ ճանապարհից, յընկղմին մոլորութեանց մէջ: Այս միակ ճանապարհով միայն կարողացաւ հասնել իւր նպատակին Մեծ Մարգարէն և այնքան յարգ ու պատիւ ստացաւ իւր նախապատրաստած սերնդից, որ վախենալով, թէ մի գուցէ յետագայ սերունդք աստուածացնեն նորան և պաշտեն, անհետացաւ

նոցանից, որ ակներև ապացոյց է, թէ ոչ փառք և ոչ պատուասիրութիւն ստիպեցին նորան այս մեծագործութիւնը կատարել, այլ միայն իւր առ Աստուած և առ իւր ազգն ունեցած անսահման սէրն էր նորան ոգևորողը և այն նորա միակ վարձքը:

Այսպէս մարդկութեան մէջ երբեմն երբեմն գիսաւոր աստղերի պէս երևցած բարոյասէր, ուսումնասէր և ազգասէր անձինք, որոնք զգացել են, որ մասնաւորի բաղդաւորութիւնը ապաքաղղ ընդհանուրի մէջ ապերջանկութիւն է միանգամայն և թշուառութիւն, ամենայն ջանք և ճիգն ՚ի գործ են դրել մերթ բանիւ և մերթ գրով հասկացնել ժողովրդին իւր սեփական իրաւունքը, շարժել նորա ինքնագործունէութիւնը, և իբրև ամենահեշտ միջոց հասնելու այդ նպատակին, մատնացոյց են եղել Ուսումնարանի վերայ: Ուսումնարանը, այս մարդկային սեռի ջուրն ու հոգին, որից առանց կրկին ծնանելու նորա փրկութիւն չկայ. ՚ի սկզբանէ անտի մինչև մեր օրերը մարդատեաց և բռնասէր մարդոց աչքում՝ փուշ է եղել. վասն զի դա՛ է, որ մի ամբողջ ժողովուրդ ստրկութեան, աղքատութեան, նախապաշարմանց և հազար ու մէկ քստմնելի հանգամանքների անգութ և զազրատեսիլ ճանկերից ազատում և մարդավայել վիճակի մէջ է ձգում: Դա՛ է, որ իբրև մի երկրորդական աւագան՝ մի ազգի բոլոր անդամներին նորէն ծնանում, մի սիրտ և մի հոգի, մի արիւն և մի մարմին է առնում ամենին: Դա՛ է, որ մի ազգի մէջ ցանուած չար որոմները ժողովում և այրում է անշէջ հրով. որ հերկում է մի բոլորովին խոպանացած անդաստան, և նախապատրաստում նորան բուսուցանելու այն բարի սերմերը, որ մեր Արարիչը ՚ի սկզբանէ դրել է նորա մէջ և երկայնամտութեամբ սպասում է նորա աճելուն և բեղմնաւորելուն: Եւ որովհետև միայն գողը կուզէ մութ գիշեր, ձկնորսը պղտոր ջուր, խաբեբան՝ յիմարութիւն,

անգգամը՝ մոլութիւն, բռնակալը՝ երկիւղ և ստրկութիւն, աղուէսը՝ որջ, թռչունը՝ բոյն և այլն և այլն, Ուսումնարանը գտում, մաքրում է այդ աղտեղի և անվայել յատկութիւնքը, էլ այնուհետև մարդոց մոլութիւնը սնունդ չի գտնում և հետևապէս անհետանում է մոլութիւնը. երկիրը երկինք է փոխվում և մարդը Աստուած, զի «Որք ընկալան զնա, ետ նոցա իշխանութիւն որդիս աստուծոյ լինիլ»:

Այս ամենակարևոր պահանջմունքը քաջ յայտնի լինելով և մեր հասարակաց Հօրը, Գթառատն Ազգասէր Հայրապետին, իւր վարդապետութեան օրերը անգամ, ուր որ դրել է իր ոտքը՝ նոյն տեղ կառուցել է և Ազգային Դպրոցներ: Եթէ ընդ իշխանութեամբ այլոց ժամանակը՝ այս փրկարար հիմնարկութիւնքը նորա սրտին մօտիկ և սիրելի առարկան է եղած, ո՞րչափ առաւել այս օրուան օրս նորա համար սիրելի և փափաքելի է բոլորովին իւր ազգօգուտ նպատակներին յարմարացուցած Ուսումնարանների կառուցումը: Բայց եթէ, Տէր մի արասցէ, ջաջողի նորան հասնելու իւր նպատակին, արդեօք ո՞վ կը լինի մեղաւոր: Մենք արդէն պատասխանեցինք այս հարցին նախընթաց պարբերութեանց մէջ. բայց դարձեալ կը կրկնենք որ՝ եթէ մի ազգի մտաւոր անդաստան նախապատրաստուած չէ ընդունելու իւր մէջ բարի սերմեր, սերմանողը թող լինի Աստուծոյ որդի, չի՛ աճիլ, չի բեղմնաւորիլ նորա մէջ, զի **«Յիւսն եկն և իւրքն զնա ոչ ընկալան»**: Բայց այսպիսի ենթադրութիւններ անտեղի է անել մեզ այժմ, երբ տեսնում ենք ակներև, որ մեր Ազգը էլ այն չէ, ինչ որ էր մի քանի դար առաջ: Մեր Ազգի պահանջմունքը այժմ մե՛ծ է, կարօտութիւնը ակներև. նա զգում է իւր թերութիւնքը, չի հասել մտաւոր զարգացման այն կէտին, որ ինքնուրոյն լցուցանէ իւր թերութիւնքը. նա, հարազատ որդու հպատակութեամբ, ցանկանում է, որ իւր բոլոր ձեռնարկութեանց մէջ իւր սրտի միակ միախա-

րութեան, իւր նախնի փառաց միակ ժառանգի սուրբ մատն ու օրհնութիւնը լինի նորան առաջնորդողը:

Այս օրուան օրս մեր ազգութիւնը քաղաքական չէ, այլ բարոյական: Այսպիսի դրութեան մէջ ի՞նչ տեսակ մարդոց մէջ աւելի կարօտութիւն ունինք մենք, եթէ ոչ բարեկիրթ, ժրաջան, ազգասէր և անձնանուէր հոգևորականների մէջ: Երբէք պատահած չէ, որ մի ազգ ունենալով լուսաւոր և գիտնական հոգևորականներ, նա թշվառութեան մէջ լինի եղած, և սորա հակառակ, երբէք պատահած չէ, որ մի ազգ երջանիկ լինի, եթէ նորա հոգևորականներից բաղկանում է մի տգէտ և խաբեբայ դասակարգ: Մարդկութեան պատմութիւնը ակներև ցոյց է տալիս, որ իւրաքանչիւր ազգ իւր հոգևորականների բարոյապէս և մտաւորապէս անկման հետ ընկնում է և կանգնման հետ կանգնում: Վասն զի ժողովրդի հոգին՝ կեանքը հոգևորականների ձեռին է, նոքա են նորա պաշտպանողը և մատնողը Աստուծոյ և թագաւորի առջև, նոցա հետ կապողը և արձակողը: Մենք չենք տեսնում ոչ մի ժամանակ, որ Աստուծոյ կամ թագաւորի ազդեցութիւնը առանց միջնորդութեան հոգևորականների ներգործելիս լինի ժողովրդի վերայ: Սկզբումը ժողովուրդը ներկայանում է մեզ իբրև մի երեխայ, որի լեզուն ոչ այլ ոք գիտէ, բայց միայն հոգևորականը. ուստի և անմիջապէս դառնում է նորա թարգմանը, որ ուրիշի միտքը նորան հասկացնէ, նորա միտքը ուրիշին: Մի կողմ դնենք հեթանոս ազգերը, որոնք անմիջապէս կախումն են ունեցել իրանց կրօնականներից. վերցնենք Աստուածաշունչ գիրքը, նորա մէջ անհամար օրինակներ կան, որոնցով կարող ենք ապացուցանել, թէ որչափ մեծ է եղել հոգևորականների ազդեցութիւնը ժողովրդեան վերայ: Աստուած Մովսէս մարգարէին Փարաօնի մօտ ուղակելով՝ մատնացոյց է լինում Ահարօնի վերայ, որ նա խօսի թէ Փարաօնի և թէ ժողովր-

դեան հետ. և սորա պատճառը ոչ այլ ինչ է եթե ոչ նոյն իսկ Ահարօնի հոգևորական լինելը, որով անշուշտ աւելի ազդեցութիւն կունենար ժողովրդի վերայ, քան թէ Մովսէսն ինքը: Այսպէս Աստուած միշտ հոգևորականների ձեռով է խօսում ժողովրդի հետ ասելով. «Ասա՛ Փարաօնին, որ արձակէ իմ ժողովուրդը: Ասա՛ ժողովրդին, որ սուրբ պահէ իրեն: Քեզ պահապան եմ դրել իմ ժողովրդի վերայ, եթե դու չուսուցանես անօրինին և նա իւր անօրէնութեան մէջ մեռնի, նորա արիւնը քեզանից կը պահանջեմ: Թագաւորներն էլ հոգևորականներին են դիմում, որ նոքա ժողովրդի սէրը և հաւատարմութիւնը դէպի իրեն դարձնեն: Ժողովուրդն էլ հոգևորականներին է դիմում, և նոցա միջնորդ շինում իւր և Աստուծոյ մէջ, իւր և թագաւորի մէջ: Ասացէ՛ք թագաւորին, որ թեթևացնէ իւր հարկը, ասացէ՛ք թագաւորին որ վերցնէ իւր բռնութիւնը. աղօթեցէ՛ք Աստուծուն, որ այս ինչ պատիժը վերցնէ մեզանից: Նոքա էլ միշտ և ամեն ժամանակ կատարել են ժողովրդի խնդիրքը, պահպանել են նորա կեանքը, հարազատ մօր պէս խնամք են ունեցել նոցա վերայ՝ աստուծոյ հրամանին համեմատ, և երբ չեն կարողացել ուղղակի հասնել իրանց նպատակին, նոցա ոգուն ոյժ և զօրութիւն են տուել, մխիթարելով և ոգևորելով, որ առանց ընկճուելու՝ կարողանան տանել բնական և քաղաքական դժբաղդութեանցը»:

Մարդուս մտքի զարգացումը ընդհատումն չունի: Մի կէտի վերայ կանգ առնել և կաշկանդուել նորան անհնարին է: Իսկ բարոյական ճշմարտութիւնը միշտ մնում է անփոփոխ. նա ոչ աւելանալ ունի և ոչ նուազիլ. նա էր, կայ և կը լինի միշտ մի և նոյնը: Սկզբումը մարդոց միակ ուսմունքը այս բարոյական ճշմարտութիւնն է և դորան ուսուցիչ լինելով հոգևորականք, ժողովրդի միակ դաստիարակը լինելով հոգևորականք, այդ պատճառով մեծ յարգ ու պատիւ էլ

ունենում են նորա առջև, և հետևապէս մեծ ազդեցութիւն էլ գործում են նորա վերայ: Բայց՝ միայն հոգեկան յայտնութիւնքը չեն, որ ազդեցութիւն ունին մարդուս զարգացման վերայ. բնական և քաղաքական հանգամանքներն ևս ոչ պակաս ազդեցութիւն ունին մարդուս վերայ: Երբ որ այս վերջին հանգամանքները բարեյաջող են, այդ ժամանակ ժողովրդի մէջ ծաւալվում է այլ և այլ ուսմունք, որոնք միայն ըստ երևութին են տարբեր կրօնական ուսմունքից, բայց բուն հոգուն նայելով՝ առաջնոյ մի և նոյն նպատակն ունին: Հոգևորական մասը մեղք է համարում խոստովանել այս ճշմարտութիւնը, ուստի և գուրկ է մնում դորանից և դա դառնում է ժողովրդի սեփականութիւն: Այդ ժամանակ ժողովուրդը երեք գլխաւոր դասակարգի է բաժանվում - անուս, ուսումնական և կրօնական: Հետզհետէ շատանում է ուսելոց թիւը, և որքան շատանում է, այնքան նուազում է կրօնականների ազդեցութիւնը և նոցա ուսմունքը մի շինծու և խաբեբայ բան է թվում ժողովրդին, ինչպէս և առաջնոցը՝ նոցա: Եւ այս շրջանի մէջ թէև աւելանում է ժողովուրդի մտաւոր ոյժը, բայց միակողմանի լինելով՝ մի նոյն քան ևս պակասում է նորա կենսական, հոգեկան ոյժը, որ եթէ երկար ժամանակ շարունակուի այսպէս, նա հետզհետէ կը նուազի, կը ոչնչանայ և կանհետանայ: Բայց բանն այդ տեղը չէ հասնում: Երբ մարդ ինքնաձանօթութեան է գալիս, զգում է իւր սխալմունքը, ձեռք է մեկնում կրօնականին և փոխանակ չարի չար հատուցանելու, նորան էլ բերում՝ իւր հաւասարակից է անում մտքի կողմանէ, որ նա կարողանայ հասկանալ նորա լեզուն և ուղիղ թարգմանը լինել, ինչպէս որ էր նորա երեխայ ժամանակը: Այսպէս երբ մի ազգի հոգևորականք և աշխարհականք ձեռք ձեռքի տուած միաբան սիրով յառաջ են գնում, այդպիսի ժողովրդի թէ ոգեկան և թէ մտաւոր ոյժը օրէցէր աճում և զարգանում է և հետևա-

պէս հոգևորականք ստանում են իրանց կորցրած նախկին փառքն ու պատիւը:

Այս օրուան օրս մենք գոհ չենք մեր հոգևորականներից, չենք պատվում նոցա ըստ արժանւոյն: Ի՞նչ է սորա պատճառը, ի՞նչու համար մեր նախնի երջանկայիշատակ հոգևորականք ևս այս աստիճան անպատուած չէին, վասն զի այն ժամանակ նոքա ըստ զարգացման անհամեմատ բարձր էին ժողովրդեան զարգացմանից, ուստի և մեծ յարգ ու պատիւ ունէին նորա առաջն. բայց այժմ բոլորովին ընդ հակառակն ենք տեսնում՝ Գիտութիւնը և ուսումը անցել է աշխարհականների ձեռքը, հոգևորականք յետ են մնացել. երկոցունց մէջ մտաց համապատասխանութիւն չկայ. մինը միւսին տգէտ է համարում, միւսը մէկէլին աղանդաւոր. և որոհետև այդ սուտանուն աղանդաւորների թիւը այժմ շատացել է, փոխանակ այստեղից այնտեղից հալածուելուց, այժմ իրանք են հալածում, անպատվում և նախատում: Հոգևորականը, որ պիտի լինի բարոյականութեան դաստիարակ, առաքինութեան հայելի, որբոց մխիթարիչ, միով բանիւ որ պիտի այն աստիճան յարգ ու պատիւ ունենայ իւր ժողովրդի մէջ, որ նորա ձայնը քարանձաւներու արձագանքը չը լինի, նորա խօսքը գետինը չընկնի, այդ համարմունքը պակսեցրել է նա ոչ թէ նորա համար, որ ժողովրդի սէրը, հաւատը սառել է, կամ իբր թէ աղանդաւորները շատացել են, այլ որովհետև մտաւոր զարգացման մէջ շատ և շատ յետ է մնացել նա¹:

¹ Այսօրից չորս հինգ տարի առաջ մեր Մայր Աթոռը խելացի եւ ուսումնական մարդոց վերայ բանադրանաց եւ յանդիմանութեան կոնդակներ եր ուղարկում, իսկ մօտը եկողներին եւ իրանց ազգաշահ ծառայութիւնը առաջարկողներին դուրս անում անպատուելով: Այս մի քանի մասնաւորների սխալմունքը որ աւելի կրօնասիրութեան եւ բարեսրտութեան հետեւանք էր, քան թէ չարամտութեան եւ ազգատեցութեան, վերագրեցաւ Սուրբ Էջմիածնի ընհանուր միաբանու-

Ահա՛ այս ազգակործան երևութիւն առաջին առնելու նպատակով՝ մեր հասարակաց հայրը, մեր Վեհափառ Հայրապետը՝ նախընթաց Մայիսի 25-ին՝ իւր Օծման երկրորդ տարեդարձի օրը մի հոյակապ ուսումնարանի հիմն դրաւ, որոյ միակ և եթ նպատակը պիտի լինի տալ մեր ազգին բարոյական և ուսումնական Հոգևորականներ: Ասում եմ տալ մեր Ազգին, ուրեմն Ազգի համար են լինելու այդ հոգևորականները, ազգի բարօրութեանը պիտի ծառայեն: Ուստի կը յուսանք, որ ազգը իւր սեփական, իւր անձին վերաբերեալ բոլոր հոգսերը չի բարձիլ մի այնպիսի Հայրապետի վերայ, որոյ շրջակայ հանգամանքներին նայելով, բացի Աստուծոյ միակ ողորմութեան և Ազգի միաբանական սիրով աշխատութեան՝ ուրիշ բանի վերայ կարող չէ դնել իւր յոյսը և հետևապէս տեսնել իւր հանրաշահ մտադրութեանց և ձեռնարկութեանց օգտաւէտ արդիւնքը: Այո՛, նա այս օրուան

թեանը, որ երբէք գուրկ չէ եղել հեռատես եւ խելացի անդամներից, եւ տեղիք տուաւ մեր ուսումնականներին մեր հոգևորականութեան մէջ երեսակայել միջին դարու արեւմտեան հոգևորականութեան պատկերը, որ աններելի սխալմունք էր: Ս. Էջմիածինը բաց է այժմ ճշմարիտ ազգասէրների համար, գործունեայ եւ աշխատասէր մարդոց համար: Չունի այլեւս իւր առաջուան հարստութիւնը, որ կարողանայ դրամով գրաւել օգտաւէտ մարդոց, բայց ճշմարիտ ազգասիրի համար ցանկալի է առաւել գործունէութեան լայն ասպարէզ ունենալը, քան թէ դրամական մեծ վարձտրութիւնը: Կը յուսանք ուրեմն, որ մեր ազգի եռանդոտ եւ ազգին ծառայելու նախապատրաստուած անձինք այլ եւս չեն կասկածիր, որ Էջմիածնի մայրական գիրկը պատրաստ է նոցա ընդունելու: Եւ այսպիսի անձանց այստեղ գտնուելուց յետոյ, կասկած չկայ, որ ազգի ընդհանրութիւնն էլ անտարբեր չի մնալ, այլ ամենայն կերպով կը պահպանէ իւր կեանքի միակ կենտրոնը, իւր սիրտը, առանց որոյ մի օր չի կարող շունչ քաշել եւ կը մատնուի յալիտենական կորստին: Ժամանակ է, որ մենք զգանք այս անհերքելի ճշմարտութիւնը եւ փոխանակ ճշմարիտ սրտացաւութեան, երեխայական թեթեւամտութեամբ չպղտորենք ազգի միտքը, ջրուսահատինք մասնաւորների մոլորութիւններից, խարդախութիւններից: Այս մասին ուրիշ անգամ երկար կը խօսինք:

օրս մեր Ազգի պետն և գլուխն է, սակայն, ինչպէս արդէն ասացինք, գլուխն ինքն ըստ ինքեան ոչինչ նշանակութիւն չունի, առանց ամբողջութեան միւս անդամների, որ է Ազգի ընդհանրութիւնը և ամբողջութիւնը, թէ՛ մեծ և թէ՛ փոքր, թէ՛ աղքատ, և թէ՛ հարուստ, թէ՛ աշխարհական և թէ՛ հոգևորական: Գլուխը մտածում է, ոտները պիտի երթան, ձեռները պիտի գործեն: Կը յուսանք ուրեմն, որ մեր Ազգը այս իրեն սրտի ամենամօտիկ հանգամանքի վերայ անտարբեր չի նայիլ, այլ ամենայն կերպով, թէ նիւթապէս կաշխատէ՝ ի կատար հասուցանել իւր իսկ սրտի խորհուրդները, շնորհիւ իւր Վեհափառ Հայրապետին՝ ԳԷՈՐԳ Դ-ի և իւր Ողորմած Կայսեր՝ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ Բ-ի, որոց օրերումը արդէն սկսել է լուսաւորութեան արեգակը իւր ճառագայթները թափանցել բազմադարեան և բազմավաստակ Հայկազեան սերնդի մէջ:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅ

«Արարատ», 1869, № 1 էջ 25-32:

№ 2

ՀԱՄԱՌՕՏ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ա. Նպատակ Ճեմարանի Ս. Էջմիածնի է՝ պատրաստել գկուսակրօն եկեղեցականս բարեկիրթս եւ քաջահմուտս Եկեղեցական եւ Աստուածաբանական ուսմանց եւ արտաքին կարելոր և կենցաղօգուտ գիտութեանց եւ լեզուաց ի պէտս Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ:

Բ. Ճեմարան Ս. Էջմիածնի պարտի լինել ընդ ծայրագոյն իշխանութեամբ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:

Գ. Ճեմարան Ս. Էջմիածնի պահպանի արդեամբք Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի և նուիրաբերութեամբք Հայոց:

Դ. Բաց ի յընդհանուր վերահսկողութենէ Վեհ. Կաթողիկոսի՝ վարէ զներքին եւ զարտաքին կառաւարութիւնս Ճեմարանի Ս. Էջմիածնի՝ Վերատեսուչն նորին՝ օգնակա-նութեամբք 1. Ուսումնական եւ 2. Տնտեսական ժողովոց եւս 3. Ընդհանուր Խորհրդարանի:

Ե. Ի Ճեմարանի Ս. Էջմիածնի բաց ի Վերատեսչէ գոն՝ Օգնական Վերատեսչի, Ուսուցչապետք եւ ուսուցիչք, Վերակացուք, Բժիշկ, Մատենադարանապետ, Քարտուղար, Տնտես եւլն:

Զ. Ի Ճեմարանի Ս. Էջմիածնի ընդունին Հայկազն պատանիք յամենայն վիճակաց Եկեղեցւոյ Հայաստանեաց, որք պարտին լինիլ որքք կամ ի դասակարգէ աղքատ ծնողաց, եւ ամենեքեան պահպանին եւ ուսանին ձրիապես:

Է. Ի Ճեմարանի Ս. Էջմիածնի ընդունին յառաջադէմ եւ ընդունակ աշակերտք, աւարտեալքն զուսմունս իւրեանց ի վանօրայս եւ ի թեմական Դպրանոցս, յուսումնարանս եւ ի Միջնակարգ եկեղեցական դպրոցս՝ ըստ նախընթաց հար-ցաքնութեան ի Ճեմարանի՝ համաձայն առանձին Հրա-հանգի:

Ը. Հասակ ցանկացողաց մտանել ի Ճեմարան պարտի լինել ոչ նուազ քան զ14 ամն եւ ոչ առաւել քան զ16:

Թ. Ճեմարանն ունի զվեց լսարանս (դասարան) իւրա-քանչիւրն մի ամեայ ընթացիւք (շրջանաւ):

Ժ. Ի Ճեմարանի ամենայն առարկայք եւ գիտութիւնք ավանդին յատկապէս ըստ սովորութեան մայրենի լեզուաւ:

ԺԱ. Ի Ճեմարանի աւանդին:

1. Կրօնագիտութիւն ընդարձակ՝ ըստ դաւանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:
2. Պատմութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

3. Ընդհանուր Եկեղեցական պատմություն:
4. Գիտություն եւ մեկնություն Սուրբ Գրոց:
5. Աստուածաբանություն տեսական, գործնական, բարոյական եւ բաղդատական:
6. Տօմարագիտություն Եկեղեցական եւ հմտություն Ժամանակագրութեան:
7. Կրթություն Եկեղեցական բեմբասացութեան:
8. Վարք սրբոց հարց յիշատակելոց ի տօմարի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:
9. Եկեղեցական իրաւաբանություն:
10. Ազգային եւ Ընդհանուր Դիցաբանություն:
11. Փիլիսոփայություն (Հոգեբանություն եւ Տրամաբանություն) եւ պատմություն փիլիսոփայութեան:
12. Ազգային պատմություն եւ Աշխարհագրություն:
13. Ընդհանուր եւ Ռուսաց պատմություն եւ աշխարհագրություն:
14. Թուաբանություն, Բնագիտություն (Ֆիզիքս) եւ Տիեզերագիտություն:
15. Բնական պատմություն:
16. Հյակաբանություն հարուստ եւ մատենագիտություն Հայոց:
17. Լեզու ռուսաց:
18. Լեզու գաղղիացոց:
19. Լեզու լատինացոց:
20. Լեզու հունաց:
21. Լեզու եբրայեցոց:
22. Գծագրություն եւ Նկարչություն (առաւելապէս եկեղեցական):
23. Չայնագրություն հայոց:

ԺԲ. Ուսումնաւարտ աշակերտք Ճեմարանի պարտին ընդունիլ յատկապէս զաստիճան վարդապետութեան եւ առհասարակ եկեղեցականութեան, եւ իբրեւ բացառություն՝ (կարգին) յուսուցչություն յազգային ուսումնարանս:

ԺԳ. Վասն ներքին եւ արտաքին կառաւարութեան Ճեմարանի Ս. Էջմիածնի ունի հրատարակիլ առանձին ընդհանուր կանոնադրություն:

«Արարատ», 1874, № 7, էջ 263-265:

№ 3

ՃԵՄԱՐԱՆ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

Ներկայ տարւոյս յառաջիկայ Սեպտեմբեր ամսոյ մէջ Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի նորակառոյց Ճեմարանի բացուիլը կարգադրուած լինելով՝ Վեհ. Հայրապետ յատկապէս երեք Վարդապետներ՝ Արժ. Արիստակէս Սեդրակեան, Գէորգ Սուրենեանց եւ Վահան Բաստամեանց, խրկեց Ռուսաստանի Հայոց վիճակաց մէջ նշանակեալ տեղերէն աշակերտները ընտրելոյ եւ յղելոյ համար յատուկ հրահանգներուն համաձայն, որք մինչև ց20 Օգոստոսի այսր պէտք է հասանին եւ պատրաստ լինին:

Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի վիճակներէն ևս յատուկ Կոնդակօք աշակերտներ պահանջուեցան:

Յաջորդ թերթի մէջ պիտի հրատարակեմք կոնդակաց, հրահանգի, Ճեմարանի հիմնական ծրագրի պատճէնքը եւ աշակերտաց թուոյն վերայ համառօտ տեղեկութիւններ:

ՀՐԱՀԱՆԳ
ՍԱԿՍ ԸՆՏՐԵԼԻ ԱՇԱԿԵՐՏԱՅ ՃԵՄԱՐԱՆԻ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Որք (աշակերտք) պարտին լինել

1. 14-16 ամեայք:

2. Հակամետ լիցին ի կղերականութիւն՝ սակս պատրաստելոյ զանձինս իւրեանց ի կուսակրօն պաշտօնեայ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց:

3. Իցեն, որքք, կամ որդիք աղքատ ծնողաց, առողջակազմք, փափկաձայնք, ուշիմք, վկայեալք ի բարի վարս, ո՛չ ապուշք կամ թոյլք՝ և անընդունակք ուսմանց և ո՛չ խեղանդամք:

4. Ունիցին զվկայական ծննդեան և մկրտութեան, և վկայագիր ի բժշկէ վասն պատուաստի ծաղկին և առողջ կազմուածոյն, ևս ազատ լիցին ի ցեղական ախտակրութենէ:

5. Գիտասցեն գո՛նէ՝

ա. յԱռաջին մասն Հայ. Բերականութեան,

բ. զՀամառօտ Քրիստոնէական վարդապետութիւն և զՊատմութիւն Հին և Նոր Կտակարանաց,

գ. զՌուսերէն (կամ զԳաղիարէն սակս այլոց սահմանաց),

դ. զՀամառօտ Ազգային Պատմութիւն,

ե. զՀամառօտ Ընդհանուր Պատմութիւն,

զ. զՀամառօտ Աշխարհագրութիւն,

է. զԱ. Մասն Թուաբանութեան:

6. Եթէ աշակերտք իցեն անհամամաձայն պահանջեալ վերոյիշելոց պայմանաց, անմիջապէս վերադառնան ուստի եկին:

ՄԻԻՍ ԿՈՆԴԱԿՆ

«Քանի՛ երջանիկ էր եկեղեցի Հայաստանեայց և ո՛րչափ բարձրագլուխ պանծայր փառօք և զարդու՝ մինչ առաջնորդէին նմին անձնուէր՝ բարեկիրթ և ուսեալ հովիւք և քաջ կրօնագէտ վարդապետք, որ գեղապաճոյճ իմն պսակ հանդիսացեալ ի գլուխ Մօրս մեր Հայաստանի՝ ընդ ամենայն տեղիս կանգնէին և հաստատէին գեկեղեցիս, զվանօրայս, զդպրոցս և զայլ բազում բարեգործական վայրս, յորս աստուածպաշտութեանն արփիական լոյս բոցաճանչ փայլէր և ծաւալէր ի սիրտս և ի միտս ամենից Հայազնեայց: Մայրենի լեզու մեր աստուածաշնորհ սքանչելի կատարելագործութեամբ Հայկական աթոթայիցն (այբուբեն) և գրականութիւն ազգիս օր քան զօր ընդհանրացեալ՝ զմտաւորական և զբարոյական յառաջադիմութիւն Հայ մանկւոյն յապահովի կացուցանէր, բուռն ջանք ռիսերիմ և գիշերավաստակ թշնամեաց Եկեղեցւոյ և Ազգի՝ հանդերձ բազմատեսակ որոգայթիւք ի նոցունց լարելովք՝ ինքեանք յինքեանս խորտակեալ կործանէին և անհետանային առաջի առաքինութեանց երանելի թարգմանչաց մերոց, և նաւն ազգութեան մերոյ առաթուր հարեալ զլեռնակուտակ ամեհի ալիս յոգնախումն արկածից և փորձանաց՝ ապահով իմն ժամանէր ի դէմ եղեալն նպատակ ի նաւահանգիստն փրկութեան, իսկ մանկունք նորոյս սիօնի պճնազարդեալ լուսով գիտութեանց և աստուածպաշտութեան մակաղէին ի վայրի դալարուշ երկնապատգամ աւետարանական վարդապետութեանց և առ ջուրս հանգստեան երջանկաւտն խաղաղութեան:

Արդարև եղեն դառնակսկիծ ժամանակք՝ յորս հակառակորդք Եկեղեցւոյ մերոյ յանդուգն խիզախեալ սպառնային

սպառնալու կործանել զայն և զաւերակսն անգամ և յգիշատակս հայութեան և Հայորերոյ բառնալ յերեսաց երկրի, այլ սակայն բարեխնամ Աջն Անեղին յաւետ հովանի և պաշտպան կացեալ առաքելական Եկեղեցւոյ մերում և Ազգիս հասանէր ի թիկունս օգնութեան՝ շնորհելով մեզ զանձնուրաց՝ զբարեկիրթ եկեղեցական և զհովիւս, որք զերկնայնոցն բերելով յանձինս զնմանութիւն՝ հանապազ զհետ կրթէին աստուածայնոցն պատուիրանաց, յամենայն դէպս պահապան և պաշտպան հանդիսանային իրաւանց՝ գոյութեան և ինքնուրոյնութեան Եկեղեցւոյ մերոյ և ի նոյն խրախուսէին զքերմեռանդ իշխանս և զհամօրէն ժողովուրդս, որ ի ստիպել հարկին արեամբ չափ շահակատեալ յաջողեցան անարատ և պայծառ պահպանել զկրօնս մեր և զսուրբ Եկեղեցի:

Այլ աւա՛ղ, քանի՛ անհամեմատ տարբերութիւն նշմարի յանցեալն ընդ ներկայիս, յորում թշուառ որդիք Հայկայ սփռեալք ի զանազան կողմանս աշխարհի՝ յանհնարինս տագնապին ի խաւարի տգիտութեան՝ ակնապիշ և անհամբեր հայցելով զօգնութիւն, և ձայն աղաղակի նոցա առ համագայինս ի ժողովն բարոյական ձեռնտոութեան մինչև յերկինս հասանէ, բայց սակաւք են որ լսեն, և արժա՛ն իցէ արդօք անտարբեր կալ ի լուր աղիոգորմ հեծեծանաց և ստրածմիկ տառապանաց համարին եղբարց սիրելեաց. զի եթէ այլ ևս յարատնեսցեն որդիք Հայկայ ի խաւարի տգիտութեան, ի ներկայիս քողարկեալ վտանգք կորստեան ծանրագոյն կարեն լինել և անխուսափելիք. քանզի ըստ Փրկչականն բանի՝ հունձք բազում գոլով և մշակք սակաւ առ ի կարող լինելոյ օգնել բանաւոր Հօտիս սիրելոյ՝ և որք ենն՝ ըստ մեծի մասին ի տգիտութիւն գոլով խոնարհեալ՝ անհամաձայն բոլորովին ընթացից և պահանջմանց լուսաւոր ժամանակիս, միթէ հնա՛ր ինչ իցէ ակնկալել ի նոցա-

նէ զփրկութիւն Եկեղեցւոյ. ապաքէն տարակուսելի է այն, որով և կարի վտանգալից՝ եթէ ո՛չ գէթ այժմէն կանխեսցուք զարժանն հոգալոյ: Եւ զիա՛րդ այս եղիցի, եթէ ոչ պատրաստելով զարժանաւոր հովիւս և զհմուտ վարդապետս ի պաշտպանութիւն Եկեղեցւոյ մերոյ սրբոյ և Ազգի:

Ապաքէն քաջ իսկ զգացեալ մեր կանխաւ զայս ամենայն ըստ սեպուհ և սրբազան պարտուց պաշտաման մերոյ՝ ահաւասիկ բազում ճգմամբ և դառն աշխատութեամբ պատրաստեցաք զճեմարան Ժառանգաւորաց աստ ի Մայր Աթոռս մեր ի սուրբ Էջմիածին, զորոյ մտադիր ենք Տերամբ օրհնել զբացումն ի յառաջակայ ամսեան Մեպտեմբերի ներկայ տարւոյս: Այլ քանզի համայն աշակերտք պարտին լինիլ ձրիաթոշակ, որոց թիւ լրացի առ այժմ առ նուազն յետթանասուն և հինգ անձինս, անձեռնհաս գտանիմք յարդեանց Աթոռոյս և եթէ հոգալոյ զամենայն նիւթական պէտս ճեմարանի և զանհրաժեշտ զծախսն՝ որք լինիցին անշուշտ. վասն որոյ վստահացեալ յօգնութիւնս և ի ձեռնատութիւնս սիրելի և հարազատ որդոց Մայր Աթոռոյս Հայաստանեայց և մեր՝ փութամբ խնդրել ի ձէնջ, զի որք ձեռնհասիցեն՝ ըստ կամաց իւրեանց և կարեաց յօժարամտեսցին ընդունել զմի կամ առաւել որդեգիրս՝ նուիրելով և հատուցանելով ի տարեկան ծախս նոցա՝ զերեքհարիւր ռուբլիս: Յուսամք զի ի նպաստից բարեպաշտ ազգայնոց մերոց սատարեալ՝ զպակասորդսն մեք մեզէն ամբողջացուցանել յայլոց աղբերաց յաջողեսցուք, որով և զյարատնութիւն ճեմարանիս յապահովի կալցուք յապագային. իսկ բարոյական արգասիք նորին անշուշտ լիովին պսակեսցեն զակնկալութիւն մեր, և՛ Ազգի և՛ Եկեղեցւոյ:

Ո՛չ աւելորդ համարիմք յիշել աստանօր և զայն, զի որք միանուագ կամիցին նւիրել զգումար ինչ, որոյ տոկոսիքն բաւական իցեն ի վճար տարեկան ծախսուց գէթ միոյ որ-

դեգրի, անուանք այնպիսեանց արձանագրեսցին ի վերջ իւրաքանչիւր մատենից հրատարակելոց ի տպարանէ Մայր Աթոռոյս սրբոյ Էջմիածնի սկսեալ յօրէ բացման ճեմարանի:

Արդ՝ լիայոյս ակնկալութեամբք յանձն առնենք զայս Կոնդակ մեր և զմատեն ի ձեռն ... Վարդապետի ... հարազատ միաբանի Սրբոյ Էջմիածնի, զոր յատկապէս առաքեալ ենք յայդոսիկ կողմանս առ ի ընտրել զաշակերտս ճեմարանի ի քաղաքաց և գիւղօրէից կանխաւ առ ի մէնջ նշանակելոց ըստ տպագրեալ Հրահանգին, որում և պատուիրեալ ենք դիմել առ բարեպաշտութիւնս Ձեր և խնդրել զօգնութիւնս ի նպաստ բարենպատակ գործառնութեանց մերոց: Մնայ ազգասէր, ուսումնասէր և առաքինափայլ որդւոցդ մերոց սիրելեաց՝ ի սէր Ազգիս և Եկեղեցւոյ մտադիւր սիրով ընդունել զհրաւեր մեր և զյորդորանս՝ ստորագրելով յայս մատենան զնուէրս ձեր ըստ իւրաքանչիւրոցդ բաղձանաց և կարողութեանց:

Մաղթենք ի Տեառնէ մերմէ և ի Փրկչէ Յիսուսէ Զրիստոսէ փոխարինել օժանդակողացդ բարերարաց զհարիւրապատիկն և զհազարապատիկն աստ և ի հանդերձեալն, և Տէր զարդարեսցէ զձեզ ամենայն բարեմասնութեամբք հոգւոյ և մարմնոյ՝ շնորհելով զյաջողութիւն ամենայն գործանութեանց ձերոց և զվայելս երկնից Արքայութեան ի կեանսն յաւիտենականս»:

«Արարատ», 1874, № 7, էջ 265-268:

№ 4

ՀԱՆԴԷՍ ՏՕՆԱԽՄԱՌՈՒԹԵԱՆ ԱՆՈՒԱՆ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԵՒ ՆԱԲԱԿԱՏԵԱՅ ԲԱՅՄԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ի 28 ամսոյս՝ Վեհ. Հայրապետի Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գեորգեայ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Անուան տօնախմբութիւն դիպելով՝ բարեյարմար և արժան դատուած էր ի նոյն աւուր կատարել ճեմարանի բացման նաւակատիքը՝ ի պատիւ և ի փառաւորութիւն անուան բազմարդիւն Հիմնադրի սորին և արժանաւոր Գլխոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

Ըստ այսմ կարգադրութեան՝ արդէն կարևոր և հնարաւոր պատրաստութիւնքը ևս հոգացուած էին, և ամսոյս 27-ի յերեկոյեան ժամուն նախ Տօնախմբութեան հանդէսը սկսաւ և շարունակեցաւ հետևեալ կարգաւ:

Երբ նշանաւոր՝ բազմաբաղձ և յաւիտենական յիշատակաց արժանի աւուր նախընթաց յերեկոյին՝ ըստ նախնի սովորութեան՝ ի պատիւ անուան Հայրապետի Ս. Գեորգեայ նախատօնակն պիտի կատարուէր զկնի սովորական երեկոյեան ժամերգութեան, զանգակաց արտաքոյ կարգի վայելուչ հնչմանդ արձագանքն ի վին կողողէր Արարատեան դաշտը և գոգցես աւետեա քաղցրալուր եղանակները կընծայէին լսելեաց և հրաւերներ կուղղէին Հայկազանց. ի նոյն միջոցի՝ Կաթողիկոսաց յատուկ եղած փառաւոր հանդիսով՝ Վեհարանի արտաքին դռան առջև՝ համայն Միաբանութիւն Մայր Աթոռոյս՝ եկեղեցական զգեստներով ըստ իւրաքանչիւր կարգի և աստիճանի զարդարուած, խաչվառ-

ներով և լապտերօք թափօր յօրինած, նա և ժողովրդեան մեծ բազմութենէ շրջապատեալ կանգնած էր. Վեհ. Հայրապետ իջաւ ի Վեհարանէ, և ի թիկունս՝ շուրջառ և ի ձեռս Խաչ և Գաւազան ընդունելով, ընդ գլխովն Ամպիովանի, յառաջոյ՝ Կաթողիկոսական ԶՕՂ ունելով ևս երկու զոյգ բուրվառներ, և Կաթողիկոսական պատուոյ և զարդու Խաչ և Գաւազան երկու քովերէն՝ պաշտելով սովորականը, երգեցիկ Դպիրք ևս ձայնագրեալ **Հրաշափառ Աստուածը** կգեղգեղէին, և այսպէս հանդէսն սիգաճեմ յառաջանալով դէպ ի Ս. Տաճարն, երգեցիկ Դպիրք, որք յառաջընթաց շաթիրներու յետուստ կերթային, և զհետ նոցա էին Սարկաւագունք, Վարդապետք, Եպիսկոպոսունք և ապա Վեհ. Հայրապետ, երբ մտին ի ներքս, սկսան երգել **Ուրախ լերսուրք Եկեղեցի** շարականը՝ մինչև Վեհ. Հայրապետ հասաւ Իջման Տեղոյ Սեղանոյն առաջ և սաղմոսեց **Ուրախ եղէ ես՝ ոյք ասէին ինձ ի տուն Տեառն երթիցուք**, և յաւարտմանն՝ **Սուրք եկեղեցեաւս** քարոզէն յետոյ **Ի մեջ Տաճարիս** աղօթքը մատոյց առ Տէր, և ապա **Սուրք խաչիւս** քարոզը ասացաւ, և դարձաւ առ ժողովուրդն **Պահպանիչ** ասաց և օրհնեց զնոսա:

Այսու հետև **Եւ ևս խաղաղութեան** քարոզով նախատօնակն կատարեցաւ Իջման Տեղոյ առաջ, և այսպէս Ուրբաթ երեկոյեան հանդէսը վերջացաւ:

Ի յաջորդ Շաբաթ աւուրն՝ առաւօտեան ժամերգութիւնը ևս արժանաւոր հանդիսով և ըստ աւուր պատշաճի կատարեցաւ: Զկնի արձակման Եկեղեցւոյ սակաւ միջոց անցանելով՝ **Մաղթանքի** զանգակը հնչեցաւ, և Միաբանութիւնս Վեհարանի առջև բոլորելով՝ (Ճեմարանի աշակերտք ևս մեկուսի բոլորեալ կանգնած էին)՝ Մաղթանքը ասացին, յորում մի ճառ ևս կարդացուեցաւ: Ապա եկին ի Վեհարան և մեր Սրբազնագոյն Հայրապետի Աջը համբուրեցին և

Տօնախմբութիւնը շնորհաւորեցին: Սոցա յաջորդեցին Ճեմարանի աշակերտք, և ապա ժողովուրդք, և հուսկ յետոյ Վաղարշապատի երկսեռ Դպրոցաց աշակերտք: Յայսմ միջոցի ևս երգեցիկ Դպիրք մեկուսի կանգնած՝ **Ուխտ ի նոր տարին (ԲԱԲԷ), Մաղթանք (ՈՎ ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԿԸ ԼՈՒՐ ՄԵՐ ԲԱՐԲԱՌ)** և ի **Տարեդարձն (ՀՆՉԵՍՅԵՆ ԼԱՐՔ)** վերնագրեալ երգերը երգեցին:

Սոյն հանդիսի աւարտմանէն յետոյ սկսան ճաշու ժամու զանգակները հնչել, և Պատարագի Ս. Խորհուրդը պաշտուեցաւ: Պատարագիչն էր Հոգեգգօն Ստեփան Եպիսկոպոս Սանտալճեանց: Ս. պատարագէն անմիջապէս յետոյ սկսաւ Ճեմարանի բացման նաւակատեաց հանդէս:

Թափօրն այսպէս կազմուած էր:

Պատարագամատոյց Եպիսկոպոսն ի ձեռին ունելով մեծ Խաչ, յորում զետեղեալ է մասն ի Կենաց Փայտէ, զառաջեալն մոմակալք և բուրվառք, որոյ աջ և ձախ քովերէն Արքեպիսկոպոսունք, Եպիսկոպոսունք, Վարդապետք շուրջառներով՝ և Սարկաւագունք և երգեցիկ դպիրք շապիկներով՝ **Նշանաւ ամենայայդ** Շարականը¹ եղանակելով Մայր Տաճարէն դուրս եկին և ուղղեցին զընթացս դէպ ի Ճեմարան երթալոյ հիւսիսային պարսպի արտաքին մեծ դռնէն ելնելով: Ճեմարանի աշակերտք ամենէն առաջ կերթային, որոց ետևէն էին Ուսուցիչ նշանակեալ Վարդապետքն Արժ. Սուքիաս Պարգեանց (որ և Փոխանորդ Տեսչի), Յօհաննէս Երեմեան, Արիստակէս Սեդրակեան և Գէորգ Սուրէնեանց: Զկնի սոցա էին Դպիրք ևլն:

¹ Ինչպէս բաւական ժամանակէ հետեւ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի մէջ շատ Շարականաց և Ս. Պատարագի ամբողջ երգեցողութիւնք ձայնագրութեամբ կերգուին, նոյնպէս այսօրեայ բոլոր Շարականք և երգք ևլն Հայկական ձայնագրութեամբ եղանակուեցան:

Իսկ մերձաւոր քաղաքներէն (Երևանէն, Ադէքսանդրապօլէն ևն) և գիւղերէն եկած ուրախ՝ համակիր և եռանդուն երկսեռ ժողովրդեան բազմութիւն այնքան խուռն լցուած էր, որ բաւական լայնարձակ ճանապարհի մէջ հանդէսը գրեա՛ թէ շրջապատելով՝ հոգեզուարճ մխիթարութեամբք և զգացմամբք ի միասին կերթային դէպ ի ճեմարան բուռն անձկանօք: - Ճեմարանի դռնէն ներս մտանելոյ ժամանակն խուռն բազմութիւն թէպէտ հանդէսը պիտի շփոթէր, սակայն չկարենք աւելի ինչ մեղադրանք դնել նոցա վերայ, և կգոհանամք Աստուծմէ՝ զի ի նոյն միջոցի որպիսի՛ և իցէ մի ծանր վտանգ չտեսնուեցաւ: Ինչ և իցէ:

Վեհ. Հայրապետ՝ յարձակման Ս. Պատարագին՝ կանխաւ Սուրբ Տաճարէն ելնելով՝ ուղղակի առանձինն կառքով իջած էր ի ճեմարան և ի փառաւոր Հանդիսարանն բազմեալ, ուր թափօրի հանդէսն ևս հաւաքուեցաւ. ընդ նմին ժողովրդեան բաւական մեծ բազմութիւն, և ի Հանդիսարանի մի կողմն՝ արք, և ի միւսումն՝ կանայք կացած էին: Ի հարաւային կողմն՝ այս ինքն ի ճակատին՝ Վեհ. Հայրապետ շուրջառ ի թիկունս, և ի ձեռս Խաչ և Գաւազան՝ երկաստիճան պատուանդանի վերայ Աթոռոյ առջև կանգնելով և ի բոլորտիքն Միաբանութիւնն ևն, և կեդրոնն (մէջ տեղը) բաց մնալով՝ Վեհ. Հայրապետի յանդիման բոլորեալ կանգնած էին նոր աշակերտք կամ Ժառանգաւորք:

Իսկ դարձեալ մեծ բազմութիւնն Հանդիսարանէն դուրս՝ է՛ որ վերը սանդղոց վերայ սրահը և է՛ որ բակը ևն. խռնուած, հեռուէն կը դիտէին:

Եւ ևս խաղաղութեան քարոզով Օրհնութիւն և փառք մաղթանքէն զկնի՝ **Այսօր երկնայինքն ուրախացան** Շարականը դպիրք սկսան երգել, և գիրք և Աւետարան՝ հանդիսին յարմար քարոզ, իսկ աղօթքը Վեհ. Հայրապետ կարդալէն յետոյ՝ **Խաչսահանգիստ** եղաւ:

Պահպանիչէն առաջ մի ճառ կարդացուեցաւ, և յետոյ ճեմարանի նուիրուած Ուղերձը երգեցին, որ կրկնուեցաւ, և մի ուրիշ երգ ևս եղանակելէ վերջն՝ Վեհ. Հայրապետ համառօտ՝ բայց ազդու և սրտաշարժ մի ատենաբանութիւն խօսեցաւ, յորում բացատրելով մեր Ազգի և Եկեղեցւոյ ապագայն ապահովելոյ համար Ազգիս ի ներկայիս ունեցած անհրաժեշտ պարտաւորութիւնքը՝ որ և օր աւուր նոր օրինակ դէպքերով աւելի զգալի կլինին մեզ, նա և մեր ի նախնեաց ընդունած անգին և պատուական աւանդները անկորուստ պահպանելոյ և մշտանջենաւորելոյ հետ՝ Հայրենեաց աւերակաց վերայ երբեմն վերաշինութիւն բերելոյ և Հայաստանի վերակենդանութիւն և սուրբ Եկեղեցւոյս մեծապայծառ յարատեւութիւն նուիրելոյ յոյսը հաւատով և սիրով արդիւնաւորելոյ համար ամենակարևոր միջոցները՝ ընդարձակ և պարզ փաստերով յայտնեց, և այսոցիկ ամենայնի իրագործութիւնը և կատարումը տեսնելոյ համար անձնուէր, ուսեալ և բարեկիրթ հոգևորականաց պէտքը և գերազանց և յատուկ յարմարութիւնը զգացոյց, որոց կարօտութիւն այլ ևս անհրաժեշտ եղած էր և հարկ էր պատրաստել, և նոյն նուիրական նպատակով ներկայ ճեմարանի շինութեան ձեռնարկելը, աւարտելը և բացման հանդիսաւոր նաւակատեաց աւուր նշանաւոր՝ վսեմ և նոր դարագլուխ լինելը ևս յայտնելով, խանդակաթ եռանդեամբ բարեմաղթեց և աներկմիտ ակնկալութիւն ցցոյց ճեմարանի աշակերտաց գէթ տասանորդը ընդունելով՝ իւր բուն և գլխաւոր նպատակին համաձայն Եկեղեցւոյ Պաշտօնէութեան կընուիրէ, և այս նպատակին մէջ աւելի մեծայոյս լինելոյն գրաւականները յիշեց և խրախուսեց զԱրժ. Փոխանորդն Տեսչի, և զԱրժ. Ուսուցիչ Վարդապետս և զայլս. և այլ բաւական պատշաճ և գեղեցիկ խօսքեր ևս ուղղելով առ եկեղեցականս, ժողովուրդ և առ աշակերտս, խնդրեց և

յուսացաւ որ՝ փոխադարձ և ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի և կարգի ձեռնադրութիւնքը և բարոյական աջակցութիւնքը ամենայն Հայ կզգայ և կփութայ ի կատարումն, որով Ճեմարանի ունեցած թեթև պակասութիւնքը ևս արժանաւոր խնամքով և անխոնջ ջանք և փութով լրանալով՝ սուղ միջոցի մէջ կյաջողվի Հայ Ազգի համար ընտիր անդամներ և Եկեղեցւոյ անձնանուէր և բարի պաշտօնեայներ ընծայելոյ կն կն:

Ատենաբանութիւնը բարեմաղթութեամբք կնքուեցաւ, և հանդիսականաց իւրաքանչիւրին երեսաց վերայ տպաւորեալ նոր ոգւորեալ համակրութիւն, սէր և մեծայոյս խնդրութիւն կարտափայլէր, որք անձկայրեաց և բազմաբաղձ սրտից բաբախմանց ընկերացած կերևէին:

Այս Հանդէսը ևս վերջացաւ **Պահպանիչով**. յայնժամ հանդիսականք սկսեալ յԱրքեպիսկոպոսաց մատեան ի համբոյր Վեհ. Կաթողիկոսի Ս. Աջոյն և ի խնդակցութիւն շնորհաւորութեան բացման Ճեմարանի, և ապա Վեհ. Հայրապետի հետ Միաբանութիւնս և այլք մեկնեցան ի Ճեմարանէ և եկին ի Վանս:

Սեղանատան զանգակը հնչեցաւ, Վեհ. Հայրապետ և համայն Միաբանութիւն և հրաւիրեալք եկին ի սեղան և ճաշ վայելեցին. և ի նոյն միջոցի երբեմն զինուորական նուագածուաց խմբին եղանակներ, և մերթ դարաց ազգային ընտիր և գեղգեղ երգեր՝ օդոյն գեղեցկութեան հետ գեղեցիկ և գմայլելի տեսարան կկազմէին:

Ի սեղանատան սովորական օրհնութեան մէջ¹ Վեհ. Հայրապետ՝ լիաշուրթն բերանով և զգածեալ սրտիւ օրհնեց

զՄիաբանութիւն Մայր Աթոռոյս և զհամայն ուխտ Եկեղեցւոյ իմա՝ զընդհանուր Ազգս Հայոց՝ որ են ընդ ոլորտս տիեզերաց, մաղթեց ի Տեառնէ զհաստատութիւն և պայծառութիւն Մայր Աթոռոյս Էջմիածնի և Վանօրէից, Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, Ճեմարանի և ամենայն ուսումնարանաց և դպրոցաց Հայոց, բարեմաղթեց վասն կենաց Օգոստոսփառ Կայսեր համայն Ռուսաց և Կայսերագուն Փոխարքայի կն:

Իսկ զկնի կերակրոյն՝ մրգեղէն ուտելոյ միջոցին՝ յանուն Վեհ. Հայրապետի բաժակ առաջարկուելով՝ **Աղբիւր կենաց և փրկութեան** Շարականի երգուելէն յետոյ՝ կրկնուած և երեքկնուած ԿԵՅՅԷ՝ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏ սրտեռանդ և բարձրագոյ աղաղակներն զերկինս կթնդացնէին և արտաքուստ հրացանաձգութեանց արձագանքներ ևս միացած էին:

Յետ այսորիկ՝ Վեհ. Հայրապետ վասն կենաց Օգոստոսփառ Կայսեր բաժակ առաջարկեց, և **Թագաւոր փառաց** շարականը երգելէ վերջը՝ կեցցէներու աղաղակներով և հրացանաց արձագանքներով բաժակներ դատարկուեցան:

Յաւարտման սեղանոյն՝ վասն յառաջադիմութեան և պայծառ յարատւութեան և ապահովութեան կն. համայն Ազգիս Հայոց բաժակ առաջարկելով Վեհ. Հայրապետ՝ և **Թագաւոր երկնաւոր, զեկեղեցի քո անշարժ պահես** Շարականը երգուեցաւ և **Հայր մերով** վերջացաւ:

Ի գիշերին պայծառ լուսավառութիւնք և գեղեցիկ հրախաղութիւնք եղան, և նուագածուաց խումբն ընտիր եղա-

¹ Ինչ որ սովորութիւն է, զի երբ Հայրապետն՝ ի հանդիսաւոր աւուրս՝ ընդ Միաբանս սեղանակից կլինի, երբեմն երբեմն երաժիշտ մի Վարդապետ ի միջի սեղանատան՝ Վեղարը գլխէն վեր առած և ի ձեռին բռնած՝ կկանգնի, և բարձր ձայնիւ կերգէ՝ **Յրամայեա՛ Տէր**

օրհնութեամբ ասել, և Հայրապետն ըստ պատշաճին օրհնութիւն կը տայ: Այս է սովորական օրհնութիւնը: Եւ իւրաքանչիւր անդամի օրհնութեան յաւարտելն, Վարդապետն կեղանակէ **Ամէն, եղիցի՛ եղիցի՛**: Եւ յետոյ զինչոյ բաժակներ կլցուին և կվայելեն:

նակները գեղգեղեց, որ ի յաջորդ Կիւրակէ օրն և յերեկոյին ևս նոյնպէս նուագեց: Ահաւասիկ այսքանով համառօտ իմն ամփոփելով Վեհ. Հայրապետի Անուան տօնախմբութեան և Ճեմարանի նաւակատեաց հանդէսները¹, աստանօր կյաւելումք ըստ կարգին հրատարակել ի բազում ճառից և ոտանաւորաց միայն կարդացուածներուն հետ՝ նաև երգուած Ուղերձը հանդերձ ձայնագրութեամբ:

Յաջորդ թերթի մէջ կհաղորդենք հաւաքուած և ընդունուած աշակերտաց անուանց և այլոց, դասական և առարկայից բաժանմանց ցուցակները, անհրաժեշտ կարևոր եղած նոր կարգադրութիւնը, բոլոր դասատուաց անուանքը և իւրաքանչիւրին առարկայքը կն կն:

«Արարատ», 1874, № 9, էջ 342-346:

№ 5

ՎՍԵՄ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅՕԻՆԱՆԵԱՆՅ ԵՒ ԻԻՐ ՆՈՒԷՐՆԵՐ

Ի 12-ն ամսոյս՝ Մայր Աթոռս Էջմիածին ուրախութեամբ հիւրասիրեց զվսեմափայլ Յովհաննէս Ս. Յօնանեանց՝ զայրն բազմաժանօթ եւ բարեհամբաւ, որ ընկերակցութեամբ իւր Մեծ՝ եղբօր Աղէքսանդրի Յօնանեանց, որդւոյն Ստեփանի եւ Ալէքսան փեսային եւ այլոց երկուց

¹ Չմոռանամք յիշելոյ նա և՛ զի մի և նոյն օր թէ՛ Վեհ. Հայրապետի անուան տօնախմբութիւնը և թէ՛ Ճեմարանի բացումը շնորհաւորող և բարեմաղթօր բազում հեռագիրներ ստացուեցան ի Տփլիսէաց, յԱխալցխայէ, ի Գզլարէ, ի Նոր-Նախիջևանէ, յԱստրախանայ, ի Ս. Պ. Բուրգոյ կն. կն:

Ընդ այսպիսի բարեգուշակ համակրութիւնս և զգացմունս յանջափս ուրախ եմք:

անձանց՝ եկած էր յովստ եւ յերկրպագութիւն Ս. Էջմիածնի եւ նուիրական Սրբութեանց որ ի սմա՝ եւ շրջակայ վանօրէից: Սովաւ կատարեց այնպիսի՝ մի պարտաւորութեան զգացումը, զոր ամենայն ճշմարիտ Հայ սրտին մէջ մշտավառ պէտք է ունենայ ի պանդխտութեան, եւ եթէ ձեռնհաս է՝ պարտական է անձամբ արտայայտել այն սէրը, զոր ունի առ Մայրն Հաւատոյ Ս. Էջմիածին. այն է գործնականապէս կատարելով իւր ուխտը եւ գալով յայցելութիւն այս սուրբ կեդրոնիս, որ յաւէտ լինելուց է անլուծանելի շաղկապ կրօնական եւ բարոյական միութեան ամբողջ Հայ Ազգի՝ ուր եւ ցրուած լինի նա իւր վերջին քաղաքական կենաց վերջանալէն յետոյ: Այսպիսի պարտուց ճանաչումն հետզհետէ պէտք է զօրանաց, եթէ Ազգն կցանկայ որ Ս. Էջմիածին, իւր Ազգային Հոգեւոր նշանակութիւնը անթերի կատարէ եւ իւր ազգաշահ ձեռնարկները անխափան իրագործէ:

Եւ ահա այս առթիւ Վսեմափայլ Յովհաննէս Յօնանեանցի շրջանկատ տեսութենէն չկրցան ծածկուիլ այն բարեմիտ ձեռնարկներն ու նորահաստատ բարեկարգութիւնք՝ զորս մեր Վեհափառ Հայրապետ ընդ միշտ ջանացած է ի գործ դնել Ս. Աթոռոյս պայծառութեան, ներկայ և ապագայ Միաբանից մտաւոր եւ բարոյական յառաջադիմութեան նկատմամբ, ուստի ի նշան իւր խորին համակրութեան՝ եւ իբրեւ յայտարար իւր ազգային պարտքերը քաջ ճանաչելոյն՝ ի 15-ն ամսոյս նախ քան զմեկնիլն ի Ս. Էջմիածնէ՝ ուղղեց հետեւեալ գրութիւնը առ Վեհ. Հայրապետ:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

Բազմակարօտ սիրով եւ հոգեռանդն անձկանօք եկեալ գտով իմ յովստ և յերկրպագութիւն մեծառօշակ վանից Ս. Էջմիածնի և ամենայն նուիրական սուրբ տեղեաց՝ որք շուրջ գտովաւ գտանին, ախորժալիւր իմն ցնծութեամբ սրտի նկա-

տեալ տեսի, զի նորանոր բարեկարգութեանց արդիւնք յայտ յանդիման ելանեն յամենայն քայլափոխս և վանքն գնոր իմն զգեցեալ է և զգենու կերպարան վայելչութեան և կենդանութեան եթէ նորակառոյց շինուածոց յաւելմամբ և եթէ արդէն եղելոցն բարեխնամ նորոգութեամբք:

Զայսոսիկ գովանի արարս մեծագործութեանց համարելով անուրանալի արգասիս ազգասիրական փութոյ Վեհիդ և քաղցրագին խնամոց, որովք ջանս ի ջանիս յաւելուք զԳերագահ Աթոռն Ս. Էջմիածնի օր քան զօր փառաւոր և պատկառելի կացուցանել յաչս մերայնոց և օտարաց և ըստ հոգևոր նշանակութեանն աղբերացուցանել ի սմանէ յընդհանուրս Հայաստան աշխարհի և յամենայն տեղիս, յորս ցրուեալ են պանդուխտ Հայկազունք, զհոգևոր դաստիարակութեան գյորդառատ ուղիս ընդ ձեռն Նորակառոյց Ճեմարանի և զբարոյական կրթութեան զկենցաղօգուտ արդիւնս ընդ ձեռն Արարատ պատուական Ամսագրոյ, թողից ասել զայլ բարեվաստակ ձեռնարկս Վեհիդ, յորոց սակի են խորանաշէն Թանգարանն, նորատունկ անտառն և այլ բազմատեսակ սխրագործութիւնք, որոց նպատակն է պայծառութիւն վանից Ս. Էջմիածնի և բարօրութիւն Միաբանից սորին. սոցին աղագաւ կամ եղև ինձ ի հաւատիս խորին յարգանաց իմոց առ ամենայն ձեռնարկ Վեհիդ և իբրև նպատտ դուգնաքեայ առ անվթար իրագործութիւն ազգաշահ նպատակաց ձերոց նուիրել նախ՝ ռուպլիս արծաթոյ **երեք հազար** նորակառոյց Ճեմարանի սակս կրթելոյ ի նմա տոկոսեօք այնր գումարին զորդեգիր մի, երկրորդ՝ **երկու հազար ռուպլիս** ի վերանորոգութիւն սրբոյ **Տաճարին Էջմիածնի**, որում կարօտի մեծապէս, և երրորդ՝ գտուեալն ինն փոխարինաբար **զհինգ հազար վեց հարիւր յիսուն և չորս ռուպլիս և զութսուն ութն կոպէկս** ի գինս եռատեսակ թղթոց, միոյ փոքրադիր արագատալի և տպա-

րանական մամլոյ բաշխել յօգուտ Տպարանին և յարդիւնաւոր յառաջադիմութիւն նորին:

Լիայոյս գլով, զի Վեհափառ Տէրդ իմ զգումարսն զայնոսիկ՝ զորս նուիրեմ յարդար վաստակոց իմոց, ընկալցի ի հաճոյս իւր և համարեսցի առհաւատչեայ մեծի համակրութեան իմոյ առ ամենայն մեծագործութիւնս իւր, որովք տեսի զԱթոռն զարդարեալ և վայելչացեալ, մնամ:

Վեհափառ Տէրութեանդ

Ամենախոնարհ ծառայ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅՕՎԱԿԻՄԵԱՆՅ

ի 15 Հոկտեմբերի 1874 ամի:

«Արարատ», 1874, № 10, էջ 383-385:

№ 6

ՀՐԿԻԶՈՒԹԻՒՆ Ի ՃԵՄԱՐԱՆԻ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

Ներկայ թուոյս մէջ ականայ և ի վիշտ պարտաւորում եմք նորաբաց Ճեմարանի վերայ պատահած տխրառիթ մի ծանր դժբաղդութիւնը գուժելոյ, զորմէ անշուշտ իւրաքանչիւր Հայ պիտի վշտանայ և տրտմի:

Ամսոյս 16-ն էր՝ Չորեքշաբթի օր՝ մինչ առտուանց Ասիական ժամ իբր 2-3 ի միջոցներում՝ Ճեմարանի մէջ աշակերտք և դասատուք իւրեանց պարտաւորութեամբք զբաղեալ էին, արտաքուստ մի քանի անձինք վազ ի վազ կըսլանան դէպ ի Ճեմարան և կիմացնեն տանեաց յարևմտեան կողմն ծուխ ինչ երևիլը, և Ճեմարանի բակին արևմտեան կողմը կառուցուած նոր շինութեան աշխատաւորներէն մի քանի վարպետ անմիջապէս կղիմեն և կելնեն տանեաց վերայ:

Գոյժը կհասնի Ս. Էջմիածնի Վանուց մէջ ևս, և անտի թէ՛ Վեհարանէն, թէ՛ Տպարանէն և թէ այլ աշխատաւորներէն՝ ինչպէս նաև ամբողջ Միաբանութիւն Մայր Աթոռոյս՝ և հիր գտնուած Գեր. Մակար և Սարգիս Ս. Արքեպիսկոպոսունք և Թաղէոս Եպիսկոպոս, և վսեմ. Գաւառապետ Խանաղեանց իւր ստորադրելոց հետ՝ և Վաղարշապատէն բաւական մարդիկ փութով հասած էին և հետզհետէ կհասանէին Ճեմարան:

Յառաջահաս անձինքներէն ոմանք կարծելով որ ծուխը՝ հետևաբար նաև հուրն խոհանոցի ծխնելուզէն է, որովհետև նմին մօտիկ տեղէն կելնէր ծուխը, անմիջապէս կսկսանին երկաթեայ թիթեղները՝ տախտակները կը քակելով ծխնելուզի բոլորտիքը բանալ կրակը արմատէն այս ինքն է՝ ծխնելուզին կից տանեաց պարագաներէն գտանելոյ և շիջուցանելոյ ակնկալութեամբ, սակայն կրակն ո՛չ թէ ծխնելուզին կից, այլ բաւական վերև, այս ինքն՝ ծխնելոյզն տանեաց կողին հարաւային բաժանման մէջ լայնութեան միջակիտին մօտ կգտնուէր, իսկ կրակն դէպ ի վեր հիւսիսային ծայրին մօտ էր, որոյ ներքև եղած (ճեմելիքի-սօֆա) կաճածեփ կամարին և տանեաց միջոցն կարի նեղ՝ իսկ դէպ ի վայր (ճեմելիքը և սենեակները ի միմեանց բաժանող պատերուն վերայ) բաւական արծակ լինելով, կրակն դէպ ի արծակ կողմերն դիմած միջոցին՝ կարողացած է ծխնելուզին մօտիկ տեղ գտանել և անտի ծուխ դուրս տալ, ինչպէս որ ականատես վարպետք պատմեցին, և երբ առանց կարևոր պատրաստութեան՝ ծխնելուզին շրջակայքը կբանան՝ կրակն աւելի օդ և հով կստանայ և կսկսանի արագ բորբոքուիլ և արծարծուիլ: Թէպէտ բաւական բազմութիւն հասած և դիզուած էր, այլ գրեթէ համայնն այսպիսի կրակին անսովոր և անփորձ գոլով՝ մանաւանդ ոչ հրշէջ ջրհան, ոչ կացին և տապար և այլ յարմար գործիք՝ ինչպէս նաև ջուր

կրելոյ ամաններ լինելով՝ բաց ի հողային կուժերէ, կրակին բոլորտիքը անմիջապէս փլուզանելով շիջուցանելոյ համար ևս ոմանց անխոնջ ջանքերն ապարդիւն կերթային այնքան՝ զի բազմավիշտ և սրտաբեկ յուսահատութիւնն համայնից վերայ կերեւէր: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ դարձեալ ժողովուրդն՝ ծերք և երիտասարդք՝ անխոնջ ջանալով կաշխատէին մի կողմէն կրակը մարելոյ և միւս կողմէն մէջի համայն պարագայքը, հանդերձատան արկղները կը մինչև դռները և մի քանի պատուհանները ազատելոյ:

Իսկ Վեհ. Հայրապետ՝ բոլորովին երեսաց գոյնը շրջած՝ քալելոյ կարողութենէ զրկուած՝ սրտաթունդ և դողդոջուն՝ իսպառ տխրագգեաց սրտիւ՝ մարելոյ վտանգի մէջ տագնապելով՝ աչքերը արտասուօք լցուած՝ ամենեցուն կաղաչէր և կյորդորէր աշխատել և միջոցներ ցուցանելով կջանայր կրակին առջև առնուլ: Ուստի ժողովրդեան մեծ և եռանդուն մասն ևս աչք յարտասուս՝ և առաւել կարեւիւր և կարեկից զգացմամբ ոգի ի բռին ունելով՝ սկսաւ այլ միջոցներ ձեռք առնուլ, և երեք-չորս կողմէն՝ յարտաքուստ և ի ներքուստ կրակին շարունակութիւնը և տարածումը ընդհատելոյ համար տեղ տեղ թէ՛ ի տանիս և թէ՛ ի միջին՝ Հանդիսարանի դրան առջև եղած ճեմելեաց մասի տախտակամածը կտրատել և քանդել: Հանդիսարանի և Հիւանդանոցի պատերուն բարձրութիւն և առանձին դիրքն թէև զճեմարան որոշ մասերու բաժանածի պէս էր, այլ ի ներքուստ ճեմելիքի տախտակամածի վրայով՝ և յարտաքուստ բոցին բորբոքն և տաքութիւնն ներգործելով երկաթեայ թիթեղներու վերայ՝ այրելով կրկծկեցներ և կբանայր ներքևի տախտակները, որով հետզհետէ տախտակներն ևս տաքանալով՝ կբռնկէին. և ահա սոցա առջևը առնլոյ համար՝ Հիւանդանոցի վերայ մարդիկ ելած կրակին դէմ կհսկէին և կծերով ջուր ստանալով՝ տաքութենէ և կրակէ ազատ կպահէին տանիքը՝

թէ և խառնաշունչ և հակառակ փչած հողմն՝ հրկիզութեան ծուխը նոցա վերայ շրջելով՝ կսպառնայր խեղդել զնոսա: Ըստ այսմ Հանդիսարանի կողմն ևս հսկելոյ համար մարդիկ կպակասէին՝ մանաւանդ թէ այն կողմն խիստ երկիր-դալի և վտանգաւոր էր, ևս եղած գործիքն անբաւական, որ միայն կուժերով ջուր պիտի հասցնէին և թափէին կրակին բոլորտիքին: Վասն որոյ հանդիսարանի մի կողմէն ևս երկաթեայ թիթեղաց ներքեւէն կրակն կարողացած էր կամարին վերայ սպրդել և աննշմարելի կերպով գմբէթի մէջէն այրել, որ Հանդիսարանի մէջէն՝ գմբէթի ներքև իսպառ կաճածեւի և քանդակագործ լինելով՝ չէր երևեր և կկարծուէր զի անվտանգ մնացած է, մինչև որ գմբէթի մէջի կապ եղած կաղնեայ ամուր փայտերն այրելով՝ միանգամայն ամբողջ գմբէթն ահագին շառաչմամբ խոնարհեցաւ: Այս միջոցիս՝ մի կողմէն յուսահատութիւնն և միւս կողմէն կարեկից զգացմանց եռանդուն սէրն աւելի ևս գրգռուելով և բազմապատկուելով՝ ծայրայեղ ջանքեր ի գործ դրուեցան, այնքան որ կարողացան թէ տանեաց վրայէն և թէ ի ներքուստ հանդիսարանի դռան առջևէն և նոյն ուղղութեամբ ներքին յարկէն կէտ նպատակի դրուածին համաձայն կրակին դէմ կատաղութեամբ մաքառել՝ գործիք ունենալով միայն՝ կուժերով և պղնձեայ ամաններով ջուր թափելը և թիակներով հողախառն (ցեխոտ) ջուր նետել կրակին մօտեցած տեղուանքը, միանգամայն վերնայարկի՝ հանդիսարանի դռան մերձ կտրուած տեղէն՝ թրջած գորգով՝ հանդիսարանի ներքին յարկի ճեմարանի մէջ բանած դռնէն դուրս ելած բոցոյն դէպ ի ներքին յարկի առաստաղը յառաջանալոյն և բռնկցնելոյ սպառնալեաց արգելք դրին:

Այսպիսի ջանիւք՝ հակառակ ոմանց յուսահատ բանից՝ երեկոյեան դէմ ասիական ժամ 10-ի միջոցներում՝ կրակի կատաղութիւնը հանդարտուեցաւ, և ճեմարանի կէս մասն

ազատութեան շաւղին մէջ մտաւ: Ուստի ժողովուրդն ուրախութեամբ լցուած այնքան ոգևորեալ էր՝ որ սկսաւ վտանգին առաջը բոլորովին առնլոյ համար՝ թէ հանդիսարանի ներքեւ խոնարհած և այրուող փայտերը՝ է որ կիսայրեաց՝ է որ ամբողջ կրակ դարձած կտորները՝ տաք երկաթները կըն դուրս քաշել և արտաքին բակին մէջ նետել: Յայսմ պահու սրարշաւ հասան Երևանի արքունական պաժարնի կոչուած հրշէջ խումբն իւր գլխաւորի հետ, որ քառասուն հոգիէ կբաղկանային՝ և հետներն ունէին մի քանի բահ, թիթեղեայ դոյլ և մի երկաթ քիւլիւնկ կոչուած: Սոքա առտուանց կրակին նոր սկսած միջոցում Գաւառապետի կողմանէ խրկուած յատուկ սուրհանդակաւ կոչուած էին: Այս խումբ ևս միանալով և գոգցէս նոր ոյժ տալով վաստակաբեկ աշխատաւորաց՝ ջրով և բահերով կրակին վտանգաւոր եղած տեղեաց մէջ մտան և մարելով՝ և կիսայրեաց փայտերը արտաքս քաշելով և նետելով՝ գիշերոյ առաջին պահու ժ. 1 1/2-ին բաւական ապահովութիւն տեսնուեցաւ կրակին դէմ: Որով արքունական հրշէջ խմբին կէս մասը յԵրևան վերադառնալով՝ մնացեալն՝ և նոցա հետ մերձ յիսուն հոգի պահապան դրուեցան, և մինչև առաւօտ հսկելոյ համար կարևոր այլ պատրաստութիւնքը ևս կարգադրած՝ ժամ ճիշտ 3-ին՝ Վեհ. Հայրապետ վերադարձաւ ի Վեհարան՝ գիշերապահներու հետ ի ճեմարանի թողլով զոմանս ի Միաբանից՝ և զիւր հոգեսուն որդի Ստեփան Եպիսկոպոս Սանտալճեան, որք մինչև ցառաւօտ հսկեցին¹:

Ճեմարանի այրեցեալ մասին մէջ հրկիզեցան Հանդիսարան, երկու Ննջարանք, Հանդերձատունն, Սեղանատունն, Խոհանոցն, Տնտեսատունն, տնտեսի սենեակն, վերին և ներքին յարկաց հարկաւորք և լուացարանք, լուացատունն,

¹ Ոչ սակաւ միսթարութիւն է և այս՝ զի կրակն գիշերայն չպատահեցաւ և աշակերտաց և այլոց աշխատաւոր մարդկանց կորուստ և վնաս ինչ չդիպաւ:

Հանդիսարանի ներքև եղած ի պետս վերակացուաց յատկացած երկու սենեակք: Իսկ ազատեցեալ մասին մէջ մնացին Հանդիսարանի դիմաց երկու սենեակէ բաղկացեալ Հիւանդանոցն, Սերտարանն, ամբողջ դասարանք, վարժապետական Խորհրդարանն, Տեսչի սենեակն, և այլ երեք սենեակք և մի պահարան:

Արդ այս դժբաղդ արկածին հարուած ո՛րքան ևս քսան հազար մանէթէն աւելի նիւթական վնաս տուաւ Ս. Էջմիածնի և Ազգիս՝ ևս բարոյապէս բաւական մեծ վիշտ և տրտմութիւն տպաւորեց Վեհ. Հայրապետի՝ ինչպէս նաև համայն ողջամիտ և ճշմարիտ Հայոց սրտից մէջ, սակայն սոքա երբէք չպիտի գօրեղ և ոչ ինչ վիատութիւն չպիտի ներգործեն ինչպէս որ ներգործած չեն Վեհ. Հայրապետի մերում, ընդհակառակն՝ առաւել ևս ոգեւորուելով և գօտեպնդուելով՝ առ Աստուած ապաւինուած պէտք է ջանալ նպատակը և ձեռնարկուած մեծ գործը՝ առանց ընդհատելոյ և թուլանալոյ՝ շարունակել և արդիւնաւորել: Ուր եռանդուն սէր և հաստատամիտ նպատակ կայ, անդ վիատութիւն չկայ և ամեն արգելք և արկած կյաղթուի, և այս բազմիցս ապացուցեալ է բազում օրինակօք: Վեհ. Հայրապետ՝ առանց երբէք վիատելոյ՝ և բազում խնամօք և տաժանմամբք՝ երկարժամանակեայ խորհրդովք և պատրաստութեամբք յարդարած և ի գործադրութիւն բերած բուն և նուիրական նպատակը՝ յաւէտ ապաւինելով առ Աստուած և Ազգիս համակրութեան և ձեռնտութեան՝ ինչպէս նաև Օգոստ. Կայսեր Ռուսաց բարեմիտ ակնարկութեան և խնամոյ հանդիպելով՝ պիտի շարունակէ և Աստուծոյ յաջողութեամբ պիտի արդիւնաւորէ, ինչպէս որ փորձով ևս կտեսնուի, զի Ճեմարանի կէս մասին այրուելէն զկնի՝ հազիւ մի քանի օր անցաւ՝ Ս. Էջմիածնի Ղազարապատ հիւրանոցը¹ ի Ճեմարան փոխարկեց և աշա-

կերտները տեղաւորեց, ուր իւրեանց պարտաւորութիւնքը կկատարեն և կշարունակեն: Այսպիսի հանգամանաց մէջ տեղոյ անձկութիւն և այլ ինչ ինչ անյարմարութիւնքն ներելի են: Եւ ոչ միայն այսչափ. այլ և Երևանայ նահանգին արքունական ճարտարապետը հրաւիրելով և Ճեմարանի այրեցեալ մասին ամբողջ պատերուն հաստատութեան և անվնաս մնացած լինելոյն վերայ ապահովուելով՝ զկնի կարևոր խորհրդածութեանց ընդ որոց արժան էր՝ յիշեալ ճարտարապետի հետ ի ստորև հրատարակեալ պայմանը կռեցաւ, որով արդէն վերաշինութեան նախապատրաստութիւնք սկսուած են և 21/2 ամիսէն զկնի այս պայմանի մէջ յիշուած մասերը աւարտուելով՝ այնուհետև մնացելոց համար ևս կարևորը կհոգացուի. որով Աստուծով մինչև յառաջակայ տարւոյ Յունիսի ցվերջ՝ ամբողջ վերաշինութիւնք կաւարտուին և աշակերտք գո՛նէ յաշնանն կը փոխադրուին ի Ճեմարանական շէնքն:

Մեր խօսքերը կնքելէ յառաջ կբաղձամք յայտնել և անշո՛ւշտ կյուսամք նա և, զի այս առթիւ մեր սիրելի եղբարք ևս կփութան կարեկից լինել և դարձեալ կարևոր եղած օժանդակութիւնը առատաձեռնելով՝ արդեամբք կպարգեն իւրեանց զգացմունքը և համակրութիւնքը, որում անտարակոյս ենք՝ զի մեր Ազգ. թերթերն ևս կձայնակցին և յորդոր կկարդան՝ ինչպէս որ արդէն «Մեղու Հայաստանի» լրագիրն 22-րդ թուոյն մէջ այսպիսի բարի նպատակաւ յառաջընթաց հանդիսացած էր, որով մեր շնորհակալութիւնը ևս գրաւեց:

«Արարատ», 1874, № 10, էջ 385-389:

հարակը ի Ճեմարան փոխարկել՝ անձկալով յաւէտ՝ զի նուիրական ազգօգուտ նպատակը և ձեռնարկութիւնը չընդհատուի և Յօնանու դոմենույն չնմանի:

¹ Եթէ հարկ լինէր՝ Վեհ. Հայրապետ պատրաստ էր իւր բնակած Վե-
158

ՏԵՍՈՒՉ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

Գեր. Գաբրիել Ս. Արքեպիսկոպոս Այվազեանց՝ ի Վեհ. Հայրապետէ՝ յատուկ Կոնդակաւ՝ Մայր Աթոռոյս նորաբաց Ճեմարանի Տեսուչ կարգեցաւ:

Նորին Գերապատուութեան ստացած և բարեհամբաւեալ մտավորական և բարոյական բարձր և բազում արժանաւորութեանց հետ՝ դաստիարակութեան կենսական խնդրոյ և արդեանց մէջ ևս ունեցած ողջամիտ՝ բազմափորձ հմտութիւնն և յաջողակութիւնն մեծ գրաւական պիտի լինի Ճեմարանի ապագային համար, և կյուսամբ որ կարևոր աջակցութեամբք և օժանդակութեամբք նպաստաւորեալ՝ Աստուծով կյաջողի իւր մեծ Անուան և բազմափորձ հմտութեանցըն համաձայն մեծ և փառաւոր արդեամբք զարդարել և ճոխացնել զՃեմարան Մայր Աթոռոյս, և Վեհ. Հայրապետի՝ ինչպէս նաև Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ և Ազգի արդար և մեծալոյս ակնկալութիւնքը պսակել, միանգամայն առաւել ևս շքեղացնել և պայծառացնել իւր մեծահամբաւ և արժանաւոր անունը և փառքը:

«Արարատ», 1875, № 6, էջ 230:

ՏՕՆԱԽՄԲՈՒԹԻՒՆ ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԵՒ ՏԱՐԵԴԱՐՉ Ս. ԳԷՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

Ի 27-ն ամսոյս՝ յաւուր Շաբաթոն՝ ամենայն Հայոց Վեհ. Հայրապետի Անուան տօնախմբութիւնը եւ Ս. Գեորգեան Ճեմարանի առաջին Տարեդարձը արժանաւոր հանդիսի կատարուեցաւ:

Այս առթիւ զկնի Ս. Պատարագի՝ ի ճեմարանի կատարուած հանդիսի՝ ժամանակ՝ Վերատեսուչ Գեր. Գաբրիել Ս. Արքեպիսկոպոս Այվազեանցի, որ եւ ի նոյն աւուր Պատարագիչ եղաւ, կարդացած հետեւեալ պատուական եւ ուշադրութեան արժանի ճառը արժան եւ կարեւոր կհամարիմք հրատարակել:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԵԱԼ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

«Օրինեսցի պսակ տարւոյ քաղցրութեան քոյս»:

Բոլորեցաւ ահա տարի մի ողջոյն, յորմէ հետէ Ձերովդ փոյթեանդն խնամակալութեամբ և Հայրապետական օրհնութեամբ, և բարեհաճ հրամանաւ Օգոստոսափառ Կայսեր ամենայն Ռուսաց, կատարեցաւ բազմապայծառ հանդիսի բացումն Ճեմարանիս Սրբոյ Էջմիածնի ի միաբարութիւն Հայաստան ժողովրդոց՝ հրաւիրելոց առ ի Ձերմէ իմաստութենէդ բարձր քարոզութեամբ ի վայելումն

¹ Ուր եւ Պաշտօն կատարուեցաւ վասն հոգւոց ի Տէր հանգուցեալ ծնողաց Զիմնադրի Ճեմարանիս Վեհ. Հայրապետի, եւ ամեն տարի պիտի կատարուի:

հոգեկան և մտաւորական խրախճանութեանց՝ զորս պատրաստէ Աջ Ձեր ի նորակառոյց տաճարիս: **«Օրհնեցի՛ ուրեմն Վեհափառ Տէր, պսակ տարւոյ քաղցրութեան քոյ»:**

Այս պսակ շքեղաշուք՝ ոչ յոսկոյ և յարծաթոյ և յականց պատուականաց շարահիւսեալ փայլէ ի ճակատ մերոյ Վեհապետիդ, այլ ի Ձերմէ ճաճանչագեղ հաւատոյ Հարցն մերոց առաջնոց, յանդրդուելի յուսոյ ի նախախնամութիւն Բարձրելոյն և յեռանդագին սիրոյ առ Աստուած և առ ազգս մեր. պսակ արդարև յոյժ վայելչական ի զարդ Գլխոյդ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց՝ Փոխանորդի ճշմարիտ Գլխոյն Ընդհանրական Եկեղեցւոյ՝ Բրիստոսի Յիսուսի Փրկչին մերոյ. որոյ վասն արդեօք և ոչ անմասն ի փշափայ չարչարանացն խոցուածոց ... Սակայն օ՛ն անդր ի բաց մերժեցցին այսօր գամ մի ի մտաց մերոց և ի բանից՝ տրտմականացն անցից յիշատակք ի վեհավայր տաճարի աստ, որ իբրև գնոր փիւնիկ վերաթնեալ ի հրաբորբոք խարուկէ՝ ճախր առնու վերստին յԱրարատեանս դաշտի Ձերովդ ճգմամբ և սիրասուն որդեկացդ ձեռնտու օժանդակութեամբ: Մոռացօ՛նք եղիցին և դառնութեան լեղւոյն և քացախի զոր արբէքն յայնժամ և քամեցէք, և պարարեցցին միտք մեր աներկմիտ յուսով միայն ուղիսիցն փափկութեան՝ զորս տացէ Տէր Ձեզ և մեզ առ հասարակ ըմպել ուրախութեամբ և ի տանս իւրում և յերանաւէտ օթեանս երկնիցն Արքայութեան:

«Օրհնեցի՛ ուրեմն,- գոչեցցին ընդ մեզ որդիք Հայաստանի,- օրհնեցի պսակ տարւոյ քաղցրութեան քոյ», և երկնեցցին որ զմեօք լերինքս Աստուծոյ, «Օրհնելով օրհնեցի»:

Բայց Դուք, ո՛ր Աստուածարեալ Հայրապետ, առ ի՛նչ արդեօք և կամ յորմէ՞ շարժեալ խորհրդոյ՝ թևակոխեցէք, ի գործոյս մեծի ձեռնարկութիւն՝ առ ոտն հարեալ զամենայն խաչ

և զխութ նիւթական անտես արարեալ զդժուարութիւնս անթիւս գործոյդ կատարման, և չլսելոյն առնելով զդատողութիւնս՝ ոչ միշտ յաննախանձ և յողջամիտ ոգոյ գիտնոց ոմանց և անգիտաց յոլովից թելադրեալս: Զի անո՛ն արդեօք ժառանգիցէք սնոտի յանցաւոր կենցաղումս՝ իբրու քար ի քարի վերայ կուտակելով և յամայացեալ ոտինս Մասեաց շինուած այսպիսի մեծագործ կառուցանելով, որպէս երբեմն Փարաւոնեանքն արարին՝ յանապատին Լիբիոյ զհաստաբետ և զբարձրաբերձ բրգունսն կանգնելով, և ոյր վասն ձեռն ի գործն արկեալ էին՝ այնմ չեղեն արժանի, և անուանք նոցա անհետացեալ կորեան ի միջոյ: Կամ զի շահս ինչ օգտից նիւթականաց աստի քաղիցէք՝ իբր ի գործարանէ ուստեք մեծ է բովուց ոսկոյ և արծաթոյ, որպէս մերումս շահախնդիր դարու մարդիկն սովորեցին առնել ի տեղիս տեղիս: - Բան և մի՛ լիցի երբէք: - Այլ զի՛նչ:

Ներեսցէ ինձ Ձերդ Վեհութիւն թարգման հաւատարիմ՝ թէև ոչ պերճախօս հանդիսանալ աստանօր առաջի սրբագումար պատկառելի Ժողովոյս, և համօրէն իսկ համագգի եղբարց, Ձերոցդ վսեմախոհ դիտաւորութեանց և բազմաբաղձիկ աշխարհաշէն տենչանաց:

Ամբարձեալ աստուածընտիր Հայրապետիդ մերոյ սրտեռանդն հրաւիրանաւ լրութեան Ազգիս Հայոց ի Գերագահոյ այդ Աթոռ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, ի բարձրադիտակ կայից այտի իբր ի սպիտակափառ յամպածրար գագաթանց մեծի լերինդ Մասեաց՝ տեսանելով տեսիք շուրջանակի գլխումս խումբս Հայաստանեայցս գրոհի ուր շատ և ուր սակաւ վարատական սփռեալս ընդ ամենայն աշխարհ՝ ընկղմեալս տակաւին ի մէզ և ի մռայլ տգիտութեան՝ մօրն ամենայն աղետից հոգեկանաց և մարմնականաց, և այն ի ժամանակի՝ որում ազգք և ազիւնք որ ընդ ոլորտս տիեզերաց, մանաւանդ որք յարևմուտս կոյս: Եւրոպայ, մա-

նաւանդ որք հպաւորագոյնք ևս զմեօք մածեալ կան բիւրաւորք ժողովրդոց լայնածաւալ պետութեանս Ռուսիոյ ի լոյս պայծառութեան գիտութեանց և արուեստից և քաղաքակիրթ զարգացման յառաջադէմ ընթացեալք՝ օր քան զօր բարգաւաճեն, քաջ քաջ խելամուտ եղէք՝ զի ոչ այլազգ հնար է վանել փարատել յերեսաց ազգիս մերոյ զմառախլապատն զայն թանձրութիւն տգիտութեան, բայց մեծաւ իւիք արփիահրաշ լուսոյ ծագման պայծառութեամբ:

Եւ արդէն երկնեցէք ի միտս Ձեր զհեռատեսն խորհուրդ կառուցման ճեմարանիս իբր զբազմաշահեան աշտանակի մեծի, յորում լուսաբորբոք վառիցին խարոյկք անշէջք պէս պէս գիտութեանց ի լուսաւորութիւն խումն բազմութեան ժողովրդոց՝ ի Հայրապետական խնամս Ձեր հաւատեցելոց: Իւր սորա ճշմարիտն է Աստուածպաշտութիւն՝ շող կաթեալ ի վերուստ անտի հրաշապէս, իւր որ աղբերացեալ գետահետեալ ընթանայ յԱթոռոյ այտի Լուսատուին հոգւոց մերոց: Հարկ ի վերայ կայր պաշտօնեայս և եթ պատրաստել արժանաւորս և հաւատարիմս, որք զիւղն զայն սրբալոյս ցանգ արկեալ զեղուցուն ի սրբավայր ճեմարանիս ճրագաբերանս:

Զդոյն զայդոսիկ պաշտօնեայս ճշմարտապէս լուսաւոնալս և ջահաբորբոք լուսատուս ազգիս Հայոց նկրտիք ահա պատրաստել, Վեհափառ Տէր, ի հայասերունդ մանկտոյս՝ յարդեացս և յապագայից: Կամիք զի իցեն սոքա ճշմարտիւ արդարն արժանաւոր աշակերտք ընտելագունիցն յաստուածընտիր նախորդաց Ձերոց՝ հարց և հայրապետաց, արք լցեալք հոգւով իմաստութեան, հոգւով երկիւղի Աստուծոյ, հոգւով գիտութեան ամենայնի որ ինչ կարևորն իցէ ի պայծառութիւն Եկեղեցւոյ և ի բարգաւաճանս Հայաստան ժողովրդոց, գիտութեան զանազան լեզուաց հնոց և նորոց, գիտութեան բնականացն և աստուա-

ծաբանականաց, գիտութեան իմաստասիրականաց և համօրէն ամենայն ազգային և արտաքին մակացութեանց. զի այս իսկ է ճեմարանիս անուն և իսկութիւն, և մի միայն կէտ նպատակի:

Քաղցր էր ինձ ապաքէն: Վեհափառ Հայրապետ, ի սոյն միտս յուսապատարս յարանալ, և մղտափարատ լուսոյն նմանութեամբ զյարագուարճ խնդութեան միայն ըմբոշիւնել զվայելումն: Մակայն աւանդ, հարկ ի վերայ կայ ինձ և ահընկէց իմն շինուածոյ զսա նմանեցուցանել. մարտկոցի ասեմ հզօրի և ամուր պատուարի կանգնեցելոյ ընդդէմ բուռն յարձակմանց ներքին և արտաքին թշնամեաց Եկեղեցւոյ մերոյ սրբոյ:

Եւ ո՞յք արդեօք ներքինքն իցեն թշնամիք, եթէ ոչ դասք դասք որդւոց հարազատ կարծեցելոց Հայաստանեայցս Եկեղեցւոյ, որք զթերութիւնս ոմանց կամ զբազմաց իսկ ի մերոց եկեղեցական եղբարց զհամօրէն եկեղեցականօք ազգիս և զնովիմք իսկ զանարատ Եկեղեցեալս մերով ախորժեն շփել, և հիմն ի վեր զսա տապալել, և ի տեղւոջ սորա կանգնեալ կառուցանել՝ զի՞նչ, ո՞հ մեծի ամբարշտութեանն, զբազինն կռեալ կոփեալ ի նիւթապաշտից ոմանց մերոյ ժամանակիս և յանխտրականաց ի հաւատոյս՝ յաճախելոցն յարևմտեայ աշխարհս, զօրէն իմն մերոյն Արտաշիսի Պարթևի, որ յԵլլադա երբեմն ուրեմն արշաւեալ, և փոխանակ զողջամիտ իմաստնոցն Հելլենացւոց զիմաստասիրութեան արգասիս բարեաց ի Հայսս փոխադրելոյ՝ զկուռս նոցին զանմոռնչս ի մեր աշխարհս իսաղաղացուցանէր թագապսակն այն՝ գուցէ և բարեմիտ՝ աշխարհակալ հեթանոս: Սոքա ներքինք ըստ առաջինում կարգի, և վտանգաւորագոյնք արդեօք՝ որպէս բանիս կարգ է ասել՝ թշնամիք մերոյս Եկեղեցւոյ: Իսկ զսոցին կնի երկրորդս ինձ ներեսցի զայնոսիկ անուանել, որք ի լրումն թշուառութեանց ազգիս

մերոյ հատուածեալք զոր և վայրապար առ ի մէնջ, և զհետ օտարոտեանց ոմանց վարդապետութեանց զակատեալք, զազգային աւանդս սրբութեան և բարեպաշտիկ ազգասիրութեան անգոսնեն և պախարակեն՝ իբրև զփոփոս ինչ և զնեխահոտ սովորոյթս վաղնջուցն ժամանակաց: Իսկ զարտաքնոցն մերոց ճառել թշնամեաց՝ յաւելեաց գրեցի ինձ համարի. քանզի ո՛վ որ չտեսանիցէ զպապական և զլուտերական քարոզչացն խռովութեան՝ հերձուածոյ՝ զազգակործան մեքենայագործութիւնս՝ տիրանալ անառիկ ամբոցի մերոյս Եկեղեցւոյ, որ ինքն ըստ ինքեան վեմ է անվանի ի դրանց դժոխոց:

Եվ ահա Դուք, ո՛վ աստուածաբեալ Հայապետ, զնոյն մեր գեկեղեցի նորովս այսուիկ ամրակառոյց պարսպու պատուպարեալ հաստարմատ արարէք: Քանզի ի զարգանալ և ի բարգաւաճել Գեորգեան Ճեմարանիս Աստուածայնոյ Տեսչութեանն շնորհիւ և Ձերովդ Հայրապետական խնամօք, ապաքէն ոչ ևս յաշխարհս այլազգեաց իցջեն որդիք նորոյս Իսրայելի՝ թեքել կազմել իւրաքանչիւր գտուեր իւր և զգերանդի մտաւորական, այլ ի հոյակապս յայս դաստակերտ՝ իբր ի գործարան ամենայն հոգևորական զինուց և այլոց պիտոյից ազգիս և Եկեղեցւոյ: Ո՞ր այն իցէ այնուհետև Կղեմէս Գալանոս, որ կեծաւորութիւն յոյժ ի տգիտութիւն անձինն խառնեալ՝ ամբաստանութիւնս անյարիրս զանարատ վարդապետութենէ հաւատոց մերոց կուտիցէ, կամ ո՞ր այն Լատինահայ ազգուրաց, որ նախանձ իմն չար ընդ Գալանոսին բերելով՝ հիմնական ինչ խտիրս ի մէջ արկանել յաւակնիցի ընդ մերս և ընդ ընդհանրական Եկեղեցին Քրիստոսի (զոր անհնարին տգիտութեամբ՝ մի համարիցի ընդ պապականին աթոռոյ նորաձևութեանց), և կամ ո՞ր այն Թռոյիցքի՝ նոր ոմն յարուցեալ Կղեմէս Գալանոս՝ ի մեր իսկ աւուրս, յանդգնեցի յայնժամ չարաբանել այնպէս զմերմէ

Եկեղեցւոյս առաջի աստուածաբանից արևելեան Եկեղեցւոյ՝ որպէս նախորդն իւր առաջի արևմտականին արար: Եւ բնաւ իսկ ո՞ր այն Տուայթ և Զարեմպա և Տիթրիխ և յաջորդք նոցին համարձակեցին այնուհետև դսրովել լուտերաբար զգեղեցիկ գեղեցիկ կարգս աստուածապաշտութեան մերոյ:

Բայց այս չէ շատ Վեհափառ Հայրապետ, այլ և հայկազնեան լեզուիս մերոյ պատուականի Ճեմարանս այս եղիցի կենդրոն յստակութեան և զանձարան հաւատարիմ անդրժեղի աւանդութեան, և պէսպէս լեզուաց օտարոտեաց ներակրթութեան հետևողս և նախանձաւորս յանճախեցէ թարգմանչացն մերոց երանելաց. որք ի սմին յայսմ քաղաքի և ի տեղոյջ հաւաքեալ ամբարեալ երբեմն իբր ի շահաստան վայրի զայլալեզու ճոխութիւնս իմաստնոցն օտարաց՝ ի մերս զնոսին ընտրանաւ փոխաբերեցին:

Դարձեալ և ի նոցին իսկ յԵւրոպականացն ազգաց լեզուս քաջ ներհմտացեալք աշակերտեալքն Ճեմարանիս, եկեսցէ ժամանակ՝ զի զմերոց ազգային աւանդից՝ զեկեղեցականացն և զքաղաքականաց՝ զստոյգ նկարագիրս առաջի արասցեն իմաստնոց նոցին, և ոչ ևս իշխեսցէ որ ուրեք խրամատս իմն ճշմարտութեան ի ստուգապատում մատենագիրս մեր արկանել կամ գտանել, որպէս ոմանք յանգգաստիցն և ի հարևանցիկ հնախուզից ժամանակիս, թեպէտև յազգայնոցն իսկ մերոց՝ և յայլմէ կողմանէ պատկառելի արանց՝ յախուռն կարծիս և կասկածանս նիւթելին ի մեր իսկ աւուրս զանկեղծիկ հաւատարմութենէ առաջնոցն մերոց պատմագրաց, և մանաւանդ զանկանառու ճշմարտասիրութենէ և զմանրակրկիտ ընտրողութենէ քերթողաւորն իսկ մերոյ Մեծին Մովսիսի Խորենացւոյ, և զառաջնորդի նորա զՄայր Իբայն Կատինայ զանգին յիշատակարանսն ընդ ստայօդս ինչ և ընդ առասպելախառն կեղծիս այլոց ոմանց աննշան ազգաց գրել ոչ զանգիտեցին:

Բայց ես զիարդ ի սակաւամասնեայ բանից սահմանս զօրեցից արդեօք բովանդակել և զայլսն ևս բիրապատիկ արգասիս բարեաց, որոց ի ճեմարանէ աստի սրբոյ Աթոռոյ իրաւամբ սպասէ ազգս մեր և աշխարհ և Եկեղեցի, եթէ ոչ այժմիկ վաղվադակի՝ սակայն անշուշտ զկնի ամաց ինչ անցանելոյ՝ սովիմբ այսու գոգցես կարգաւորութեամբ և սոյնպիսեալ տաժողական անխոնջ խնամարկութեամբ Հայրապետից մերոյ մեծի: Յայնժամ ապա լիովին արդարացուցէ սա զիւրն անուանակոչութիւն՝ այժմէն տենչալի և ախորժ հնչեցեալ յունկն ամենայն մերագնեայց, և պանծասցի յամս յամայր պսակեալ յոյժ արդարացի և յոյժ պատշաճական ըստ իս վերտառութեամբս, «Գէորգեան Ճեմարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի» ի հիացումն կարգեալ յաւերժաբար մերոցն և օտարաց:

Կեցցէ՛ ուրեմն Ձերդ Վեհութիւն՝ օրհնեալ և բարեբանեալ այսօր ի մէնջ և ի բովանդակ Հայկազանս գրոհէ բանիս սաղմոսերգութիւն՝ եթէ «Օրհնեսցի պսակ տարւոյ քաղցրութեան քոյ»:

Կեցցէ՛ մինչև ցյիսներեակ յոբելենի գեղայօրէն տաճարիս իմաստութեան, և անդր ևս ընդ դարս յոլովս՝ յանմահութիւն կնքեալ զԱնուն Ձեր և զմեծագործութիւն:

«Արարատ», 1875, № 9, էջ 353-356:

№ 9

ՅՈՒՇԵՐ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԵՒՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

1874 թուի ամառը Աղեք-պոլ եկաւ Արիստակէս վարդապետ (յետո եպիսկոպոս) Սեդրաքեանը, որը Ախալցխայից իւր հետ բերել էր երեք աշակերտներ՝ Ստեփան Մալխասեան, Մինաս Ազնաւուրեան եւ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան (Ծուրրութ գիւղացի)՝ Էջմիածին նոր բացւելիք Գեորգեան ճեմարան տանելու համար. երեք-չորս աշակերտ էլ մեր քաղաքից պիտի ընտրէին, եւ ես շնորհիւ մեծ եղբօրս՝ Յարութիւնի, եւ նորա ընկեր երեսնցի Եգոր Իւանիչի, բախտ ունեցայ այդ ընտրուածների շարքն ընկնել. Ենովք Գեօնջեան, Պօղոս Պօղոսեան, Ստեփան Տէր-Անտոնեան՝ յիշեալ Եգոր Իւանիչի եղբօր որդին եւ ես: Չափազանց ուրախացել էի, որ վերջապէս պիտի ազատուեմ բարոյապէս ընկած հայրենի քաղաքից, եւ որ գլխաւորն է, պիտի կարողանամ ուսումն շարունակել – մարդ դառնալ... Օգոստոս ամսու մէջ մի օր քաղաքից մեծ բազմութեան ուղեկցութեամբ ճանապարհ ընկանք: Քաղաքից դուրս եղբայրս եւ Եգոր Իւանիչը սեղան էին պատրաստել, որի շուրջը մեծ ուրախութեամբ խմեցին, բարի երթ մաղթեցին եւ ճանապարհ դրին...

Աղեքսանդրապոլից դուրս գալու երրորդ օրը մենք արդէն Էջմիածնում էինք. ժամանակաւորապէս Ղազարապատ կոչուած հիւրատան սենեակներում տեղաւորեցին մեզ. ուրիշ տեղերից եւս աշակերտներ էին հաւաքւած: Բոլորիս շորերն էլ փոխեցին եւ միատեսակ մոխրագոյն վանականի ձեւով հագցրին: Սպասում էինք ճեմարանի հանդիսաւոր

բացմանը, որ տեղի պիտի ունենար սեպտեմբերի վերջին Ս. Գեորգի տոնի օրը...

Վերջապես հասաւ ցանկալի օրը. սեպտեմբերի 28-ին՝ շաբաթ, Ս. Գեորգի տոնի օրը պիտի տեղի ունենար հանդիսաւոր բացումը, որի համար մեծ պատրաստութիւններ էին տեսնուում: Մի քանի օր առաջ մեզ բաղանիք տարան, մաքուր շորեր հագցրին ու տեղափոխեցին ճեմարան: Այդ փառաւոր երկյարկանի շինութիւնը առանձին բակում սիրուն հարսի նման կանգնած էր հպարտ: Վերի յարկը երեք սենեակ յատկացւած էր ննջարանի համար, երկաթե մահճակալների վերայ փռւած մաքուր տեղաշոր-վերմակով (բրդէ, գունաւոր) ծածկւած, երեսսրբիչն էլ գլխավերելը՝ բարձի վերայ փռւած, իսկ ներքեւում կախւած էին մեր համարները. իմս 24-րդ համարն էր: Վերին յարկումն էին գետեղւած նաեւ գրադարանը, տեսչի եւ օգնականի կամ վերակացուների սենեակները, բայց ամենից գեղեցիկն էր կիսակլոր գմբեթաւոր հանդիսարանը: Ներքեւի յարկում գետեղւած էին դասարանները, սեղանատունը եւ խոհանոցը...

28-ին՝ շաբաթ օրը, ս. Պատարագից յետոյ, եկեղեցական թափորով, Վեհափառ Հայրապետի գլխաւորութեամբ, եկան ճեմարան, մաղթանք կատարեցին, ճառեր արտասանեցին, շնորհաւորութիւններ եւ ճաշկերոյթ, երեկոյեան էլ հրավառութիւն տեղի ունեցաւ: Վանքի բակում, լճի ափին եւ գիւղամեջ լցւած ուխտաւորները ամեն կողմ դափ ու գոռնայով ուրախութիւն էին անում, եայլի երգում ու պարում կէսգիշերից անց...

Հանդէսի յաջորդ շաբաթում սկսեցին մեր դասերը, դպրոցական պարապմունքները: Ինձ եւ աղէքսադրապոլցի ընկերներիս տեղաւորել էին առաջին դասարանում, իսկ ախլցիացոց, դարաբաղոց՝ երկրորդ դասարանում:

Հրաւիրւած էին մի քանի վարդապետ եւ աշխարհական դասատուներ: Պարզեանը տեսչի օգնականի պաշտօն էր վարում, իսկ Սեդրաքեան եւ Սուրենեան Գեորգ վարդապետները՝ դասատուի: Աղէք-պոլից մեր ժուսաց լեզւի ուսուցիչ Միքայէեանը նոյնպէս հարաւիրւած էր, Ներսէս Սիմէոնեանն էլ վերակացուի պաշտօն էր վարում: Ասում էին, որ նոր տեսուչ եւ ուրիշ ուսուցիչներ պիտի հրաւիրեն: Մենք սկսեցինք եռանդով պարապել, բայց բախտը ուրիշ տեսակ էր տնօրինել:

Ճեմարանի այրւելը

Երկու շաբաթ հազիւ էր անցել, երբ մի սեւ առաւօտ՝ հոկտեմբերի 14-ին, լուր տարածւեց, որ ճեմարանը այրւում է, եւ սոսկալի իրարանցում տեղի ունեցաւ: Դողս կրկնվելու պատճառով ես հիւանդանոցումն էի, դուրս եկայ միջանցքը եւ տեսայ՝ արեւմտեան կողմից առաստաղի անկիւնից ծուխ է բարձրանում, եւ մարդիկ ջրի դոյլերով վազում են կտուրը: Իսկոյն ներս մտայ, հիւանդ ընկերներիս յայտնեցի, շտապով շորերս հագայ եւ Աղէք-պոլից հետս բերած գրքերից միայն գերմաներէնի դասագիրքս վերցրի ու դուրս փախայ. հետզհետէ ահագին բազմութիւն հաւաքւեց, ամեն կերպ աշխատում էին իրերը դուրս կրել ու կրակը հանգցնել: Այնտեղ էր եւ Վեհափառ հայրապետը՝ բարձր հոգեւորականներով ու պաշտօնական անձերով շրջապատված: Պէտք էր տեսնել, թե ծերունի Հայրապետը որպիսի ճիչեր էր արձակում եւ ձգտում մտնել ճեմարան, բայց շրջապատողները չէին թողնում: Մինչև երեկոյ հազիւ կրակը հանգցրին, բայց արդէն կես մասից աւել այրւել էր. ցաւալի էր մանաւանդ հրաշալի հանդիսարանի անկումը...

Մեզ՝ աշակերտներիս, նորից հաւաքեցին ու տեղավորեցին Ղազարապատում, եւ բաւական հանդարտելուց յետոյ

այստեղ էլ շարունակեցին դասաւանդումը, մինչև ճեմարանը նորից կը շինէր: Իմացանք, որ բարի մարդիկ յուսադրել էին վշտաբեկ Հայրապետին, որ մի տարւայ ընթացքում նորից աւելի լաւ կը նորոգեն, եւ հետեւեալ տօնը նորից ճեմարանում կը կատարուի: Այդպէս էլ եղաւ...

Վերջապէս սեպտեմբերն եկաւ, նոր տեսուչը՝ Գաբրիէլ եպիսկոպոս Այվազեանն էլ եկաւ, նոր ուսուցիչներ բերեց, հները փոխեցին, մեզ նորից տեղափոխեցին ճեմարան, եւ հանդիսաւոր բացումից հետոյ (որ նորից փառահեղ եւ շքեղ էր) նոր ուժերով ու եռանդով սկսեցինք եւ շարունակեցինք ուսումնական պարապմունքները...

Աշակերտներս բառի բուն նշանակութեամբ վանական կեանք էինք անցկացնում: Առաւօտ զանգակի ձայնով քնից վեր էինք կենում, լացւելուց յետոյ անմիջապէս վերելի միջանցքում աղօթքի կանգնում, յետոյ սերտողութեան գնում հանդիսարանում, թեյից յետոյ սկսում էին դասերը: Երեք դասից յետոյ նախաճաշ էին տալիս, եւ երկու դասից յետոյ էլ ճաշում էինք սեղանատանը, որը տեղաւորւած էր ներքեւի յարկում (վանքի սեղանատանը միայն հանդիսաւոր օրերին էինք գնում ճաշելու միաբանների հետ, ուր երբեմն Վեհափառն էլ էր ներկայ լինում): Ճաշի ժամանակ մեծ աշակերտներից մեկը հերթով Ս. Գիրք էր կարդում՝ այդ բանի համար յատկացւած տեղում, իսկ մենք պարտաւոր էինք լռութեամբ լսել եւ ուտել (իրաւունք չունէինք իրար հետ խօսելու): Ճաշից յետոյ, եթե տեսուչը ներկայ էր լինում, հաւաքում էր իւր գլխին եւ բարոյական պատմութիւններ ու խրատներ տալիս... Ճաշից յետոյ ընդհանրապէս (լաւ եղանակներին) խաղում էինք կամ հարաւային կողմը գտնւած պարտիզում (որի մարգերը աշակերտների վերայ բաժանւած ու նորանց ձեռքով էր մշակւած) աշխատում էինք, երբեմն էլ (գլխաւորապէս տօն օրերին) խմբովին վերակացուի

հսկողութեամբ գնում էինք լճի ափը կամ անտառում զբօսնելու... Երեկոյեան ընթրիքից յետոյ նորից սերտողութեան էինք գնում հանդիսարանում, ուր աշակերտական ժողովներ էին տեղի ունենում: Տեսուչի տւած հարցերի վերայ հերթով ճառեր էինք գրում, կարդում և քննադատում գրած ճառերը ... Բացի այս ժողովներից, մանրանկար «Օրագիր» անունով թերթ էլ ունէինք՝ հիմնւած տեսչի ղեկաւարութեամբ, որի մէջ զանազան յօդւածներ եւ լուրեր էինք գրում եւ նկարներով զարդարում ու երեկոյեան սերտողութեան ժամանակ կարդում... Իմ կարծիքով՝ շատ օգտակար ու գեղեցիկ մտքով էին հիմնւած թէ՛ ժողովները եւ թէ՛ լրագիրը՝ մեզ կեանքի համար պատրաստելու նպատակով: Բայց ափսոս, որ մեծ աշակերտների համար սուր վիճաբանութեան եւ վիրաւորանքի առարկայ դարձան այդ ժողովները, որի պատճառով էլ փակեցան, իսկ «Օրագիրը» շարունակւում էր:

Տեսչի բացակայութեան ժամանակ նորա պաշտօնը կատարում էր «կարգապահ» անունով մի ուսուցիչ՝ Յովհաննէս Գալստեան, որը մի շատ համեստ, սուսուփուս եւ լռակեաց մարդ էր ու այնքան էլ ազդեցութիւն չունէր:

Սերտողութիւնից յետոյ մի քիչ հանգստանում էինք եւ երեկոյեան աղօթքից յետոյ գնում քնելու: Ահա այս էր մեր ամենօրեայ կեանքը. բոլորովին կտրւած էինք դրսի աշխարհից: Նոյնիսկ վաղարշապատցիք դժարութեամբ էին թոյլտութիւն ստանում՝ ճեմարանից դուրս գալու, ծնողներին ու բարեկամներին այցելութիւն անելու: Իսկ եթե մէկն ու մէկիս բարեկամներից կամ ծնողներից հեռու տեղից եկած լինէին մեզ տեսութեան, իրաւունք չունէինք առանց թոյլտութեան հետները տեսնելու կամ որեւէ բան ստանալու: Աշակերտներին նիստուկացը միշտ գրի էր առնւում եւ շաբաթը մի անգամ նկատողութեան ենթարկւում, մին-

չեւ իսկ եթէ սահմանուած «եղբայր» բառը չէինք գործածում՝ սխալմամբ կամ մոռացութեամբ, խիստ նկատողութեան էինք արժանանում... Շաբաթ եւ կիրակի եւ տօն օրերին միշտ եկեղեցի էինք գնում, վերարկուներ հագած, եւ բոլոր պատերն էլ խստութեամբ պահում էինք...

Ռուս-տաճկական պատերազմն սկսած էր արդէն, գիւղը եւ նոյնիսկ ճեմարանը կենդանութիւն էին ստացել, շարունակ զինուորներ, թնդանօթներ ու սայլեր գնում էին դէպի սահման, շարունակ լսում էր զինուորական երաժշտութիւն, նոր-նոր այցելուներ էին գալիս ճեմարան, զինուորականներ, կանայք ու տղամարդիկ. կարծես բոլորովին փոխել էին մեր կեանքի տխրութիւնն ու միօրինակութիւնը...

Տ. Խորէն աագ քահանայ Ստամբուլցեան

№ 10

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԴԵՄԱՐԱՆԸ ՀԱՐԿԱԲՈՐ ԷՐ ԹԷ ՈՉ

«**Գ**նա՛ մեռիր՝ արի՛ սիրեմ» առածին գործադրութիւնը ուրիշ ազգերէն աւելի ճշդութեամբ կարծես թէ մեր մէջ կկատարուի՝ գլխաւորապէս մեծ մարդոց եւ մեծ գործոց վերաբերութեամբ:

Վասն զի տակաւին օրինակ եղած չէ՝ որ մեր մէջ նոր եւ ազգօգուտ հաստատութիւն մի սիրալիր մտօք ի սկզբան ողջունուի, կամ մէկ որ եւ է ընդհանուր կամ մասնաւոր ձեռնարկ ըստ արժանւոյն եւ անաչառապէս գնահատուի:

Յոռեղատները կամ վատթարականները (pessimiste) մեր մէջ ամեն ժամանակէ աւելի այժմ յաճախած են կերելի անոր համար, որ ազգին մէջ՝ մանաւանդ Մայր Ս. Աթոռոյն չորս կողմը՝ նոր ու լաւ բաներ ամեն ժամանակէ աւելի այժմ երեւան կելնեն:

Մեք չենք զարմանար մեր ազգային գրչաց յոռեղատ ընթացքին, հաւաստի գիտնալով, որ իւրաքանչիւր ազգի գրականութիւնը իւր ինքուրոյն ուղղութիւնը ունենալով՝ կերպով մի այն ազգին զուարթ կամ տխուր ոգւոյն յատկանշանը իւր մէջ ճշդիւ կպարունակէ:

Յայտնի է, որ մեր հայկական նախնի մատենագրութիւնը մեծաւ մասամբ **ողբական** ձեւ ունի, եւ ի ներկայումս տխուր եւ ծանր տպաւորութիւն ընող լրագրական երեւոյթները տեղիք կուտան ենթադրելու, թէ հին **ողբական** ուղղութիւնը փոխարկուած է մեր մէջ **վատթարական** ուղղութեան, որոց երկուքին պատճառն ալ միեւնոյն աղբիւրէն կրդիսի, այն է՝ օտարազգի դաստիարակութենէ:

Մեր նպատակէն շեղուած կլինէինք, եթէ առ տեղեւուս յօժարէինք այս մեր ասածին ճշտութիւնը փաստերով ապացուցանել. այսչափ միայն ասեմք, որ իւր հայրենիքէն տարիներով հեռացած, օտար երկնի եւ ազգաց մէջ դաստիարակուած անձը, յետ վերադարձին ի հայրենիս՝ չկրնար **չողբալ** եւ **չվատաբանել** ազգիս մէջ կատարուած երեւոյթները երբեմն իրաւացի եւ շատ անգամ անիրաւ տեսութեամբ:

Օտարութեամբ ազգայնոց տեսութիւնը, հայեացքը եւ ազգային խնդրոց քննութիւնը, ազգի թերութեանց դարմանումը միշտ **արդար** եւ **ուղիղ** կլինի այն ատեն, երբ արեւմտեան դաստիարակութիւն ընդունող ազգայինները արեւմտեան կամ օտար ոգի եւս բերած չլինին իրենց հայրենիքը. հապա այդ դաստիարակութիւնը իբրեւ գործի եւ միջոց ծառայեցնեն իրենց բուն հայկական ոգւոյ եւ նպատակի արդիւնքները հայրենեաց մէջ տարածելու համար:

Այս ինքն թէ մեք կդադրիմք **վատթարական** լինելէն, եթէ օտարասահման դաստիարակութիւնը ջանամք հնազանդեցնել մեր ազգային գաղափարներուն. եւ սորա հակառակ՝ ետեւէ չլինիմք մեր ազգային պարտքերը, շահերը,

ոգին եւ նոյն իսկ կրօնը զոհել ստրկացնել այդ մեր ընդունած մութացածոյ, օտար եւ շատ անգամ վնասակար դաստիարակութեանը:

Վասն զի մեր մտաց այդ օրինակ յռեղատ տրամադրութեան հանդէպ չեն կարող տոկալ դիմանալ ո՛չ ազգային դպրոցներ, ո՛չ ազգաշահ գործառնութիւններ եւ ո՛չ իսկ կրօն - այս ազգապահ ամենագլխաւոր տարրը, որոյ կեդրոն համարուած սրբավայրը այս օրուան օրս նիւթ է քննութեանց, յարձակմանց եւ անոր մէջ կատարուած բարոյական եւ ուսումնական յեղափոխութիւնները առարկայ դարձած են ազգայնոց զարգացեալ համարուած մասին արդարեւ անիրաւ խորհրդածութեանցը: Ըստ մեզ՝ Մայր Աթոռը կամ մեր հաւատոյ կեդրոնը իւր թմրութեամբ կամ վերակենդանութեամբ ճիշդ փորձաքարի մը յատկութիւն ունի, որով կյաջողի իւր մօտաբնակ եւ հեռաբնակ որդւոց կրօնական զարգացման եւ առ Աթոռն ունեցած հարազատութեան չափն ու աստիճանը կամ երակը հետզհետէ ստուգել, կամ զարգացելոց դասուն մէջ որոշել, եթէ ներուի մեզ ասել, իւր կեդրոնախոյս եւ կեդրոնաձիգ զօրութիւնները:

Ընդ նմին Մայր Աթոռը բնական յատկութիւն մի ունի ազգի ժամանակակից կենաց ստոյգ պատկեր լինելու կամ հայելի մեր ներկայ հոգեւոր, բարոյական եւ ուսումնական կացութեանը: Մեք չենք կրնար զայն նաեւ աղբիւր չհամարիլ մեր դպրոցական յառաջադիմութեանը. վասն զի այս նուիրական պարտքը կկրէ իւր վերայ դարաւոր ժամանակներէ հետէ, թէպէտ փոփոխ յաջողութեամբ կամ գործունէութեամբ կատարէ իւր այս ամենագլխաւոր դերը դպրոցաց բարեկարգութեան նկատմամբ, համաձայնելով ի հարկէ ժամանակի այլ եւ այլ հանգամանաց հետ:

Ի ներկայումս այդ կեդրոնի մէջ, իբրեւ հայելի եւ պատկեր մեր ազգի ներկայ դրութեանը՝ վանուց մէկ կողմը բարձրացած կեցած է Հոգեւոր ճեմարանի հոյակապ շինութիւնը:

Արդ, մեք եւս այլոց շատերուն պէս կհարցանենք, թէ հարկաւո՞ր էր մեզ այդ ճեմարանը թէ ոչ: Այս հարցման պատասխան տալու համար, հարկ կը համարիմ մեր ազգին մէջ բացուած նաեւ ուրիշ քանի մի դպրոցներուն հարեւանցի քննութիւնը ընել, ստուգել անոնց ունեցած կարեւորութիւնը եւ օգտակարութիւնը, բացատրել Ս. Էջմիածնայ Աթոռոյն հետ ունեցած կապը, անոնց ուղղութեանն եւ նշանակութեանը խելամուտ լինել, որպէս զի Հոգեւոր ճեմարանի նշանակութիւնը լաւ դուրս ելնէ. վասն զի խնդիր **յարուցանել** դիւրին է, բայց քննութիւնն ու արդար եզրակացութիւնը ամենայն մշակի գործը չէ:

Դպրոցական խնդիրը փափուկ լինելով եւ աւելի կրօնական կամ բարոյական, փափուկ եւ բարեխնամ մշակութեան հարկը կզգացուի, որպէս զի ուսմանց բարոյականութեան պարտեզ համարուող դպրոցները անզգուշութեամբ չվնասուին...

Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ճեմարանին հարկաւորութիւնը չհասկացողները յօրէ անտի բացման նորին նախ ուսմանց ծրագիրը, ապա ուսումնական դասագրոց պակասութիւնը, յետոյ ուսուցիչները, յետոյ տեսուչը ձեռք առին անխնայ, եւ հուսկ ուրեմն տեղոյ անյարմարութիւնը առարկեցին:

Ասոնց մէջ այնպիսի ծիծաղաշարժ առարկաներ կան, որ մարդ կզարմանայ, թէ ի՞նչպէս առողջ դատողութեան տէ՛ր մարդիկ կարողացան տեղ շնորհել իւրեանց հանդէսներուն մէջ այդ տեսակ այլանդակ խորհրդածութեանց¹:

¹ Թող որ ըստ մեծի մասին Նոբա Էին կեղծ անուամբ գրողներն, մի և նոյն ժամանակ դարձեալ Նոբա գաղափարակից Էին և աւելի ինքեանք կթելադրէին գրել, որոց մէջ համայն գաւառացիք

Անելի ծիծաղաշարժը վերջին առարկայն է, զոր քննենք տեսնենք, թե ո՛ր կհանձնվի զմեզ եւ կրնա՞յ օգնել հաստատելու համար ճեմարանին հարկաւորութիւնը Մայր Ս. Աթոռոյն մէջ, թե ո՛չ:

Վաղարշապատը կամ Ս. Աթոռը անյարմար դատող խելքը ո՛ր կուզէր արդեօք տեսնել կամ զեւտել Ս. Էջմիածնի ճեմարանը: Ս. Էջմիածնի վանքը ի Վաղարշապատ է, իսկ անոր ճեմարանը կերելի, թէ ըստ դատողութեան յոռեղատին պիտի լինէր Տփլիս:

Զգիտեմ թե ո՛ր ազգի մէջ նմանը տեսնուեր է եւ ի՞նչ ուղղութեան կը ծառայեն այդպիսի ենթադրութիւն ընողները: Այս առարկութիւնը ճիշդ կը նմանի անոր, որ կասեն թե Հայրապետութիւնը թո՛ղ լինի Ս. Էջմիածին, իսկ Վեհ. Հայրապետը նստի ի Տփլիս: Կլինի՞: Ինչու չէ՞, կասեն, արդէն եղած է եւ այդ գործադրուած դրութեան մեծ մնացորդն է Ներսիսեան դպրոցը, որ տակաւին կապրի Տփլիսէաց մէջ:

Մեք Երջանկայիշատակ Հիմնադրի անմահական արձանը խիստ քննութեան տակ ձգելու աշխատանքը յանձն չենք առնուր եւ յանձն առնելու եւս լիէինք պիտի ասէինք, թե ժամանակին հանգամանքները կամ քաղաքականութիւնը այդ կերպը աւելի օգտակար համարել տուած է ազգասէր Հայրապետին, բայց շատ կարճատեւ եղած է իւր ձեռակերտին փառքն ու պայծառութիւնը, եւ անոր յիսնամեայ կեանքը անցած գնացած է իբրեւ **զօր երէկի** տարաբաղդաբար՝ առանց պսակել կարողանալոյ, երբ եւ իցէ իւր Հիմնադրին հեռատես դիտաւորութիւնները¹:

մասնակցութիւն չունէին և չունին (ծանօթագրութիւն «Արարատ»-ի խմբագրութեան):

¹ Յանկու պէտք է, որ սպառնալու ևս ապարդիւն եղած չէ (ծանօթագրութիւն «Արարատ»-ի խմբագրութեան):

Ասկէ վերջը թերեւս յոյս լինի, որ այդ նիւթապէս ապահովուած բաւական բարձր դիրք ունեցող դպրոցը իւր իսկական նշանակութիւնը ձեռք բերէ, եւ իւր հոգեւոր եւ ազգային պիտոյից կատարման ընդունակ առաքինի աշխարհականներ եւ բարեկիրթ ամուսնաւոր եւլն եկեղեցականներ պատրաստէ, բայց առանց բնաւ շեղելու իւր թեմական ուղղութենէն, իւր հոգեւոր եւ ազգային նշանակութենէն, որ յայսմ մասին մեծապէս կտարբերի Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ճեմարանի ուղղութենէն, եւ երբէք կարելի չէ զայն ծառայեցնել ճեմարանի յատուկ նպատակաց արդիւնագործութեանը:

Բայց ի՞նչ է, պիտի ասեն ընթերցողները, այդ ճեմարանին նպատակը, ինչ թաքուն ուղղութիւն ունի այդ նոր հաստատութիւնը, որ պարզ եւ որոշ ձեւի տակ չներկայանար յաջս հասարակութեան, մանաւանդ զարգացեալ համարուող հետաքրքիր դասուն:

Դորա բուն նպատակը ի ժամանակին տպուեցաւ Արարատայ մէջ կոնդակի ձեւով ի կողմանէ Վեհափառ Հիմնադրի նորին, յորում բացայայտ կերպով կփայլի անոր նշանակութիւնը եւ առանձին նպատակը, որ է գլխաւորապէս **արժանաւոր կուսակրօն հոգևորականներ պատրաստել. որպէս զի նոքա՝ ըստ նախնական սովորութեան ազգին՝ նաև մեր ազգի գրականութեան եւլն ծաղկելուն նպաստեն:**

Մեք գոնէ այդպէս կհասկանամք այն Կոնդակին միտքը, եւ Վեհափառ Հայրապետի գործառնութեանց ի մօտոյ ծանօթ լինելու բաղդը ունենալով, այդ լուսաւոր նպատակը նորա մէջ տեսած ենք դեռ Հայրապետութեան Աթոռը նոր ամբարձած օրերը:

Վեհափառ Տէրը լաւ հասկացած պիտի լինի լուսաւորութեան անհրաժեշտ կարեւորութիւնը, իսկ անոր յաջողու-

թիւնը իրաւամբ ազգին դպրոցաց բարեկարգութեանը մէջ տեսած է:

Բայց այդ բարեկարգութիւնը դպրոցաց մէջ պահանջելու համար, ապաքէն հարկաւոր էր այնպիսի կեդրոնական հաստատութիւն մի, այնպիսի աղբիւր մի, որ լուսաւորութեան ծառին բողբոջները կամ շառաւիղները յաւետ թարմ ու կենդանի պահպանէ, կեդրոն մի, որ կարողանային դիմել ի հարկաւոր դէպս դասագրոց, դպրոցական ընթացից, ծրագրաց, կանոնադրութեանց եւ այլ ուսումնական եւ տնտեսական պիտոյից համար խորհուրդ, պատուէր կամ հրահանգութիւն ընդունելու:

Չկա՛յ ուրիշ ազգաց մէջ այսպիսի կեդրոնական հաստատութիւն մի: Ապաքէն ամենայն ազգ իւր զանազան նմանօրինակ ուսումնական կեդրոնները եւ շրջանները ունի առանձին առանձին, ուստի ինչո՞ւ չպիտի ներուի դոցա մանրանկարը (en miniature) ունենալ Մայր Ս. Աթոռոյ մէջ, որոյ ընդհանուր ազգին վերայ ունեցած հոգեւոր եւ բարոյական ազդեցութիւնը ամենայն քայլափոխի մէջ կզգացուի. որոյ զբաղմունքը եւ միակ պաշտօնը եղած է յաւետ առանց որ եւ է քաղաքական խնդիրներ յուզելու, ազգապահ երկու սկզբանց - **կրօնի** եւ **լեզուի** - հաւատարիմ աւանդապահը լինել, իսկ այս երկու սկզբանց յառաջադէմ պայծառութիւնը իւր որդուոց հաւատարիմ հպատակութեանը մէջ տեսնելով առ իշխող տէրութիւնս:

Ով որ այլապէս ըմբռնած է Ս. Աթոռոյ քաղաքական կամ ազգային դիրքը նա սաստիկ կսխալուի, եւ երբէք չկրնար Ս. Աթոռոյ հետ համամիտ եւ համաձայն գործ տեսնել, եւ եթէ գործէ եւս՝ գիտնայ, որ գործը իւր ազգային հոգեւոր ներդաշնակութիւնը կորուսանելով շատ շուտ կխանգարուի:

Ս. Աթոռոյ այս **ազգային-հոգեւոր** իրաւասութիւնը ամենայն տէրութիւնները յաւետ ճանչցած ու յարգած են. որոյ անժխտելի ապացոյց են ի նախնեաց մինչեւ ցարդ ազգային թէ՛ դպրոցաց եւ թէ՛ եկեղեցւոյն ի միասին Ծայրագոյն Հոգեւոր իշխանութեան հովանւոյն տակ գտնուիլը. ասոնց միոյն օտարանալը ի Հայրապետական իշխանութենէ՝ միւսոյն անկումն ու անշքութիւն անտարակոյս կպատճառէ:

Այս բանին պատկառ կեցած ատենը քաղաքական իշխանութեանց, մեր մէջէն «Մշակ»-ի նմաններ կելնեն յանկարծ կհարցնեն, թէ Հայոց կաթողիկոսը **հայ լեզուի և կաթողիկոս է, թէ ոչ:**

Ի՛նչ անհեթեթ խորհրդածութիւն...

Դեռ 1868 թուին, Վեհափառ Հայրապետը կարծեմ թէ հաստատած էր Ս. Էջմիածնի մէջ Ուսումնական յանձնաժողով, որոյ պարտքն էր հսկել դպրոցաց ներքին եւ արտաքին բարեկարգութեան վերայ, ընդունել անոնց տարեկան հաշուոց ցուցակները, տեղեկանալ ուսուցչաց եւ ուսանողաց եւ ուսանելի առարկայից յառաջադիմութեանը, միով բանիւ կատարել այն պաշտօնը, զոր այժմ նոր ձեւակերպած Ճեմարանական ժողովը կերելի, թէ յանձին պիտի բառնայ¹ աւելի ընդարձակ գործունէութեամբ:

Ուրեմն դեռ 1868 թուին Վեհափառը զգացած է Ս. Աթոռոյ ձեմարանին անհրաժեշտ կարեւորութիւնը, որոյ հիմնալ, եթէ չենք սխալուիր, մէկ տարի վերջը դրուեցաւ եւ յետ բազմատեսակ նիւթական եւ բարոյական փոփոխութեանց հանդիպելու, հազիւ ուրեմն իւր բուն ձեւակերպութիւնը այժմ ընդունելու վերայ է փորձառու Վերատեսչի մը եռանդուն գործունէութեամբը:

¹ Ճեմարանի Տեսչութեան և Ուսուցչաց Ժողովոյն յանձնուած է, և ի պատեհ ժամանակի կձեռնարկէ ի գործ (ծանօթագրութիւն «Արարատ»-ի խմբագրութեան):

Բայց պետք է խոստովանիլ, որ 1868 թուին Ուսումնական յանձնաժողովոյ պաշտօնը այժմ բաւական թեթեւացած է, եւ աւելի եւս կթեթեւայ անշուշտ, երբ մեր Թեմական Դպրանոցաց հաստատութիւնը կհետեւի ի կողմանէ բարեխնամ Պետութեան, որով մեր դպրոցական գործը իւր պարտեւատշաճ կարգաւորութիւնը ընդունելով՝ Ս. Էջմիածնի ճեմարանական ժողովն եւս Թեմական Տեսուչներէն բարեկարգ եւ յիւրումն ժամանակի պետք եղած հաշիւները կընդունի:

Ուրեմն մեր ընդունած գրութեամբ եւ համոզմունքով յապագային Ս. Աթոռոյ կրօնական եւ ազգային իրաւասութիւնը իւր հովանաւորութեան ներքոյ պետք է ունենայ **ազգային-հոգևոր** դպրոցներ ըստ հետեւեալ կարգի կամ կազմակերպութեան:

- 1) Իւրաքանչիւր գիւղի մէջ կլինի **սկզբնական ծխական-հոգևոր դպրոց**:
- 2) Իւրաքանչիւր գործակալութեան կեդրոնատեղւոյն մէջ՝ կեդրոնական հոգևոր դպրոց:
- 3) Իւրաքանչիւր նահանգական կամ Առաջնորդանիստ քաղաքի մէջ **Թեմական դպրանոց**:
- 4) Իւրաքանչիւր փոքր վանք **սկզբնական Վանական դպրոց**, իսկ մեծերուն մէջ՝ **կեդրոնական վանական դպրոց**, եւ
- 5) Ս. Էջմիածնի մէջ՝ **Ճեմարան**:

Թէ՛ գեղերու եւ թէ՛ քաղաքներու մէջ եղած սկզբնական դպրոցները կենթարկուին կեդրոնական-հոգևոր դպրոցներուն: Սորա թեմականներուն, իսկ թեմականները՝ Ս. Էջմիածնի Ճեմարանի Ժողովոյն, որոյ հետ ի հարկաւոր դէպս

կրնան եւ պարտին հաղորդագրութիւն ընել նաեւ թեմական Տեսուչները եւ վանաց վանահայրերը:

Այսպէս պարզաբանելով Ս. Էջմիածնի հոգևոր Ճեմարանին նշանակութիւնը, կհարցնեմք մեր բանախնդիր պարօններուն, թէ ո՞ր կուզէին գետեղել այդ Ճեմարանը իւր այս պաշտօնը յարմար ու անթերի կերպով կատարելոյ համար:

Նոյն եւ նման խնդիր մը ասկէ տասը տարի յառաջ ծագած էր Խալիպեան ուսումնարանի նկատմամբ նոյն տեղէն, ուստի այժմ ալ տաք ու պաղ քամիներ մերթ ընդ մերթ կփչեն եւ դոցա հեղինակները սնապարծութեամբ այնպէս կերեւակայեն, թէ **խորհող հասարակութեան** պարագլուխ կամ ներկայացուցիչներ են:

Առանց ծիծաղելու մտքերնիս չեմք կարող բերել նոյն ժամանակուան գրչի մը կարծիքը Կովկասեան խորհող հասարակութեան ներկայացուցիչ պարօնի մը նկատմամբ, որ **ի մէջ կուրաց միականի** տիտղոսովը պսակուեցաւ իւր այն ենթադրութեան համար, թէ Խալիպեան ուսումնարանը Թեոդոսիոյ մէջ չկրնար արդիւնաւոր գոյութիւն ստանալ:

Եւ թէպէտ այդ դպրոցին գոյութիւնը վերը յիշած վատթարական փիլիսոփայից նման մարդոց խժբիծներովն ու անհեռատես խորհուրդներովը առ ժամանակ մի սպառեցաւ, բայց իբրեւ նոր փիւնիկ, իբրեւ նոր արծիւ նորա մանկութեանը կրկին կենդանանալու յոյս կայ ի դէմս Հոգևոր Դպրանոցին Նոր Նախիջեւանի եւ Պեսարապիոյ, եւս առաւել Ճեմարանին Ս. Էջմիածնի՝ անոր համար, որ անոր ոգին եւ ներքին զօրութիւնը,- այդ քաղցր ու վսեմ կրօնական եւ ազգային ուղղութեան զգացումը,- անմահ էր յաւէտ եւ կենդանի, թէպէտ եւ արտաքին գոյութիւնը վաղանցիկ եղաւ ժամանակի ներգործող հանգամանաց այլ եւ այլ պատճառներովը:

Այսպէս պիտի վերածնին ամենայն բարի գործառնութիւնք եւ բարի սերմեր. բարին չկորսուիր, այլ կմոռացուի. ոսկին չմաշուիր, այլ կժանգոտի. կրօնը չմեռնիր, այլ կթուլանայ, բայց յետոյ նոր զօրութեամբ եւ անդիմադրելի զօրութեամբ ու հոսանքով կգրկէ եւ կերջանկացնէ զմարդ ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ:

Վեհափառ Տէրը իւր բնական հեռատեսութեամբը վաղուց դիտած եւ գնահատած էր Խալիպեան ուսումնարանին անուրանալի արդիւնքները, ինչպէս որ Լազարեան ճեմարանին թիւր ընթացքը եւ անոր բարեմիտ հիմնադրաց դիտաւորութենէն օտար ուղղութիւնը թէ՛ իրեն եւ թէ՛ այլոց անյայտ լինել չկրնար: Խալիպեան ուսումնարանէն ելած աշակերտաց, եթէ կարելի է մէկ մեղադրանք գտնել, այն անշուշտ իրենց պախարակելի լռութիւնն ու անտարբերութիւնն էր մինչեւ ցարդ, որով այդ բազմաշահ հաստատութեան նպատակն ու արդիւնքները պարտք չը համարեցին իրենց ի ժամանակին գրով հրատարակել, թերեւս հաւատաով՝ որ գործով եւ փորձով լաւ եւս կստուգուին անոր արժանիքը. եւ արդարեւ այսօր Հայաստանի շատ տեղերու մանկավարժները Խալիպեան ուսումնարանի որդեգիրներն լինելով՝ ի փորձոյ ստուգուեցաւ այդ ուսումնարանին օգտակարութիւնը: Իսկ գլխաւոր գովասանք այդ որդեգիրներուն համար թող բաւական համարուի ազգային հոգեւոր ուղղութեան ունեցած զգացման պարծանքն ու ազգին պիտանացու լինելու հոգեւոր եթէ ոչ նիւթական մխիթարութիւնը:

Ո՛չ ապաքէն նոյն դիտաւորութիւնը եւ յոյսերը կսնուցանէ արդ Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ճեմարանը իւր աշխատասէր որդեգրաց համար, որոնք՝ ինչպէս որ կլսեմք՝ բաց ի կուսակրօնութենէ, ազատ պիտի լինին նաեւ ուսուցչութեան եւ ամուսնաւոր եկեղեցականութեան եւլն ասպարէզները

մուտ գործել, որպէս զի այդ ճեմարանին եւ Մայր Ս. Աթոռոյ ազգային հոգեւոր նշանակութիւնը ազգին մէջ հաւատարիմ հարազատութեամբ տարածեն: Ինչո՞ւ չմաղթեմք ուրեմն նոցա համար յապագային կատարեալ յաջողութիւն:

Այս մէկ տեսութիւնը առ ժամս բաւական համարելով սիրելի ընթերցողացս զգացուցանելու համար Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ճեմարանին անհրաժեշտ կարեւորութիւնը, որ կարճ ասելով՝ ազգային դպրոցաց նկատմամբ նոյն է՝ ինչ որ կհամարուին օտար ազգաց մէջ ուսումնական հոգաբարձութիւնները, որ եւ կրօնի բարգաւաճութեան նկատմամբ Ս. Էջմիածնի պարսպաց մէջ ամենակարեւոր հաստատութիւն կհամարուի, մեք բժախնդիր պարոններուն միւս բանգմաթիւ անհեռատես ու թշնամական առարկութեանց համար ի մասին դասագրոց, ուսուցչաց այլովքն հանդերձ ի կարճոյ կպատասխանեմք նոյն բանը, ինչ որ յառաջագոյն եւս ասած եմք, թէ որ եւ է հաստատութիւն անստուգիւտ կարգաւորութիւն ձեռք ձգելու համար՝ ժամանակի եւ փորձոյ կարօտ է, եւ թէ բարի գործոյ յառաջատութեան համար արդարեւ **նպատակը կարդարացնէ միջոցները**. Բայց կխնդրեմք նոյն վատ մտքով չըմբռնել այս խօսքը, որով մէջ բերած է զայն «Մշակ»-ը իւր թերթին մէջ եկեղեցականները պախարակելու համար:

Մեք կուզեմք ըսել, թէ ազգը առ այժմ Ս. Էջմիածնի տկար միջոցներու եւ արդեանց նկատմամբ ներողամիտ պիտի լինի, գիտնալով որ նպատակը բարի է եւ ի ժամանակին միջոցները եւ արդիւնքը աւելնալով Ազգի եւ Եկեղեցւոյ արդար ակնկալութիւնը կը պսակէ, որոց ճշմարիտ օգտին եւ յառաջադիմութեան փափաքող է նաեւ **ՀԱՅԿՈՐԴԻՆ**:

«Արարատ», 1876, № 10, էջ 361-368:

№ 11
ՀԱՆՐԱՊԵՏ ՏՕՆԱԽՄԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՆՈՒԱՆ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՅ Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ Դ.
ԵՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐԶԻ
ԲԱՅՄԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ
ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ի 25-ն Մեպտեմբեր ամսոյն՝ յաւուր տօնի սրբոյն Գէորգայ Զօրավարի՝ Վեհափառ եւ Սրբազնագոյն Հայրապետի ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգայ Դ. Կաթողիկոսի Անուան Տօնախմբութիւնը եւ Մայր Աթոռոյն Ճեմարանի բացման երկրորդ Տարեդարձը արժանաւոր եւ մեծաշուք հանդիսի կատարեցաւ:

Յայտնի է որ Ճեմարանի սկզբնական օրհնութեան եւ բացման հանդէսը առաջին անգամ կատարուած էր 1874-ին Մեպտեմբերի 28-ին. այնուհետեւ մինչեւ յաջորդ տարին, այս ինքն մինչեւ Ճեմարանին հրդեհեալ մասին նորոգման աւարտիլը, աշակերտք Սուրբ Էջմիածնայ Ղազարապատ անուանեալ մասին մէջ պատսպարուած լինելով՝ առաջ տարին ըստ կարի իրենց ուսումն ու կրթութիւնը՝ մէկ նախակրթարան եւ երկու դասարան բաժանուած: Իսկ անցեալ 1875-ին Յունիսի 10-ին փոխադրուելով ի վերանորոգեալ շինուած Ճեմարանին, աշակերտք երեք դասարան բաժանուեցան՝ առանց նախակրթարանի, եւ այնուհետեւ աւելի կանոնաւոր կերպիւ սկսաւ Ճեմարանին ուսումնական ընթացքը՝ այնպիսի կարգադրութեամբք՝ որ իւրաքանչիւր տարի մէկ մէկ նոր դասարան բացուելով՝ վեց տարուան մէջ՝ վեցերորդ դասարանի աշակերտները կարո-

ղանան աւարտել Դպրանոցական ուսմունքը, եւ այնուհետեւ սկզբնաւորութիւն լինի Ճեմարանական բարձրագոյն դասախօսութեանց:

Անցաւ մէկ տարի եւս, եւ ահա Մեպտեմբերի 25-ին երկրորդ տարեդարձը կատարեցաւ, բայց կարելի է համարել այս անցեալ տարին զօրութեամբ առաջին տարի ուսմանց Ճեմարանիս, որովհետեւ այժմ կարելի եղաւ գրեթէ աւելի բացայայտ կերպով իմանալ՝ որ հաստատուն յոյսեր կան Ճեմարանին անխափան յառաջանալուն եւ իւր գեղեցիկ նպատակին հասնելուն ի դէպ ժամանակի՝ եթէ անակնալ կերպիւ արտաքին հզօր արգելքներ չծագին:

Տարեկան հարցաքննութիւնները եղած էին մասամբ Յունիս ամսոյն սկիզբները, եւ մասամբ Օգոստոսի վերջերում, միշտ ի ներկայութեան Վերատեսչին եւ վարժապետաց, ըստ այնմ եղաւ դասարանաց փոփոխութիւնը եւ բացուեցաւ չորրորդ դասարան. իսկ կանոնաւոր դասառութեանց սկզբնաւորութիւնը եղաւ Մեպտեմբերի 1-ին՝ երբ եկան հասան բարձրագոյն դասարանաց համար հրաւիրեալ նոր վարժապետները:

Չորրորդ դասարանին բացուելովը կարելի եղած էր այս տարի առաջին դասարանին մէջ մնացող աշակերտաց թիւը լրացնել՝ ընդունելով 20-ի չափ նորեկ աշակերտներ՝ Տեսչութեան հրատարակած պայմաններուն համեմատ. ասով բոլոր աշակերտաց թիւը, որ հերոս 70-էն աւելի չէր, եղաւ 95, եւ թէպէտ հարիւրաւոր խնդրատուք եւս ցանկացան ի Ճեմարանն մտնելու, բայց կարելի չեղաւ առ այժմ ընդունել շինուածոյն համեմատաբար անձուկ լինելուն՝ պատճառաւ:

Արդ Սրբոյն Գէորգայ Զօրավարի տօնին օրը¹ զկնի առաւօտեան ժամերգութեան՝ բոլոր Միաբանք եւ Ճեմա-

¹ Եւս նախընթաց աւուր յերեկոյեան ժամերգութեան՝ ի պատիւ Վեհ. Զայրապետի մերոյ՝ և ի փառս Սրբոյն Գէորգայ՝ արժանաւոր շքով և

րանական աշակերտք, Սինոդական եւ քաղաքական պաշտօնատեարք եւ ուրիշ բազմաթիւ պատուաւոր անձինք՝ ինչպէս նաեւ Վաղարշապատայ օրիորդաց եւ արականց դպրոցաց աշակերտք եւ այլն, յետ կատարման վաղեմի սովորական Մաղթանաց վասն Հայրապետի Ամենայն Հայոց՝ ներկայացան Վեհափառ Կաթողիկոսին օրհնութիւնը առնելու՝ Ս. Աջը համբուրելով եւ շնորհաւորելով (մեր Վեհ. Հայրապետի) անուանակոչութեան տօնը¹: Սուրբ Պատարգէն յետոյ (գոր մատոյց Գեր. Վերատեսուչն Ճեմարանի Տ. Գաբրիէլ Սրբազան Արքեպիսկոպոս) բոլոր եկեղեցական դասքն զգեստաւորեալք ելան թափորապէս ի Տաճարէն Սրբոյ Էջմիածնի՝ եւ Սրբոյն Գէորգայ շարականը երգելով գնացին ի ճեմարան: Ճեմարանի մեծ դրան առջեւը կամարակապին ներքեւը պատրաստուած էր Վեհափառ Հայրապետի համար բարձրաւանդակ Գահը. Նորին Վեհափառութիւնը այն գահին առջեւը կանգնած էր՝ երբ թափօրը մտաւ Ճեմարանին ընդարձակ գաւիթը՝ երգելով սրբոց թարգմանչացն մերոց շարականը: Յետ այնորիկ եկեղեցականք շուրջանակի պար առեալ կատարեցին պաշտօն հանգստեան վասն հոգւոց ծնողաց Վեհափառ Հայրապետի մերոյ հիմնադրի Ճեմարանին, ինչպէս որ հաւանութեամբ Վեհապետիս սահմանած է կատարել այն պաշտօնը ամեն տարի նոյն օրը ի հանգիստ հոգւոց բարեյիշատակ ծնողացն իւրոց, եւ այլն:

Կանչուած էին օրուան հանդիսին վայելչութիւնը աւելցրնելու համար նաեւ զինուորական նուագաժողովներ, որ այն միջոցին իրենց նուագարանները զարկին՝ մինչեւ որ ժամարարը եւ միւս եկեղեցականք իրենց զգեստները հանե-

հանդիսիւ՝ Նախատօնակ կատարեցաւ:

¹ Այս առթիւ Ճեմարանի և օրիորդաց ծխական դպրոցի աշակերտաց ի դիմաց մի մի ճառ կարդացուեցաւ, զորս արժան կհամարիմք ի ստորև հրատարակել:

ցին ներս, եւ եկան շարուեցան ըստ կարգի Վեհափառ Կաթողիկոսի երկու կողմը. այն ատեն Ճեմարանին Վերատեսուչ Գեր. Գաբրիէլ Ս. Արքեպիսկոպոսը կարդաց իւր ճառը, գոր ամբողջ կդնեմք այս տեղ:

Ճառին ընթերցմանէն վերջը աշակերտք զանազան երգեր երգեցին, եւ մէջ ընդ մէջ կարդացուեցան վարժապետաց եւ աշակերտաց յօրինած ոտանաւորները ի խորհուրդ օրուան հանդիսին, որոց հրատարակութիւնքը եւս արժան կհամարիմք:

Ի վերջ ամենայնի Վեհափառ Հայրապետ ոտք ելաւ իմաստալի եւ սրտաշարժ խօսքերով յայտնեց իւր հայրական սրտին ուրախութիւնը գոր կզգար՝ տեսնելով իւր բազմամեայ փափաքանաց (այս ինքն կանոնաւոր եւ ընդարձակ եկեղեցական Ուսումնարան կանգնելուն եւ յաջողելուն) կատարուելու մեծամեծ յոյսերը: Յուսադրական բանիւք կքաջալերէր ոչ միայն Ճեմարանի կառավարիչները, այլեւ ժողովականքը եւ բովանդակ մեր Ազգը որ քաջալերուին, սիրտ առնուն, եւ իրեն պէս չվիատելով ամենեւին յերեսաց պէս պէս դժուարութեանց՝ աշխատել որ այս Ճեմարանը հասնի իւր վսեմ՝ ազգաշահ եւ կենցաղօգուտ նպատակին, եւ Հայրապետական օրհնութիւնը տալով արձակեց հանդիսականները: Իսկ նոքա ելան Ճեմարանին ութանկիւնի մեծ հանդիսարանը, որոյ ճակատը զարդարուած էր Վեհափառի մեծադիր իւղաներկ կենդանագրովը, եւ այն տեղ զննեցին աշակերտաց բազմաթիւ գծագրութիւնները եւ նկարները, եւս հայերէն եւ ռուսերէն վայելչագրութեան օրինակները:

Այս ազգային հանդէսը վերջաւորեցաւ յերեկոյին գեղեցիկ լուսավառութեամբ Վեհարանին, Վանքին եւ Ճեմարանին, եւ զանազան հրարուեստական խաղերով ու նուագարաններով մինչեւ ուշ ժամանակ:

Կմնայ մեզ մաղթել Վեհափառ Հայրեպոսի մերում երկար կեանք եւ յաւելում այսպիսի ուրախութեանց եւ մխիթարութեանց ի փառս աստուծոյ եւ յօգուտ եւ ի պայծառութիւն Հայաստանեայցս առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ:

Ահաւասիկ Ճեմարանի Գեր. Վերատեսչին ընթերցած ճառը:

**ՎԵՀԱՓԱՌ ՏԷՐ,
ԱՍՏՈՒԾԱՐԵԱԼ ՀԱՅՐԱՊԵՏ**

Զի՞նչ ինչ քաղցրագոյն կայցէ յաշխարհի որոց միանգամ յուսովն վաստակեցին՝ քան զտեսանել՝ թէ եւ բացուստ ի բաց՝ զարդեաց աշխատութեանցն իւրեանց զբարենշան զբազմաբեղուն արգասիս: Զայս քաղցրութեան եւ զբերկրառիթ ուրախութեան առեալ այսօր եւ մեր զճաշակ՝ ողորմութեամբ Բարձրելոյն՝ ի գործ տեսչութեան Գեորգեան Ճեմարանիս Սրբոյ Էջմիածնի, համարձակիմք աւասիկ ի հրճուանօք հրաւեր կարդալ ո՛չ միայն սրբագումար Ուխտիս միաբանութեան Հարց եւ Եղբարց բարեսիրաց, այլ եւ համօրէն ամենայն որդւոց հարազատից Հայաստանեայցս սուրբ Եկեղեցւոյ՝ հաղորդս մեզ հանդիսանալ ի խնդութեանս մերում: Եւ արդեօք կարի իսկ յիրաւունս:

Վեհափառ Տէր, տեսանէք աւասիկ շուրջ բոլորեալ երամովին զՁերովդ Աթոռով զայնոսիկ յորդեկացն Ձերոց՝ յորդւոց Հայաստանի, յորոց ի գլուխս հեղեղքն առատապէս զհայրապետականին Ձերոյ զօրհնութեան զցօղ զուարթարար անդստին ի սկզբանէ, եւ մանաւանդ յառաջնումն տարեդարձի բացման հոյակապ Ճեմարանիս: Տեսէք արդ յերկրորդումս, տեսէք որքա՛ն աճեցին եւ արգասաբերք եղեն ի հոլովել տարեկան շրջանիս՝ շնորհիւ անդու աղօթից, եւ

անթերի խնամոց Հայրեպոսիդ մեծի եւ անխոնջ վաստակովք աշխատաւորացն առ ի Ձէնջ կարգելոց եւ ցանգ ի յառաջադէմսն նկրտել խրախուսելոց:

Է ինչ ապաքէն ի տեսարանս այսպիսի, Վեհափառ Տէր, որ ակներեւ առաջի կայ ամենեցուն, որպէս աճումն թուոյ սանուցոյ որդեգրելոց Մայր Աթոռոյս, հանդերձ քաջառողջ կենդանութեամբ նոցին եւ զուարթածաղիկ զոհութեամբ սրտի, եւ է ինչ դարձեալ որ յաւետ նշմարի հոգւոց որոյ ոչ կարծեօք ինչ եւ ոչ վեր ի վերոյ, այլ ճշդիւ գտակաւ հմտացեալ իցեն դաստիարակութեանն արուեստի: Արդ ներեսցէ ինձ Ձերդ Վեհափառութիւն զերկաքանչիւրդ ազգ յառաջադիմութեան երեսութացեալ ի Ձերում դաստակերտիս՝ պարզել ըստ կարի աստանօր ի մեծահանդէս աւուրս տօնի առաջի յոգնախումն ակմբիս, ոչ ի սնտոյ ինչ պարծանս խաբէութեան, եւ ոչ զմարդահաճոյից ոմանց բերել կամելով զամօթապարտ կերպարանս, այլ իբր զհամարատուութիւն տնտեսի հաւատարմի կոչեցելոյ ի Տեառնէդ իւրմէ յայս գործ տաժանական, բայց աստուածահաճոյ եւ ազգային:

Ապաքէն ոչ ըստ չափու մեծութեան շինուածոյ վայելչակերտ ճեմարանիս էր ի հերուն թիւ աշակերտաց սորին՝ ըստ պէսպէս պատճառաց. որոց առաջինն եւ գլխաւոր այն իսկ էր՝ զի չէր մարթ անդէն ի սկզբանն բացումն առնել բազում դասարանաց միանգամայն. որոյ վասն որք ի հերուն չէին ինչ աւելի քան զվաթսուն եւ վեց, այսօր եղեն իննսուն եւ հինգ աշակերտք. թող եւ զբազմաթիւ պատանիս ցանկացողս այս մտանել, ոչ ի ջրաւորացն եւեթ դասուէ, այլ եւ ի խոստացողացն զթոշակ հատուցանել տարեւորական, զոր իրաւամբ չներեն այժմու կանոնք Ճեմարանի: Եւ յետինս այս երեւոյթ՝ զարմանալի իմն թուեցեալ յաչս յոլովից՝ զի՞նչ իցէ, եթէ ոչ գործնական եւ սպառնալու փարատումն կասկածին երկիւղի այնոցիկ ի բարեմիտ մարդկանէն, որք հա-

մարեին՝ թե ոչ ոք ոչ ուրեք հաւան գտցի երբեք տալ զորդիս իւր յաշակերտութիւն Ճեմարանիս, թէ եւ ձրիաբար (բա՛րէ, բա՛րէ), թէ եւ ձրիաբար առնուլ զնոսին մտաբերիցէ ոք: Ո՛չ ո՛չ այդպէս իցէ, եղբարք պատուականք: Ահա այժմէն իսկ զաղաղակ հարկանեն առ Ձեզ, Վեհափառ Հայրապետ, ուսումնատենչիկ մանկունք Հայաստան ժողովրդոց՝ հագարաւորաց եւ բիրաւորաց՝ փութալ ի կատարումն գեղեցիկ խոստմանդ, ընդարձակագոյնս յօրինել զբնակութիւն Ճեմարանիս. քանզի նեղ եւ անձուկ է մեզ, - գոչեն ամենեքեան, - դաստակերտդ գեղեցիկ:

Փարատեցա՛ւ արդեօք ի տարեւոր ժամանակիս եւ միւս եւս կասկածն երկիւղի՝ թէ գուցէ ծանրութիւն օդոց եւ եղանակիս Վաղարշապատու վնասաբեր լինիցի առողջութեան մանկտւոյն, մանաւանդ ի տօթագին աւուրս ամարայնոյ: Եւ զիա՛րդ ոչ քանզի ոչ. միայն որ բնիկքն եւ Կովկասեան գաւառացս աշակերտք՝ ի քաջողջութեան վայելեն ահա՝ զերծք յամենայն երկարատեւ խօթութեանց եւ ի պէսպէս ցաւոց վնասակարաց, եւ այն՝ զկնի տապախառն եւ ջերմաջերմ աւուրց անգամ ամարայնոյն անցելոյ, այլեւ որ եկեալքն են ի հեռաւոր աշխարհաց եւ ի հովասուն վայրաց աշակերտք, յԱժտէրխանէ ասեմ եւ յԱսպահանէ, ի Կոստանդնուպօլսոյ եւ ի Ղարաբաղէ, ի Դավրիժէ եւ ի Շամախոյ, յԱգուլեաց եւ ի Պեսարապիոյ, ի Կիլիկիոյ եւ ի Նորոյն Նախիջեւանէ, ի Տրապիզոնէ եւ յԵւդոկիոյ եւ որ այլքն եւս միօրինակ ունին աւասիկ քաջողջութիւն եւ զուարթութիւն: Եւ այս եթէ ոչ այնչափ օդոցս բարեխառնութեան թուիցի ումեք շնորհ, որչափ մանաւանդ քաջարթուն խնամոց դաստիարակաց ի վերայ սանուցս մերոց արգասիք, սակայն չիք երկբայութիւն՝ զի զո՛ւր եւ ունայն ամբաստանութիւնքն են որ զանհնարին վնասակարութենէն օդոյ Վաղարշապատու մօրն եղելոյ երբեմն քաղաքաց Արարատեան նահանգիս:

Բայց հզօրագոյն քան զառարկուածոյ զայդոսիկ՝ ո՛չ ապաքէն այն էր ի հերուն ի միտս եւ ի բերանս իսկ բազմաց ի մերագնեայ եղբարց տագնապ տարակուսի՝ թէ ո՛ւստ ուստեք հայթհայթեսցին արդեօք ուսուցիչք եւ վարժեար՝ որք արիցին կամ բնաւ իսկ մտաբերիցեն այսր եկաւորել՝ յաշխարհս խոպանացեալ ըստ բազում գլխոց, յաշխարհ լոկ եւ թափուր ի յոլովից կենցաղական զբօսանաց եւ զօրինաւորն զուարճութեանց, եւ ի կարեւորագոնից անգամ կենսական պիտոյից եւ դիւրութեանց: Սակայն տեսաք աւասիկ, տեսանեն եւ ամենեքեան, զի ուրանօր ունիցի զտեղի ի միոյ կողմանէ հեռատեսն չափաւորութիւն եւ զգուշաւոր ընտրութիւն՝ համեմատ նախնական պիտոյից այսպիսոյ ուսումնարանի, եւ ի միւսմէն՝ անձնանուէր եռանդուն ճշմարիտ ազգասիրութեան՝ անշէջ մնացեալ տակաւին ի սիրտս ուսումնասէր եւ աշխատասէր երիտասարդաց բազմաց, անդ ոչ դժուարին ինչ է կանգնել զյաղթութիւն ի վերայ խափանարար խոչից այնպիսեաց: Եւ ահա տարեկան յառաջադիմութիւնք աշակերտաց Ճեմարանիս յերեսին դասարանս մեր՝ պերճագոյն քան զամենայն բան ապացուցական երաշխաւորեն ստուգութեան իրացդ: Բայց աղէ՛ եւ զայն տեսցուք միանգամ, զի եկին հասին աւանիկ եւ յուսելոց անտի ի համալսարանս Եւրոպայ՝ արք արդարեւ քաջահմուտք պիտոյից հայկազն մանկտւոյն եւ հայասեռ ժողովրդոց կողմանց կողմանց, եւ զիտակք առնել զպարտուապատշաճն ընտրողութիւն ամենայնի որ ինչ առ Եւրոպական ազինս գտանիցին ոճք եւ յեղանակք դաստիարակութեան, եւ մերուս նպատակի զնոսին պատշաճեցուցանել: Այսպիսիք ոմանք են ահա Պարոնայք Յարութիւն Քէշքէկեան՝ ուսուցիչ Գաղղիարէն եւ Լատին լեզուաց, Լեւոն Թիւսիկեան՝ ուսուցիչ Գրահաշուի եւ Երկրաչափութեան, Վարդան Աբովեան՝ ուսուցիչ Ռուսացն Դպրութեան

եւ պատմութեան Ռուսաց եւ Աշխարհագրութեան Ռուսաստանի, եւ Յովհաննէս Գալստեան՝ ուսուցիչ Հայերէն դպրութեան եւ Թուաբանութեան եւ Կարգապահ, չորեքին եւս ի նորումս առ մեզ եկաւորեալք, որոց վաղածանօթն վաստակք լծորդեալք ընդ անխոնջ աշխատութեան եղելոցն արդէն ի ճեմարանիս՝ որք են Արժանապ. Կիրեղ Վարդապետ Սրապեան՝ ուսուցիչ Կրօնագիտութեան եւ Թուաբանութեան, Պարոնայք Վասակ Պապաջանեան՝ ուսուցիչ Բնական Պատմութեան, Մկրտիչ Պալեան՝ ուսուցիչ Հայկաբանութեան եւ Պատմութեան Մատենագրութեան Հայոց, Ներսէս Միմէօնեան՝ ուսուցիչ Ընդհանուր Պատմութեան եւ Աշխարհագրութեան եւ գաղղիական լեզուի, Միքայէլ Միքայէլեան՝ ուսուցիչ Ռուսերէն լեզուի: Պօղոս Ճէպլճեան՝ ուսուցիչ Ձայնագրութեան եւ Պատմութեան Հայոց՝ եւ Տնտես, Առաքել Սագինեան՝ ուսուցիչ Գծագրութեան եւ Նկարչութեան, եւ Մարտիրոս Քերեպէճեան՝ ուսուցիչ Վայելչագրութեան՝ եւ քարտուղար՝ քաջ քաջ երաշխաւորեն մեզ, թէ եւ յառաջիկայսն եւս յաջողագոյն գտցէ ճեմարանս մեր զարգացումն եւ բարգաւաճանս ցանկալիս:

Թող ուրեմն եւ այնքիկ յիմաստնոց՝ որոց հնչիցեն իմն ականջքն փափկասունք ի լուր իբրու եթէ ահաւորագոյ անուանակոչութեան ճեմարանի եւ նպատակի սորին, եւ գոգ ի զարմանս իմն կրթեցին կամաւորապէս, թո՛ղ անմոռաց եւ զայս ինչ ունիցին յուշի, զի ընթացք ուսմանցն յորս պարապեն արդ աշակերտք ի սմա, եւ յորս պարապեսցին գէթ այլ եւս ամս երիս փոխազրեալքն զարդիս ի չորրորդ դասարան, նախաշաւիղք եւեթ են ճեմարանական դասախօսութեանց. ուստի գուցէ ոչ այնչափ որչափ կարծելին էր՝ կարօտանան արդեօք առաջնոց ոմանց ի քաջահամբաւ վարժապետաց պսակաւորելոց ի համալսարանս Եւրոպայ:

Այլ եւ կամէի թէ գիտիցեն այժմէն այնպիսիքն զոր ինչ Ձերդ Վեհափառութիւն վսեմախոհ եւ յառաջատես խնամարկութեամբ եղեալ է արդէն ի մտի, այն է զընտրելագոյնսն ըստ ամենայն գլխոց յուսումնաւարտ աշակերտաց վեցերորդի դասարանին առաքել ի դէպ ժամուն ի համալսարանս Եւրոպայ ծախիւք ճեմարանիս, որպէս զի անդանօր զամս երկուս կամ երիս կատարելագործեալք ի պէսպէս մակացութիւնս եւ ի հմտութիւնս՝ դարձ այսրէն առնիցեն, եթէ հնար է՝ մէն մի Խորենացիք եւ Եղիշայք եւ Եզնիկք եւ Ղազարիկք, եւ վարժապետիցեն այնուհետեւ յազգայնումս ճեմարանի՝ չափաւորապէս վարձու շատացեալք:

Մատուցեալ արդ յոճ եւ յեղանակ հանրական ընթացից ճեմարանիս յանցելումս տարեկան շրջանի, արժան համարիմ նախ զնիւթականացն պիտոյից մատակարարութենէ խօսել համառօտի:

Մնունդ եւ հանդերձք եւ ամենայն արտաքին պէտք աշակերտաց ճեմարանիս՝ մատակարարին սոցա Ձերովդ խոհական վերադիտողութեամբ եւ հայրական խնամարկութեամբ առատապէս, եւ միանգամայն ճշգրիտ պահպանութեամբ տնտեսականին խնայութեան կանոնաց, ի Վանքական անուանեալ Կառավարութենէն, ազատս զմեզ կացուցանելով այսու ի դրամականացն հաշուատութեանց հասիցն եւ ծախուց. որով ի միոյ կողմանէ չտեսանի ինչ թերութիւն եւ ոչ մի յանկարօտն պահպանութիւն սանուցդ, եւ ի միւսմէն ճշդին ըստ կարի եւ ի բաց պարուրին ծախք աւելորդք, առանց զանց առնելոյ եւ զյաւելուածով շինութեանց կարելորաց առ նորակառոյց ճեմարանաւս, որպիսի են լուացարանն ընդարձակ եւ հիւանդանոցդ վայելչակերտ: Հաշուեմատեանք ծախուցն եղելոց յայսմ ամի ակներեւ ցուցանեն աւանիկ զբանիցս ստուգութիւն, եւ յուսադիր մեզ զինին՝ աներկբայապէս, զի ուրանօր զուգըն-

թաց միմեանց գտանիցին անխարդախ հաւատարմութիւն եւ անշահասէրն տնտեսութիւն, անդ ոչ սակաւ խնայութիւն ի ծախս գործի, եւ յաւելուած ազգաշահ օգտից:

Իսկ հասքն կամ մուտք ուսումնարանիս մեծի՝ հանդերձեալք են բազմիմաստ հանճարով Ձերոյ Վեհափառութեանդ՝ գլխաւորապէս ի շահուց անտի մեծագումար դրամագլխոյն պատրաստելոյ ի գնոց տպագրեալ գրեւոյ եւ ի նուիրաբերութեանց բարեպաշտ իշխանաւորաց եւ ժողովրդոց, եւ յանուանէ՝ յառատաձեռն նուիրանաց մշտենջանական եւ ժամանակաւոր բարերարաց եւ սատարաց ճեմարանիս, զորոց քաղցր է մեզ յիշատակ առնել զանուանց ազգասիրացն ճշմարիտից յաւուրս հանդիսի: Քանզի բաց ի հանգուցելոցն ի Քրիստոս՝ ի բարեյիշատակ Կարապետէ Արքեպիսկոպոսէ յԱռաջնորդէն Կարնոյ եւ Տփիսեաց, ի Գէորգայ Մանուկեան Կալկաթացոյ, յԱլիւլինեայ Ալաճալեան Նոր Նախիջեւանեցոյ, եւ ի Կարապետէ Թիլքիեան Գրիգորուպօլսեցոյ, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, արժանաւորք մերոցս շնորհակալեաց գտանին Սովիա տիկին Չավչավաձէ Տփիսիսեցի, Յովհաննէս Ստեփանեան Յովնանեանց, քաղաքացիք Նորոյն Նախիջեւանի, Ղզլարայ եւ Մոզտոքի, Սուլթան տիկին Մելիք-Բէկլարեանց Տփիսիսեցի, Սարգիս Արքեպիսկոպոս Զալալեանց, Գէորգ Արքեպիսկոպոս Վեհապետեան, Եսայի Իզմիրեանց Ղզլարեցի, Բարեգործական ընկերութիւնք Հայոց Նոր Նախիջեւանի եւ Բագուայ¹, Մկրտիչ Մանասարեանց, եւ Յովհաննէս Մուրատ իշխան Մանուկ Պէյ, յորոց ոմանք դրամագլուխս հաստատունս նուիրեցին ի նպաստ ճեմարանիս, ոմանք գտոկոսիսն միայն, եւ այլք եւս միանուագ օժանդակու-

¹ Կյուսամբ՝ զի Ն. Նախիջեւանի Բարեգործական և Բագուայ Մարդասիրական ընկերութիւնք ևս կփութան արդիւնաւորել իւրեանց բարի մտադրութիւնը և իղձերը (ծանօթագրութիւն «Արարատ»-ի խմբագրութեան):

թեամբ հաղորդք եղեն այսմ աստուածահաճոյ բարերարութեան:

Բայց ես փութամ ճեպիմ գղաստիարակութենէ մանկւոյն մերոյ ասել բան հակիրճ եւ համառօտ, ոչ ինչ խէթ կասկածանաց ի մտի ունելով՝ թէ յաչս ոմանց ի քննասիրացն եւ ի պարսաւադիտաց զանձնասէր ծնգոտի եւ զսնոտիապարծ մարդոյ տայցեմ զանձնէ զկարծիս, բայց ասացից զիրաւունս:

Վեհափառ Հայրապետ, ըստ Ձերումդ իսկ պաշտելի հրամանաց՝ հիմն եւ հաստատութիւն տաճարիդ իմաստութեան զերկիւղն Աստուծոյ եւ զոգի աստուածապաշտութեան գիտելով՝ հանդերձ ողջամիտ բարոյականութեամբ զամենայն ջան եւ զփոյթ ի կիր արկեալ է մեր՝ զի կանոնքն բարեկարգութեան եւ համօրէն ամենայն առաքիւնութիւնք եկեղեցական եւ քաղաքական կենցաղաւարտութեան օր ըստ օրէ բարգաւաճեալ ծաղկեցին ի սմա: Եւ թէ ո՛րչափ ինչ կամ որպիսի՜ գտեալ իցեմք յայսմ Տեառն շնորհիւ յաջողութիւն, եթէ ոչ տարապայման ինչ գրեցի ինձ վստահութիւնս՝ համարձակիմ զուարթամիտ ոգով տալ վկայութիւն, զի հիմնաւորն հոգեսիրութիւն՝ հեռի յամենայն կեղծաւորութենէ՝ լծորդեալ ընդ անյեղլի հաւատարմութեան առ Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցի, եւ ընդ անդրդուելի հարազատութեան առ Մայր Աթոռս մեր՝ հանդերձ երախտագէտ զգացմամբ առ արժանաժառանգ Հայրդ հասարակաց, առ բազմարդիւն Հիմնադիրդ ճեմարանիս, ոչ զաղփաղփուն ինչ կանդաղեալք են, այլ արմատս ի խոր ձգեալ անդատին յառաջնմէ իսկ տարւոյ ի սիրտս մատաղերամ մանկւոյնդ՝ աճումնամի՞գ բողբոջս զուարթարարս տեսանելեաց այժմէն իսկ արձակեն: Հանրական իմն ասեմ ջանասիրութիւն անխոնջ, որով ի կրկնակի հանդէսս հարցաքննութեան՝ ի սկիզբն Յունիսի եւ ի վերջին աւուրս Օգոստոսի տարւոյս՝ ոչ

բերկրության եւեթ եղեն մեզ առիթք, այլ եւ ոչ սակաւ զարմանաց, եւ յառաջիկայսն մեծաց յուսից ակնկալութեան:

Արդարեւ իսկ տեսաւ յայտնապէս ի հարցաքննութիւնս անդ՝ զի առաւելագոյն իմն եւ գոգցես անակնկալ գործեալ են դոքա յառաժադիմութիւն ի վարժս Հայկաբանութեան, ոչ ի գիր միայն՝ այլ եւ ի բան եւ ի գրոյց ի գրոցն մեր բարբառ պատուական՝ ճոխ եւ պատկառելի: Քաջավարժք հանդիսացան եւ ի Թուաբանականին գիտութեան՝ քաջահմուտ վարժապետութեամբ ուսուցին իւրեանց. արիացեալ են եւ ի յաղթել սկզբնական դժուարութեանց ուսման կարելորագունին մեզ Ռուսացն լեզւի, եւս եւ Գաղղիականին: Պատմականքն եւ Աշխարհագրական հմտութիւնք՝ հանդերձ սկզբամբք Բնական պատմութեան՝ յերրորդումն դասարանի գոգցես աւարտեալք, իսկ յառաջնումն եւ յերկրորդին իբր ի կէս հասեալք՝ պատրաստեալ գտանին զսանս ճեմարանիս ի ճոխագունիցն ըստ այսոցիկ մասանց գիտութիւնս:

Թէ ո՛րքան ի Վայելչագրութեան եւ ի Գծագրութեան եւ Նկարչութեան արուեստս իցեն զարգացեալք՝ տեսանի աւանիկ ի շարս անդ աշխատութեանց սոցին ի հանդիսականի ճեմարանիս. եւ Չայնագրութեան նորոյ չքնաղ արուեստի հրահանգաց այնչափ տիրացեալ են երրորդի դասուն աշակերտք՝ հանդերձ ոմամբք յերկրորդէն եւ յառաջնոյն, զի զութեսին զձայն շարականաց եւ զդարձուածս նոցին սերտ ի մտի ունելով՝ կարող են երգել անսայթաք զդժուաագոյնսն անգամ յեղանակաց, եւ նորանորս եւս ձայնագրել տաղս եւ երգս ըստ հաճոյից թելադրողացն, եւ երգել համարձակ:

Աստանօր արժան էր արդեօք ընդ անուանց մերոյ միոյ յաշակերտացն եւ ցուսմունս նոցին ի մէջ բերել, եւ ասել թէ ո՛վ որ յորում բաժնի գիտութեանցն եւ լեզուաց առաւելա-

պէս քաջացաւ ի հարցաքննութեան ժամանակսն. այլ զի մի՛ ծանրատաղտուկ լսելեաց գերյարգոյ ունկնդրացս զբանս իմ առնիցիմ, շատ գրեմ առ տեղեաւս զանուանցն եւեթ առնել յիշատակութիւն, առաջնակարգս եւ յոյժ գովելիս զայնոսիկ ընծայելով՝ որք հանդերձ անսոգիւտ վարուքն եւ զնացիւք միանգամայն գրեա թէ յամենայն իսկ ի մասունս ուսմանցն անվրէպ ճշգրտութեամբ վկայեցան քաջավարժք, եւ լիաբերան գովութեան եւ մրցանակաց արժանաւորք: Եւ երկրորդակարգս եւ գովելիս զթերացեալսն փոքր ի շատե ի տարեկան ընթացս ուսմանցն եւ ի հարցաքննութիւնս: Ըստ այսմ Առաջնակարգ աշակերտք յոյժ գովելիք վկայեցան, եւ այսպիսիք ոմանք գտան յառաջնումն Դասարանի:

Յովհաննէս Թամազեան ի Ստաւրափոյլ.
Նիկողայոս Քարամեան ի Շամախոյ.
Միմէոն Փիլիպպոսեան յԱսպահանէ.
Հայրապետ Պօղոսեան ի Դավրիժէ.
Աբրահամ Զամինեան ի Նոր Նախիջեւանէ.
Տիգրան Ասլանեան յԵւդոկիոյ.
Ռափայէլ Գրիգորեան ի Դավրիժէ.
Գրիգորիս Փափագեան ի Վան քաղաքէ.
Բարթողիմէոս Սուքիասեան յԱշտարակէ.
Համբարձում Սաֆարեան ի Դարբանդայ:

Երկրորդակարգ աշակերտք գովելիք ի նմին Դասարանի.

Յակոբ Պէքեարեան յԱնթապէ Կիլիկիոյ.
Վահան Մինասեան ի Վաղարշապատէ.
Տիգրան Սաֆարեան ի Նոր Արմաիրէ.
Առաքել Վարդանեան ի Վաղարշապատէ.

Գէորգ Այվազեան յԱլիբէկու գեղջէ.
Ալեքսան Քաթանեան ի Վաղարշապատէ.
Խաչատուր Թադէոսեան ի Մաստարա գեղջէ.
Արշակ Էտիլեան ի Քարվանսարայէ Ղազախու.
Գէորգ Մինասեան ի Պաթումէ.
Մելքոն Աբէլեան ի Վաղարշապատէ.
Մկրտիչ Աբէլեան ի Վաղարշապատէ.

Ընդ ամենայն աշակերտք քսան եւ մի, որք եւ ի սկիզբն ուսումնական տարւոյս փոխադրեցան յԵրկրորդն դասարան:

Յերկրորդում Դասարանին զառաջինսն կալան գտեղիս ի յառաջադիմութեան ասպարիսին Առաջնակարգք եւ յոյժ գովելիք.

Սարգիս Տէր Գաբրիէլեան ի Քութայիսէ.
Թադէոս Զաքարեան ի Շամախույ.
Կարապետ Տէր Մկրտչեան յԱգուլեաց.
Հմայեակ Խուշպուլեան ի Տրարալիզոնէ.
Միսաք Ասիլեանց ի Վաղարշապատէ.
Միքայէլ Աստուածատրեան յԱղքիրմանէ.
Ենովք Կէօնճեան եւ Պօղոս Տէր Պօղոսեան յԱղեքսանդրապոլսոյ.
Յովհաննէս Անգլիցեան յԱժտերիսանէ.
Համբարձում Ստամպուլցեան յԱղեքսանդրապոլսոյ.
Աւետիս Զարկարեան յԱգուլեաց.
Յովհաննէս Առաքելեանց ի Հին Նախիջևանէ.
Գալուստ Թումանեան ի Մոզոտքէ.
Պօղոս Սահակեան եւ Հայրապետ Ստեփաննոսեան ի Տփիսեաց.
Գէորգ Տէր Բարթուղիմէոսեան ի Պրուսայէ.

Յովհաննէս Տէր Դակթեան յԱղքիրմանէ.

Եւ Երկրորդակարգ աշակերտք գովելիք.

Սահակ Յարութիւնեան ի Կ. Պօլսոյ.
Յարութիւն Այվազեան յԱլիբէկու գեղջէ.
Գրիգոր Թառումեան ի Շուշույ.
Գալուստ Տէր Խաչատրեան ի Չալթր գեղջէ Նոր Նաքիջևանի.
Վարդան Տէր Մկտրչեան ի Վաղարշապատէ.
Ստեփաննոս Տէր Անտոնեան յԵրեւանէ.
Վահան Շահինեան ի Կէշլու գեղջէ.
Միքայէլ Տէր Գաբրիէլեան ի Սալխերէթ աւանէ, եւ Թադէոս Տէր Մանուէլեան ի Բլուր գեղջէ.

Ընդ ամենայն աշակերտք քսան եւ վեց, եւ սոքա յԵրրորդն փոխեցան Դասարան:

Իսկ որք յերրորդի դասուն յառաջադէմք հանդիսացան՝ եւ յոյժ գովելիք սոքա են.

Գաբրիէլ Առաքելեան ի Ղզլարէ.
Կոստանդին Մելիք Շահնագարեան եւ Սիմէոն Հախումեան ի Շուշույ.
Ստեփաննոս Մալխասեան.
Գալուստ Տէր Մկրտչեան եւ Հմայեակ Սողոմոնեան յԱխալցիայէ.
Մինաս Պանճուլազեան ի Ղզլարէ.
Նիկողայոս Տէր Աւետիքեան ի Շուշույ.
Գէորգ Խանըմեան եւ Սերովբէ Սամարցեան ի Նոր Նախիջևանէ.
Մուշեղ Մամիկոնեան

Յարութիւն Պահլաւունի եւ Սեդրաք Գրիգորեան յԱղեքսանդրապօլսոյ.

Աղեքսանդր Շաւարշեան յԻգտիրէ.

Երկրորդակարգ աշակերտք գովելիք.

Մկրտիչ Զաքարեան եւ Ստեփան Մկրտչեան յԻկտիրէ.

Բաղտասար Մելիքեան ի Ղզլարէ, եւ Յովակիմ Իւզաբաշեան ի Շուշուոյ:

Ընդ ամենայն աշակերտք երիցագոյնք ութնետասն, որք եւ փոխադրեցան ի նոր դասարան չորրորդ: Եւ այսպէս մնան այլ եւս Դասարանք երկու, որ բացցին յամսն 1877 եւ 1878, եւ ապա այնուհետեւ սկիզբն արասցի ճեմարանականացն բաժնից, յորս դասախօսութիւնքն եղիցին՝ ոչ եւս սովորական կամ Դպրոցական ոճով, այլ մանաւանդ իբրու ատենախօսութիւնք վարդապետականք զպէսպէս գիտելեաց, զուսումնականաց եւ զբանասիրականաց:

Իսկ յորոց մնացինն առ տխեղծ հասակացն չներելոյ՝ ի նորումս յառաջնում դասարանի յոյժ գովելի աշակերտք՝ սոքա են.

Արշակ Գէորգեան ի Տաշղալա գեղջէ Աղեքսանդրապօլսոյ.

Ստեփաննոս Թորոսեանց յԱսպահանէ.

Մանուկ Խաչատրեան յԱստապատէ.

Ներսէս Պօսնեան յԱնթապէ Կիլիկոյ:

Եւ ի սոսա յաւելեան զարդիս նորեկ աշակերտք քսան եւ չորք, առհասարակ ընկալեալք յԱ Դասարան, եւ երկուքն յԵրկրորդ եւ յԵրրորդ:

Արդ ի տես եւ ի լուր այսքանոյ յուսապատար խնդութեան ընդ արգասիս օրհնութեան Վեհիդ եւ աղօթից սրբոյ Ուխտիս միաբանութեան, որպէս եւ անդու ջանից վարդապետացն մերոց եւ աշակերտաց, ներեսցէ ինձ Ձերդ Վեհափառութիւն թոխս արձակել առ վայր մի մտացս թեւօք, եւ վերասլացեալ ի յուսափայլ գագաթն մեծի լերինդ Մասեաց, ի Հայկազնեանդ ասեմ Ողիմպոս, շուրջ յաժել զականողիս ի կայս եւ ի կոյս արեւելից եւ արեւմտից, հիւսիսոյ եւ հարաւոյ, եւ իբր ի պատկերի մեծի զԳէորգեանս ճեմարան մատնանիշ ցուցանելով որդւոց Հայաստանի որ ի սփիւռս իցեն քարոզ կարդալ առ նոսա եւ ասել. մանկո՛նք Հայաստանի, որդիք սիրասունք Վեհափառ Հայրապետիս մերոյ Գէորգայ Դ, զարթո՛նք ի ձերմէ մահահանգոյն թմբրութենէդ. յուսահատութեան, յոր ընկղմեալ կայք յամաց բազմաց հետէ, մոռացօնս գործեցէք վայրիկ մի աղետիցն մեծաց զորս կրեցէքն եւ սպառեցէք սրբեցէք զարտասուս յաչաց ձերոց, եւ տեսէք զակնկալութեանցն ձերոց նշոյլս պայծառապէս փայլատակեալ առ տեղեօքն՝ յորս կոխեցին լուսաշաւիղ ոտք Նահապետին Նոյի եւ Լուսաւորչին ազգիս Գրիգորի Պարթեւի եւ Ներսիսի Մեծի, եւ Սահակեանցն եւ Մեսրոպեանց, եւ զմայլեալք բաժակաւ անտրտում ուրախութեան՝ եկայք խառնեցէք զձայնս հրճուանաց ձերոց ընդ բարեբանութեանց մերոց յորդորմունս եւ օրհնեցէք զսկզբնապատճառն այսմ բարեաց:

Հապա՛, օրհնեցէք, որդիք շնորհապարտք, զբարեխնամս ձեր Հայրապետ ի բարենշան յայսմ տարեկանի, ի մեծաշուք հանդիսի տօնական աւուրս Սրբոյն Գէորգայ քաջա-յաղթ զօրավարի: Մաղթեցէք Անուանակցի նորին կեանս

երկարաձիգս, զի եւս քան զեւս զուարճացի ի տեսիլ բարգաւաճելոյ իւրումն ձեռակերտի ընդ մեծագոր հովանաւորութեամբ Օգոստոսափառ Կայսերն Ռուսաց, եւ աստուտին վայելեցէ ընդ ամս բազումս ի յոգնաբեղուն արդիւնս բարեաց օծտելոց յիւրմէն ի փառս եւ ի պայծառութիւն Հայաստանեայցս Եկեղեցւոյ եւ Ազգի:

«Արարատ», 1876, № 9, էջ 335-348:

№ 12

**ԳԷՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԷՋ ԱԲԱՆԴԵԼԻ
ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ ԵՒ ՇԱՐԱԹԱԿԱՆ ԴԱՍԵՐԻ
ՔԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՎԵՅ
ԴԱՍԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԷՋ**

Ա. Դասարան	
Կրօն	3 դաս
Հայկական լեզու	5 դաս
Ռուսական լեզու	5 դաս
Թուաբանութիւն	4 դաս
Բնական պատմ. սկզբունք.....	2 դաս
Աշխարհագրութիւն	2 դաս
Վայելչագր. հայ. եւ ռուս.	4 դաս
Գծագրութիւն	1 դաս
Ձայնագրութիւն.....	4 դաս

Ընդամենը՝ 50 դաս:

Բ. Դասարան	
Կրօն	3 դաս
Հայկական լեզու	5 դաս

Ռուսական լեզու.....	5 դաս
Փրանսական լեզու	4 դաս
Թուաբանութիւն	4 դաս
Հայաստանի արդի աշխարհագրութիւն	1 դաս
Բնական պատմութիւն	3 դաս
Ընդհան. աշխարհագր.	2 դաս
Վայելչագր. ռուս. եւ հայ.	3 դաս
Ձայնագր.....	4 դաս

ճաշից հետո

Ընդամենը՝ 50 դաս:

Գ. Դասարան	
Կրօն	3 դաս
Հայկական լեզու.....	4 դաս
Ռուսական լեզու.....	4 դաս
Փրանսական լեզու	4 դաս
Հայկական պատմութիւն	3 դաս
Ընդհան. աշխարհագր.	3 դաս
Մատենատիկա	3 դաս
Բնական պատմութիւն	3 դաս
Նկարչութիւն	3 դաս
Ձայնագր.....	3 դաս

ճաշից հետո

Ընդամենը՝ 50 դաս:

Դ. Դասարան	
Կրօն	3 դաս
Հայկական լեզու.....	4 դաս
Ռուսական լեզու.....	3 դաս
Փրանսական լեզու	4 դաս

Հայկական պատմություն	3 դաս
Ընդհանուր պատմություն	3 դաս
Ռուսիայի աշխարհագր.	2 դաս
Ռուսիայի պատմություն	1 դաս
Մատենատիկա	4 դաս
Նկարչություն	3 դաս

Ընդամենը՝ 50 դաս:

Ե. Դասարան

Կրթություն	3 դաս
Հայ. Մատենագրություն	4 դաս
Ռուսական լեզու	4 դաս
Ֆրանսական լեզու	3 դաս
Բնագիտություն	3 դաս
Մատենատիկա	3 դաս
Եկեղեցական պատմություն	2 դաս
Ընդհանուր պատմություն	3 դաս
Ռուսիայի պատմություն	1 դաս
Նկարչություն	2 դաս
Տրամաբանություն	2 դաս

Ընդամենը՝ 50 դաս:

Զ. Դասարան

Կրթություն	3 դաս
Հայ. Մատենագրություն	3 դաս
Հայերեն շարադրություն	1 դաս
Ռուսական լեզու	3 դաս
Ֆրանսական լեզու	3 դաս
Բնագիտություն	3 դաս

Մատենատիկա	3 դաս
Տիեզերագրություն	2 դաս
Ընդհանուր պատմություն	2 դաս
Եկեղեցական պատմություն	2 դաս
Աստուածաշարության կարգ եւ տոմարագիտություն	1 դաս
Առողջապահություն	2 դաս
Նկարչություն	2 դաս

Ընդամենը՝ 50 դաս:

Առարկաներն ըստ ուսուցիչների՝

Կրթություն	18 դաս
Աստուածաշարության կարգ եւ տոմարագիտություն	1 դաս

19 դաս:

1) Ուսուցիչն է Սերովբե Եպիսկոպոս Արարատեան:

Ռոճիկը – 600 մանեթ (սնունդը վանքից ունի եւ կստանայ նոյնպէս 240 ման. Վեհ. Կաթողիկոսի կոնդակներ գրելու):

Հայկական լեզու	19 դաս
Տրամաբանություն	2 դաս

21 դաս:

Ռուսական լեզու	24 դաս
Ռուսիայի աշխարհագր.	2 դաս

26 դաս:

2) Ուսուցիչն է Վարդան Աբովեան: Ռոճիկը – 1900 մանէթ:

Ֆրանսական լեզու 18 դաս
Ռուսիայի պատմություն 2 դաս
Ընդհանուր պատմություն..... 6 դաս

_____ 26 դաս:

3) Ուսուցիչն է Խորեն վարդապետ Ստեփանէ: Ռոճիկը – 1000 մանէթ (Հայր Խորեն կվարէ եւ ուսուցչական ժողովի քարտուղարի պաշտօն):

Հայ. Մատենագր. պատմ. 6 դաս
Հայաստանի պատմություն եւ արդի
աշխարհագրություն..... 7 դաս
Հայ. Եկեղեց. պատմ. 4 դաս

_____ 17 դաս:

4) Ուսուցիչն է Կարապետ Կոստանեան: Ռոճիկը – 1450 մանէթ (Պարոն Կոստանեան կստանայ նոյնպէս վանքից վայելուչ բնակարան գիւղում անվարձ):

Ընդհանուր աշխարհագրություն 7 դաս

5) Ուսուցիչն է Բարսեղ Բաստամեան, նոյն եւ վերակացու: Ռոճիկը – 900 մանէթ:

Մատենատիկա 21 դաս
Տիեզերագրություն..... 2 դաս

_____ 23 դաս:

6) Ուսուցիչն է Մարտիրոս Սիմէօնեան: Ռոճիկը – 2100 մանէթ:

Բնական պատմություն 8 դաս
Առողջապահություն..... 2 դաս
Բնագիտություն 6 դաս

_____ 16 դաս:

7) Ուսուցիչն է Գրիգոր Տէր-Գրիգորեան, նոյն եւ բժիշկ: Ռոճիկը – 2000 մանէթ (Պարոն Տէր-Գրիգորեան իբրեւ բժիշկ վանքից կստանայ 300 մանէթ առանձին):

Նկարչություն եւ գծագր. 11 դաս

8) Ուսուցիչն է Առաքել Սագինեան: Ռոճիկը – 660 մանէթ (Վանքից կստանայ բնակարան, հաց, պանիր, իւղ):

Կրթություն երգեցողութեան

9) Ուսուցիչն է Մաքսուտ Կարապետեան: Ռոճիկը – 360 մանէթ (Վանքից կստանայ բնակարան եւ սնունդ: Նոյն հաշուով կուսուցանէ ձայնագրություն վանքի դպրոցում):

Ձայնագրություն..... 11 դաս

10) Ուսուցիչն է Սահակ սարկ. Ամատունի:

Վայելչագրություն 7 դաս

11) Ուսուցիչն է Մարտիրոս Քերեստեճեան, նոյն եւ ճեմարանի վարչութեան քարտուղար: Ռոճիկը – 820 մանէթ:

Տաճկերեն 6 դաս

Տաճկերեն կտվորեն միայն թուրքիահպատակ աշակերտներն եւ կամաւոր ցանկացողները:

12) Ուսուցիչն է Գարեգին Փայլակեան: Ռոճիկը – 400 մանէթ (Վանքից կստանայ բնակարան եւ սնունդ):

Ճեմարանի վերակացուներն են.

Սօղոմոն Աբամելիքեան: Ռոճիկը – 900 մանէթ (նոյն հաշուով թուաբանութիւն կուսուցանէ վանքի դպրոցում):

Աստուածատուր Աստուածատրեան: Ռոճիկը – 600 մանէթ (նոյն հաշուով ռուսական լեզու կուսուցանէ վանքի դպրոցում):

Բարսեղ Բաստամեան (վերեւ յիշվեցաւ): Ռոճիկը – 900 մանէթ (նոյն հաշուով ընդհանուր աշխարհագրութիւն կուսուցանէ ճեմարանում):

Գէորգեան ճեմարանի աշակերտների ամենօրեայ պարապմունքի ժամերը:

Առաւօտեան

5 1/2 ժամին կզարթնեն:

1/2 – պատրաստութիւն:

6 – կադորեն:

6-7 – դասերի սերտօղութիւն:

7 – թեյ:

8-8:55 / դաս:

10 ըռպէ հանգիստ

9:5-10 II դաս:

30 ըռպէ նախաճաշ եւ հանգիստ:

10-11:15 III դաս:

10 ըռպէ հանգիստ:

11:15-12:30 IV դաս

10 ըռպէ հանգիստ:

12:40-1:35 V դաս:

1:35 ճաշ

Ճաշից հետո

3 ժամից 4 սերտօղութիւն եւ դասախոսութիւն տաճկերեն:

1/4 – հանգիստ:

4 1/4-5 1/4 սերտօղութիւն:

1/4 – հանգիստ:

5 1/2-6 1/2 սերտօղութիւն:

1/4 – հանգիստ:

6 3/4-7 3/4 սերտօղութիւն:

1/4 – հանգիստ:

8 – կընթրեն:

9 – կադորեն:

9 1/4 – կընեն

«Արարատ», 1879, 12, էջ 406-409:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ
S. S. ԳԵՈՐԳԱՅ Դ.
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԵՒ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ

ՎԵՀԱՓԱՌՈՒ ՏԷՐ

Հպատակելով Ս. կամաց Վեհ. Հայրապետիդ՝ յանցելուն 1881-82 ուս. ամի ընկալայ գտեսչություն Գեորգեան ճեմարանիս Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, որ ի հաճն էր ապաքէն այլում ումեք հմտագունի քան զիս, եւ փորձառուի. այլ որ յիս՝ վստահություն Վեհ. Հիմնադրիդ՝ եւ քաջալերությունն խրախուսեցին զիս ստանձնել զպաշտօնս ծանր. եւ աշխատեալ ըստ չափու կարողութեան իմոյ՝ յուսամ թէ ոչ ապարդիւն անցանիցէ ժամանակն՝ ցորչափ ինձ եւ անգոր ուժոյ իմում յանձն իցէ կառավարություն նուիրական Տաճարիս:

Այս յոյս բորբոք է յիս եւ այժմ իսկ, տեսեալ՝ զի ճեմարանի աստ խումբ ինչ կարող ուսուցցաց՝ յորոց ոմանք յառաջ քան զիս էին, եւ ոմանք ի հրաւեր իմ եկին հասին՝ գործէ ի ճեմարանիս ի փոյթ կատարեալ եւ յեռանդն ճշմարիտ. յորոց իւրաքանչիւր ըստ չափում կարողութեան իւրեանց թելաճուցանեն ինձ զճանրություն պաշտամանս իմոյ, զոր տեսեալ քաջալերիմ:

Ահա բոլորեցաւ շրջան մի ուս. տարւոյ եւ համաձայն 20-րդ յօդուածոյ կանոնադրութեան ճեմարանիս, պատիւ ունիմ ամենախոնարհաբար առաջի առնել Վեհ. Տեսչութեան Ձերում գտեղեկագիրս զարդի վիճակէ ճեմարանիս: Այլ չեւ եւս եկեալ ի համար տեղեկագրիս՝ զայս ինչ յաւելում ասել,

զի յամենայն ի վարչական գործս ճեմարանիս՝ դիմեցի ի խորհուրդ Մանկ. Ժողովոյն, եւ զոչինչ որոշումն գլխաւոր որոշեալ է իմ առանց խորհրդոյ Մանկ. Ժողովոյն, քաջ ի միտ առեալ՝ թէ ի ղեկավարութեան մեծի ինչ հաստատութեան, որպիսի ինչ ճեմարանս է, անհրաժեշտ է պահպանել միություն յամենայն կարգս. եւ թէ՛ այս միություն կարգի եւ կանոնաց պահպանի արդեամբ, եթէ ամենեքեան՝ որ գործենն՝ մասնակցիցին վարչութեանն, թողեալ տեսչին զգործադրութիւնն: Ի մի բան՝ զհետ եղէ պահպանել զհամերաշխութիւն խմբին ուսուցցաց:

Արդ եկից ի հաշիւ տեղեկագրին:

Տեղեկագիր 1881-1882 ամի

Յընթացս 1881-1882 ուս. ամին եղեւ գումարել Մանկ. Ժողովոյն երեսուն անգամ՝ ըստ այլ եւ այլ խնդրոց ճեմարանիս, յորոց կարեւորագոյնքն եւ ուշադրութեան են այստքիկ:

Ի սկզբանէ անցելոյ ուս. ամին օրհնութեամբ Վեհ. Հօրդ բացաւ Բ. Լսարան, եւ ի պատճառս նորոգ կազմակերպութեան խմբին ուսուցցաց փոխեցաւ ծրագիր Ա. Լսարանին, եւ երկոցուն մասնաճիւղական Լսարանացս տուաւ ուղղություն ինչ մանկավարժական: Որոշելով ընդ նմին զի եւ յառաջակայն Գ. Լսարան ըստ նմին ուղղութեան ընթացցի, որպէս եւ եղեւ իսկ յայսմ ամի: Ընդ այս կազմակերպություն յուսայ Մանկ. խորհուրդ ճեմարանիս պատրաստել ուսուցիչս մանկավարժս ի պէտս ազգային ուսումնարանաց, մեծ ինչ ծառայություն մատուցանել կրթութեան ազգիս յընդհանուրս:

Ի սկզբանէ անցելոյ ուս. ամին ուսանողք Ա. եւ Բ. Լսարանաց սկսան լսել զմանկավարժութիւն եւ զփիլիսոփա-

յական օժանդակ մակացությունս, եւ մնայր մարգել նոցա եւ ի հմտութիւնս վարժապետական արուեստին: Այս գործ դժուարին ըստ ինքան եւ ծանր սկսաւ ի պայմանս եւս դժուարինս. նախ՝ զի նորավարժ ուսանողք անպատրաստք էին եւ ոչինչ օրինակ տեսնալ էր նոցա ի մարգիլ ի տեսական կրթութիւնս, եւ պարտաւորութեան. եւ երկրորդ՝ զի չէի եւս էր ճեմարանիս վարժոց իւր սեպհական հանդերձ կարելոր պարագայիք՝ որչափ հարկն էր ի յաջող ելս գործոյն, վասն որոյ եւ ուսանողք ճեմարանիս առ ժամանակ ինչ հարկեցան առ ի փորձ փորձնական դասախօսութեանց յաճախել յերկսեռ ուսումնարանն Վաղարշապատայ. ուր եւ Հոգաբարձութիւնն՝ ըստ ներելոյ հանգամանացն, ընձեռեաց նոցա զկարելոր դիւրութիւնն ի մարզումն նոցա: Ի հարկէ եւ մեզ մնայր ի շնորհակալիս Հոգաբարձութեանն եւս ապացուցանել, թէ մի՛ յապագային անցանիցեն փորձք մեր, եւ այս՝ ոչ միայն ըստ օգտի ուսանողացն մերոց, այլ նաեւ ի մասնաւորի յօգուտ մանկանց նոցա, որոց էր ուսանել ուսումն եւ կրթութիւն յուսանողացն մերոց իբրեւ ի վարժապետաց: Առ ի հասանել ի կրկին նպատակս յայտոսիկ, եւ առ ի թերեւացուցանել զդժուարութիւնս յառաջացեալս յերեսաց անյաջող պայմանացն վերոյիշելոց, Վարչութիւն ճեմարանիս զհետ եղեւ հնարաւոր միջոցաց եւ զհնարաւորսն անօրինեաց այսպէս:

Որոշեցաւ փոխանակ երից բաժանմանց վարժոցին իբրեւ ի տիպ ծխական դպրոցի ունել՝ միայն զմին ի վարժութիւն ուսանողաց մերոց ի դասախօսել անդ, քանի անհրաժեշտ էր հսկողութիւն Մանկավարժին ի վերայ նոցա, եւ քանի ոչ էր մեր տալ նմա օգնական զոք՝ յոր հաւատայր մանկավարժն զհսկողութիւն իւր՝ ի լինելն իւրում յայլում բաժնի՝ ի հսկել ըստ անհրաժեշտ պահանջիցն:

Բաժանմունք Վարժոցիս յանձն եղեւ պարոն Սեդրակայ Մանդինեան, որ ոչ միայն հանապազօր՝ այլ եւ ի հարկին յամենայն ժամու անձամբ ներկայ գտանէր դասատուութեան նորավարժիցն ուսանողաց, երբեմն յուշ ամենելով նոցա զկարգ վարժութեան, եւ երբեմն ինքնին իսկ աւարտէր զդասախօսութիւնն յօրինակ եւ ի կրթութիւն վարժելոցն: Եւ զի այսպէս միշտ ներկայութիւն Մանկավարժին ոչ հայէր արդեօք ի նպատակ անդր մեր, յայտ է ի կատարեալն կրթութիւն ուսանողացն մերոց, եւ զի մի՛ նոքա՝ նորավարժքն յանգետս անփոյթ մնայցեն պարտուց իւրեանց եւ հեղգայցեն, յուսացեալ, թէ Մանկավարժն առընթեր կայ՝ եւ լնու զթերին իւրեանց, այլ զի եւ ինքեանք իսկ նորավարժքն ազատ մտցեն յասպարէզ անդր դասախօսութեան եւ անցցեն ի գլուխ գործոյն, պարոն Մանդինեան նուագեցուցանէր տակաւ ի ժամ փորոյն զազդարարութիւնս իւր եւ զմիջամտութիւն: Նաեւ բացակայ իսկ երբեմն գտանէր, սակայն ըստ մանկավարժական կարգաց պահանջեր ի նոցանէ զհամար գործառնութեանց նոցա, եւ այսպէս կրթէր զնոսա եւ ի նոյն իսկ ի հսկել անձանց իւրեանց եւ գործոց: Յայս նպատակ հայէին արդարեւ եւ այն ամենայն գրաւոր եւ բերանացի հաշիւք երրակի ժողովոցն ըստ եօթնեկաց՝ յորս պարտ էր ներկայ գտանել նորավարժիցն ամենեցուն, որոց եւ նախագահէր պարոն Մանդինեան: Գործ երրակի ժողովոցս շաբաթական կազմէին ամբողջութիւն ինչ անբաժան, ի միումն միայն՝ ի շաբաթ աւուրս՝ պահէր կարգ արձանագրութեան: Այս երրորդ ժողով բաց էր եւ առաջի այցելուաց՝ որք ցանկայինն: Ես իսկ անձամբ յաճախէ յայտոսիկ ժողովս, զի մարթացայց հետեւել ուղղութեան գործոյն: Երբեմն ներկայ լինէին անդ եւ ոմանք յուսուցչաց:

Ժողովն որ ի շաբաթ աւուրս՝ անուանէր խորհուրդ, եւ նուիրեալ էր համարատուութեան՝ եթէ զի՞նչ գործեալ էր

նորավարժիցն յընթացս եօթնեկին անցելոյ, եւ խորհրդակցութեան՝ թէ յի՞նչ արդեօք ունին ձեռնարկել յառաջիկայն, յորս էր զի հաստատէր պարոն Մանդինեան զխորհուրդ ուսանողացն՝ եւ էր՝ զի հաղորդէր նոցա ինչ ինչ կարելոր բացատրութիւնս, եւ հրահանգէր զնոսա ի զգուշութիւն յառաջիկային, յիշելով նոցա միշտ եւ զնախորդ հրահանգաց: Խօսէին ի ժողովի այդ զնիւթոց դասուցն՝ զորս ունէին աւանդել, եւ զվարուց աշակերտացն եւ առհասարակ զհանգամանաց դասուցն, թէ յորում էր յաջողութիւնն եւ յորում անյաջողութիւնն: Զննէին զգրաւոր հաշիւս դասատուաց եւ զնկատողութիւնս ընկերակցաց նոցա. եւ ինքն իսկ պարոն Մանդինեան հաղորդէր նոցա զայն ամենայն որ միանգամ գրաւեալ ունէին զուշադրութիւն նոցա յընթացս այնր եօթնեկի ըստ ամենայն հանգամանաց: Նոյնպէս եւ ի քնին առնուին եւ զյաջող կամ անհաջող ելս փորձառական դասուցն հանդերձ կարելոր բացատրութեամբք քննչացն՝ որ ի նոցունց իսկ ուսանողացն եւ յայլոց ընկերակցաց նոցա. զժողովսն կնքէր ինքն պարոն Մանդինեան: Արդարեւ ի սկզբան անդ նորավարժք ցուցանէին անփորձութիւնս ինչ ի համարատուութեան՝ որ կատարէրն հրապարակաւ եւ ամենայն անկեղծութեամբ. այլ ուրախութեամբ տեսանել էր մեզ, զի հետզհետէ ըմբռնէին զմիտս եւ զխորհուրդ համարատուութեանցն, սովորէին համբերութեամբ լսել դատողութեանցն այլոց զգործոց իւրեանց, եւ ըստ քաղաքավարութեան պատասխանել ընդդիմախօսացն եւ խոստովան լինել զսխալանս իւրեանց: Հասու լինէին, եթէ զի՞նչ իցէ միաբանութեամբն գործել եւ խորհրդով, եւ թէ զիա՞րդ զգործ քան զանձնաւորութիւն նախադասել արժան է եւ թէ զի՞նչ իցէ միահամուռն պատասխանատու արդեանց իրացն լինել, եւ կամ անզգուշութեամբ խանգարել զգործ ինչ հանրական. ի մի բան, հասու լինէին ծանրութեան պատասխանատուութեան իւրեանց: Նորավարժքն իբրեւ ի հայելոց տեսանէի ի ժողովս անդ, զճշգրիտ պատկեր գործոց իւրեանց, թէ արդեօք դասախօսութիւնքն զոր դասախօսեն՝ արտաքին ցոյժ ինչ իցեն, կամ լոկ ժամավաճառութիւն, եւ թէ իցեն արդեօք բաւական ի սաստել աշակերտացն առանց խոստանալոյ, եւ թէ վարժէ՞ն արդեօք զնոսա ի բարոյական կարգս եւ ի կանոնս առանց աւելորդ բժախնդրութեան, եւ թէ պահէ՞ն արդեօք անեղծ զեռանդն մանկան՝ ոչ իւիք արտաքս քան ըստ սահման ճշմարիտ եւ վայելուչ կրթութեան վազեալ, եւ թէ յաջողիցի՞ն արդեօք հեշտ եւ դիւրին յաչս եւ ի միտս մանկանցն ընծայել զուսումն՝ անկորուստ պահելով եւ զլրջութիւն. եւ թէ հաստատիցեն՞ զուսումն ի հիմունս բնականս, եթէ հեռի անդր մղիցեն զմանուկն ի կենաց եւ յազգայնութենէ. եւ հուսկ ուրեմն հասու լինէին, թէ ո՞րչափ ինչ դժուարութիւնք եւս մնան՝ կրթելոյ զանձինս յայսմ ամենայնի ի կարելոր նկատումս ուսուցչութեան:

Որպէս ի վեր անդր ասացաւ, եթէ եւ այն երկոքին ժողովք սերտիւ իմն լծորդեալ էին խորհրդոց նոցա: Յընթացս միոյ եօթնեկի մին ի սվորական դասուց վարժոցիս լինէր «դաս փորձոյ» ի հինգ շաբաթի աւուրս, յորում ամենայն նորավարժք պարտաւորապէս ներկայ լինէին փորձոյ դասախօսութեան միոյ յընկերացն իւրեանց. որպէս զի իւրաքանչիւր առանձին զդիտողութիւն իւրեանց եւ զտպաւորութիւն յանդիման կացուցեն ի խորհրդին ի քննել զնոսա: Առ այս եւ երկու երկու ի նոցանէ նշանակէին ըստ իւրաքանչիւր եօթնեկի իբրեւ ի պաշտօնէ դիտել զդասախօսութիւնն, եւ առաջի առնել խորհրդոյն մին՝ բանիւ բերանոյ, եւ միւսն՝ գրելով զմանր հանգամանս դասախօսին թէ՛ ըստ արտաքին եւ թէ՛ ըստ ներքին հանգամանաց: Նպատակ ժողովոյս էր, զի ի մէն մի եօթնեակս գէթ մի անգամ ամենեքին ուսանողքն ի միասին տեսցեն եւ լուիցեն զդասախօսութիւն ի

վարժոցին, քանի ոչ էր նոցա յամենայն աւուրս հասանել եւ ներկայ լինել ամենայն դասախօսութեանցն վարժոցին, ունելով իւրեանց առանձին պատրաստութիւն դասուց ի ճեմարանի. իսկ որոց միանգամ պատահէրն եւ զդասն պատրաստել եւ ի վարժոցն ի ժամու հասանել, այն ի կամս նոցա թողեալ էր: Ոչ առանց պատրաստութեան էր եւ փորձառականն դաս, այլ պարտիք ի վերայ կային նորավարժին կանխաւ առաջի առնել պարոն Մանկավարժին զգրաւոր ծրագիր դասուն ըստ մանրամասն հանգամանացն, զոր ի չորաքշաբաթի աւուրս քննէր առաջի ամենեցուն ի նախապատրաստական ժողովին եւ կանխաւ զգուշացուցանէր զդասախօսն չտալ տեղի թերութեանց, եւ կամ հաւանեալ գրաւոր բացատրութեան նորա, քաջալերէր զնա ըստ այնմ եւ գործել. տայր եւ հրահանգս ինչ կարելորս ըստ հարկի: Ի խորհուրդս շաբաթ աւուրց, եթէ քննիչքն եւ եթէ պարոն Նախագահն քննէին, թէ ո՞րչափ ճիշդ վարեցաւ դասատուն ըստ հրահանգացն տուելոց, եւ թէ՛ զիմք խոտորեցաւ ի հրահանգացն, եւ թէ՛ զի՛նչ պատճառքն էին:

Այսչափ ինչ զներքին վարչութենէ վարժոցին եկից արդ տալ տեղեկութիւնս ինչ եւ զմիամեայ ընթացից վարժոցին. - Երկու երկու դաս առ օր յանձնեցաւ ուսանողաց Բ. Լսարանին. իսկ ուսանողք Ա. լսարանին ի Յունվար ամսոյ եւ այսր սկսան մասնակցել փորձառական դասուցն միայն: Եւ զի յաշակերտս վարժոցին դժուարին իմն եղեւ գումարել ի սկզբան, հարկ եղեւ կանխաւ տալ ուսանողացն հրահանգս առ այն, եւ սկզբն եղեւ ուսման ի վարժոցին ի 29 Սեպտեմբերի: Ի սկզբան՝ թիւ աշակերտացն եւ աշակերտուհեաց յաճախ փոփոխէր ի պատճառս յապաղելոյ ոմանց մտանել յուսումնարան, եւ ի պատճառս դասաւորութեան նոցա, յորոց բազումք էին՝ որ մտին յառաջին դասարան, յորժամ ուսուցիչքն կարգեցան ի ջանս հոգաբարձուաց, եւ մնա-

ցին մեզ տղայք 29, յորոց եօթնետասն՝ օրիորդք էին: Թէպէտ եւ ոմանց ի սոցանէ ուսեալ էր կանխաւ եւ ճանաչէին զգիրս, սակայն այնչափ անվարժք էին, մինչ զի հարկ եղեւ դասաւորել զնոսա ի մի եւ նոյն բաժնի՝ ուսանել եւ նոցա զմասն Ա. տարւոյ: Իբրեւ կենդրոնացուցիչ առարկայ ուսման ընտրեցաւ «Ազգ. ընտանեկան աշխարհ» պարոն Սեդրակայ Մանդինեան, յորոյ ի հիմունս յեցեալ՝ աւանդեցին մանկանց եւ ըստ այլ եւ այլ պատահական հանգամանաց ինչ ինչ տեղեկութիւնս զԱստուծոյ զմարդոյ եւ զբնութենէ. եւ զի փոքր էր առ օրին ժամ դասուցն, վասնորոյ եւ մեծ մասն պարապմանց տուաւ ի գրել եւ յընթեռնուլ ըստ նորագոյն եղանակի, այն է՝ ոչ ուրոյն հնչելով զբաղաձայսն, եւ ոչ առանձին այբբենարան ի գործ ածեալ: Ի վախճան տարւոյն ըստ արդեանցն երեւեցաւ, զի երեք աշակերտք եւ երեք աշակերտուհիք միայն մնացին ի նմին դասարանի, իսկ այլքն առհասարակ գովութեան արժանիք, եւ փոխեցին զդասարանս իւրեանց:

Ի վարժոցին անընդհատ յառաջ գնայր դասատուութիւնն ըստ կանոնի, եւ ընդհատէր ի տօնի աւուրս, յորս եւ ճեմարանս տօնէր: Այլ ի վերջին աւուրս տարւոյն թուլացաւ, այն ինչ մերձեցան, հասին աւուրք քննութեան նոյն իսկ ուսուցչացն ուսանողաց ի ճեմարանի. սրոց ի հարկէ էր ամփոփել զուշ եւ զուրուշ ի պատրաստութիւն դասուց իւրեանց եւ ի քննութիւն: Աստանօր զառաջինն զգալի եղեւ եթէ՝ անհրաժեշտ է մեզ ունել եւ զայլ ոք օգնական ուսուցչի, որ եւ ի հարկին պատրաստ գտանիցի շարունակել զգործ նորավարժիցն ուսուցչաց, մինչ նոքա գայցեն ի պատրաստութիւն դասուց իւրեանց ի ճեմարանի: Այս պակասութիւն օգնականի մինչեւ յայն զգալի եղեւ, զի հասին աւուրք քննութեան աշակերտաց վարժոցին, եւ չէր հնար եւ ոչ ումեք ի նորավարժ ուսուցչացն ներկայ լինել անդ ի քննելն

զաշակերտս իւրեանց. եւ առանձին քննեցին զնոսա ուսուցիչքն վարժարանին Վաղարշապատայ:

Նաեւ պէս պէս դժուարութեանց տարան նորավարժքն մեր ուսուցիչք, մինչեւ յաջոցեղան զաշակերտս վարժոցին ընդելացուցանել կարգացն եւ կանոնաց, զորս ընկալեալ էր մեր: Եւ այս ամենայն ըստ մասին յառաջ գային յանփորձութենէ նորավարժիցն, եւ ըստ մասին՝ զի վարժոցն ընդ կրկին վարչութեամբ էր. այսինքն զերկուս ժամս աւուրն ընդ հսկողութեամբ վարչութեան Ճեմարանիս, եւ զմնացեալ ժամս աւուրն ընդ հսկողութեամբ վարչութեան ուսումնարանին Վաղարշապատայ. նաեւս կրկին վարչութիւնքս անկախ ի միմեանց վարէին, եւ որ ինչ պարտաւորիչ էր միումն, ոչ այնպէս էր եւ միւսումն. եւ այսպէս յառաջ գային այն ամենայն անյարմարութիւնք, յորս ստիպէին աշակերտքն պահ ըստ պահէ փոխել զպահպանութիւն կարգին, եւ այլապէս զգուշանալ:

Եւ որպէս զի սովորեցին աշակերտքն ի մաքրութիւն, եւ մի՛ ընդ առաւօտ յամեացեն գալ ի դասարան, եւ զի առհասարկ կատարեցեն զպատուիրեալսն եւ ի տունս իւրեանց, հարկ համարեցաւ, զի նորավարժքն ուսուցիչքն ինքնին խօսեցին ծնողաց աշակերտացն եւ ոչ ի ձեռն միջնորդի ուրօք, այն է ի ձեռն ուսուցչին Վաղարշապատայ. զի այնպէս անկատար մնային պատուէրքն տուեալք աշակերտացն եւ հարկ էր կրկնել եւ երեքկնել մինչեւ լսելի առնել եւ ծնողաց աշակերտացն: Բազում անգամ խանգարէին ընթացք դասուցն առ պակասութեան դասարանական պիտոյից, զորօրինակ գրոց, գրատախտակաց, քարեայ գրչաց, քանոնաց եւ այլոց այսպիսեաց. այնպէս զի հարկեցան ուսուցիչքս նորավարժք կազմել զանձարան ինչ փոքր յիւրեանս, եւ լնուլ զպիտոյսն պակասեալս: Առ ի զառաջս առնուլ այսպիսեաց անպատեհութեանց յապագայի, վարչութիւն ճե-

մարանիս արժան դատեցաւ պահանջել ի ծնողաց աշակերտացն առ իւրաքանչիւր՝ գումար ինչ որոշեալ ի սկզբան տարւոյն, եւ անթերի հոգալ զպիտոյս վարժոցին եւ միանգամայն ազատ մնալ ի տարապարտ ազդարարութենէն, զոր յանցելումն բազում անգամ կրկնեցին ի լուր ծնողաց աշակերտացն եւ ուսուցիչքն եւ այլք ոմանք, եւ դարձեալ անլուր մնացին եւ ապարդիւն: Նաեւ պակասութիւն մեծ էր արդարեւ եւ անյարմարութիւն կազմութեան վարժոցին, եւ նստարանաց նորա, որ եւ պատճառս անհանգստութեան տային մատաղահաս աշակերտացն, եւ բնականապէս նպաստէին նոցա յայլ ինչ դարձուցանել զուշադրութիւն իւրեանց ի ժամս դասուցն:

Յետ միամեայ փորձառութեան որոշեաց Մանկ. խորհուրդս. զի ճեմարանս առանձին ունիցի իւր զերիս բաժանմունս վարժոցին. առ որ որոշեաց խնդրել կանխաւ զհաճութիւն Վեհ. Հայրապետիդ, եւ ըստ այնմ միացուցանել զԺառանգաւորաց Դպրոցն ընդ Ճեմարանիս. այնպէս՝ զի որ գիշերօթիկքն էին ի նմին դպրոցի, առանձին զգուշաւոր քննութեամբ զետեղեցին ի դասարանս դասարանս ճեմարանին ըստ համեմատութեան նոցա, եւ որ փոքունքն են՝ մնացեն ի նմին դպրոցի, իբր ի վարժոցի, եւ յաւելցուք ի նոսա եւ զայլս եւս երթեւեկ աշակերտս: Այլ եւ ի նկատի առեալ՝ զի պակասին սենեակք ի Ճեմարանիս, եւ մանաւանդ զի ցանկալի էր մեզ հոգ ունել զծախուց նորա ի մասին տնտեսութեան, որոշեաց Մանկ. խորհուրդն, զի կցեցուք ընդ վարժոցին եւ զառաջին դասարան ճեմարանիս, յանձնելով զկառավարութիւն նոցա, զվարժոցին եւ զԱ. դասարանին պարոն Մեղրակայ Մանդինեան, տալով նմա առ այժմ զոք յօժանդակ ուսուցիչ, ունել զտեղի նորա ի վարժոցին կամ զԱ. դասարանի, ի լինելն նորա ի միումն կամ ի միւսում:

Եւ զի աշակերտք Ժառանգաւորաց Դպրոցին հանապազօր յառաւօտու եւ յերեկոյի յաճախէին ի Ս. Եկեղեցի ի Ժամասացութիւն, զայս եւս ի նկատի առեալ Մանկ. խորհրդոյն, որոշեաց տալ կատարել աշակերտաց ճեմարանիս զայն պարտաւորութիւն, առաքելով զնոսա օր ըստ օրէ ըստ առանձին կարգի, ի Ս. Եկեղեցի ի դպրութիւն եւ ի սպասաւորութիւն: Ընդ որոշումնս լիայոյս է Մանկ. խորհուրդս, եթէ յաջողիցի ճեմարանս պաշտօնեայս արժանաւորս պատրաստել Ս. Եկեղեցւոյ. որ եւ համաձայն գոլով ըղծից եւ նպատակի Վեհափառ Հայրապետիդ, ըստ բարեհաճ կամաց Ձերոց հաստատեցէք զայն եւ թոյլ ետուք ըստ այնմ առնել յառաջիկայ եւ յամենայն տարւոջ, եւ որ կատարեցաւ իսկ: Նա՛ն՝ փափագելի էր Վարչութեան ճեմարանիս՝ որպէս եւ ակն ունիմք յապագայի, զի եւ երկրորդ եւ երրորդ դասարանքն փոխադրիցին ի վարժոց անդր իբրեւ ի լրումն ամբողջութեան դպրոցական մասին. եւ ի ճեմարանի աստ մնայցեն միայն դպրանոցական երեք դասարանքն եւ ճեմարանական երեք լսարանքն, որով եւ տնտեսութիւն ի ծախսն եւ կանոնաւորութիւն ի ներքին ընթացս ճեմարանին լինէր արդեօք:

Այսչափ ինչ զվարժոցէն եւ զվիճակէ վարժապետացուացն. այժմ անցցուք ի հաշիւս ճեմարանին, տալ տեղեկութիւնս եւ զներքին վիճակէ նորա:

Մանկ. խոհ. ի սկզբան անդ ուսումնական ամին անցելոյ՝ յետ որոշելոյ առ ժամն զառարկայս աւանդելիս եւ զթիւս դասուց՝ թէ ի կրկին լսարանս եւ թէ ի վեց դասարանս դպրանոցին, ի շարունակելն զդասս, սկսաւ կազմել եւ ծրագիր ինչ ընդհանուր, որով միայն մարթ էր տալ կանոնաւոր ընթացս ուսման եւ դասատուութեան: Ապաքէն ոչ նոր իմն է խնդիր ընդհանուր ծրագրին յուսումնարանս Հայոց. եւ ամենայն հոգաբարձուք ազգային ուսումնարա-

նաց եւ Մանկ. խորհուրդք ի տեղիս տեղիս զբաղեցան եւ զբաղին զխնդրովս, սակայն դարձեալ կանոնաւոր եւ մշակեալ ծրագիր չէ այսօր եւ ոչ միոյ ուսումնարանի, նոյնպէս եւ ոչ ճեմարանիս. վասն որոյ եւ յանցելումն ամի ամենայն լրջնութեամբ ձեռն ի գործ արկ Մանկ. խորհուրդս կազմել զկարելոր ծրագիր. եւ ակն ունիմք յայսմ ամի ի լումն ածել զայն ըստ կարի, եւ մատուցանել Վեհափառ Տէրութեան Ձերում ի հաստատութիւն: Իսկ զոր առ ժամն որոշեաց Մանկ. խորհուրդն՝ այսոքիկ էին առարկայք աւանդեալք ի ճեմարանիս եւ թիւք դասուցն՝ յանցելումն ամի:

յԱ. Լսարան, առարկ. շրթ. դասք.

Աստուածաբանութիւն	2
Պատմ. ընդհ. եկեղ.....	2
Նոր Մատեն. Հայոց	4
Քննակ. Զերականութիւն	1
Ընդհ. Գրակ. Պատմ.	2
Ռուս. Գրականութիւն	2
Տրամաբանութիւն.....	3
Հոգեբանութիւն.	3
Գերմաներէն	3
Գաղղիերէն	2
Ֆիզիքական աշխարհագր.	2

26

յԲ. Լսարարան, առարկ. շրթ. դասք.

Աստուածաբանութիւն	2
Պատմ. ընդհ. եկեղ.	2

Ընդհանուր Գրականություն.....	2
Ռուս. Գրականություն.	2
Մանկավարժություն	3
Հոգեբանություն.....	6
Բար. փիլիսոփայություն	3
Գերմաներեն	3
Տարրալուծություն	1

24

յԱ. Դասարարան, առարկ. շբ. դասք.

Կրօն (Սրբ. պատմ.)	3
Հայոց լեզու.....	5
Ռուսաց լեզու	5
Թուաբանություն.....	4
Բնակ. պատմություն	2
Աշխարհագրություն	2
Ձայնագրություն	4
Նկարչություն	2
Գեղագրություն	3

30

յԲ. Դասարան, առարկ. շբ. դասք.

Կրօն (Սրբ. պատմ.	3
Հայոց լեզու.....	5
Ռուսաց լեզու	4
Թուաբանություն.....	4
Բնակ. Պատմ.....	3

Աշխարհագրություն	2
Ձայնագրություն	4
Նկարչություն	2
Գեղագրություն	3

30

յԳ. Դասարան, առարկ. շբթ. դասք

Կրօն.....	2
Հայոց լեզու.....	4
Ռուսաց լեզու	4
Գաղղիերեն	4
Ալգեբրայ եւ Թուաբան.....	4
Աշխարհ. Հայաստանի.....	2
Աշխարհագր. Ընդհ.....	3
Բնական պատմ.....	3
Ընդհ. Պատմ.....	2
Ձայնագրություն	2
Գեղագրություն	2

32

ի Դ. Դասարան առարկ. շբթ. դասք.

Կրօն.....	3
Հայոց լեզու.....	5
Ռուսաց լեզու	5
Գաղղիերեն.....	4
Ալգեբրայ	2
Երկրաչափություն	2

Հայոց պատմ.	2
Ընդհ. Պատմ.	2
Բնակ. Պատմ.	3
Ռուսաց Աշխարհագր.	2
	30

ի Ե. Դասարան առարկ. շրթ. դասք.

Եկեղեց. պատմություն.....	1
Հայոց լեզու.....	3
Հայոց մատենագր.	3
Ռուսաց լեզու	4
Գաղղիերեն	3
Մատենատիկայ	3
Ֆիզիքայ.....	3
Հայոց պատմություն	2
Ռուսաց պատմություն	1
Ընդհ. Աշխարհագր.	2
	30

ի Զ. Դասարան առարկ. շրթ. դասք

Տոմար եւ կարգ	
Աստուածաշարություն.....	1
Հայոց լեզու.....	2
Հայոց Մատենագր.	3
Ռուսաց լեզու	3
Գաղղիերեն	3
Մատենատիկայ	3

Ֆիզիքայ.....	3
Հայոց Պատմություն.....	3
Ընդհ. Պատմություն.....	3
Ֆիզիք. Աշխարհագր.	2
Տիեզերագրություն	2
Բնախօսություն եւ	
Առողջապահություն	2
	30

Մանկ. խորհուրդս ի սկզբան անդ անցելոյ 1881-1882 ուսումնական ամին ի քնին առ ուշադրութեամբ եւ զկազմակերպութիւն դասարանաց ճեմարանիս եւ արդիւնքն երեւեցան, զի աշակերտք զետեղեալ են ի դասարանս այնպէս, զի չհամեմատին իրերաց ոչ ըստ հասակի եւ ոչ ըստ պատրաստութեան: Այս հանգամանք կազմակերպութեան դասարանացն ծանրացուցանէր զգործն. եւ արգել յառաջադիմութեան աշակերտացն առհասարակ լինէր: Առ ի զառաջս առնուլ չարեացս, անդամք Մանկ. խորհրդոյն փութացան ճշդիւ եւ գրեթէ խստիւ պահանջել յաշակերտացն զդասս, հոգացեալ ընդ նմին եւ գյորդորանացն՝ զի լրջնութեամբ իմն գայցեն աշակերտք յընթերցասիրութիւն: Առ այս գործ դժուարաձեռն, որչափ ինչ առնելի էր ի միում ամի, փութացաք ի նոյն, սակայն եւ այնպէս անակնունելի էր կատարեալն յաջողութիւն:

Յանցելումն ամի ի լինելն մեր հանդիսատես Է-րդ Տարեդարձին ճեմարանիս, եւ մեք լուաք ի մեծ զարմացումն՝ թէ յամենայն աշակերտաց ճեմարանիս ինն աշակերտք միայն մնացին ի դասարանս իւրեանց յորս էին, իսկ հարիւր քսան աշակերտք փոխադրեցան ըստ կարգի ի բարձրագոյն դասարանս զարմացաք արդարեւ ընդ նորանշան երեւոյթն,

երթէ ¹/₅ մասն միայն յետադէմ էին, իսկ ¹²/₅ մասն ըստ արժանւոյն յառաջացեալ: Մինչդեռ այլուր գովաբանեն եւ ծափահարեն առ յառաջադիմութեան ⁵/₅ մասին աշակերտաց, եւ ոչ յաշակերտս ժողովեալս ընտրանաւ՝ լուեալ է երբեք նոյնօրինակ հսկայաքայլ յառաջադիմութիւն: Զի ոչ սնապաշտութեան է տեղիս, այլ գործոյ, պարտիմ յանդիման կացուցանել զվիճակ ճեմարանիս այնպէս, որպէս եւ է. անկեղծութեամբ իսկ ասեմ, թէ ի պաշտօնավարութեան իմում յանցելումն ճշմարտիւ հասու եղէ, թէ չէր ճեմարանիս յառաջադիմութիւնն այնպէս, որպէս խոստանային մեզ թիւքն ի հաշուին:

Այո՛, հաւատամ, զի յառաջին ամս բացման ճեմարանիս մարթ էր մեծի յառաջադիմութեան ակն ունել, քանի հոգ եւ խնամ ունէր վարչութիւնն յընտրութիւն աշակերտացն, նուիրակս առաքեալ յայլ եւ այլ տեղիս, եւ որք՝ որպէս եւ ինձ յայտնի է ի լոյ, մեծաւ զգուշութեամբ կատարէին զպաշտամունս իւրեանց: Իսկ ընտրութիւնքն՝ որում ներկայ եղէ յանցելումն ամի, ոչ գոհացուցիչ էին արդարեւ, զոր եւ ցաւերով յայտնեմ Վեհափառութեան Զերում: Նաեւ յայսմ ամի ոչ էր իսկապէս ընդունելութիւն աշակերտաց, այլ որոշեալ էր արդէն միացուցանել զԺառանգաւորաց Դպրոցն. ուստի եւ անմարթ էր առնել ընտրութիւն ինչ. յայսմհետէ ոչ ի շնորհուկս ումեք, այլ միայն յօգուտ ճեմարանիս հայեցեալ պարտ է ըստ կարգի ընտրել եւ ընդունել զաշակերտսն. նաեւ զլիսաւոր այն է, զի ջանասցուք հաստատութիւն ազգային յընդհանուրս կացուցանել զճեմարանս, եւ ոչ զմին ի նահանգաց կամ ի գաւառաց նախադասեալ այլոցն ամենեցուն, եւ միումն պատճառ բարօրութեան լինել եւ զայլովք զանց առնել: Այսօր իսկ թիւ աշակերտաց մերոց՝ որ ի Վաղարշապատայ եւ յԵրեւանայ եւ ի շրջակայից նոցա, յանհամեմատն առաւելու քան զայլոցն. իսկ ի բնակչացն

Պարսկաստանի երկու աշակերտք միայն են: Են եւ այլ եւս գաւառք եւ ի նոյն իսկ նահանգէն Երեւանայ՝ ուստի ոչ է ի ճեմարանիս աշակերտ եւ ոչ մի:

Ըստ որոշման Մանկ. խորհրդոյն եղեն կիսամեայ գրաւոր քննութիւնք ի վերջն Դեկտեմբերի, յորս երեւեցաւ զի լեզուն Հայոց ոչ որպէս արժանն է՝ յառաջադէմ էր ընդհանրապէս ի ճեմարանիս, եւ աստիճան մտաւորական զարգացման աշակերտացն ընդհանրապէս ոչ բարձր էր: Առ այս ի նկատի առեալ Մանկ. խորհրդոյն զպահանջս դասատուի լեզուին Հայոց՝ յաւելուլ զԺամանակ գրաւոր աշխատութեան աշակերտացն, որպէս եւ յայտնի եղեւ յարդեանց քննութեանն, որոշեաց յաճախակի կրկնել զգրաւոր պարապմունսն ըստ այլ եւ այլ առարկայից, եւ ի տարեկան բանաւոր քննութիւնսն լծորդել եւ զգրաւոր քննութիւն ի գլխաւոր առարկայից, որպէս զի մի՛ վրիպեսցուք, որչափ եւ հնարն իցէ՝ ի տեղափոխելն զաշակերտս: Նոյնպէս ցանկալի լինելով մեզ նպաստել մտաւորական զարգացման աշակերտաց՝ որոշեցաք տալ գրականական երեկոյս յամենայն երկու եօթնեակս, յանձնեալ ուսանողաց կրկին լսարանացն՝ ի գիր առնուլ յօդուածս ինչ ի հայկական դպրութենէ եւ ընթերցումս ի լուր ընկերակցացն: Զայս որոշումն օգտակար ոչ եղեւ մեզ յարդիւնս ածել յանցելումն ամի. քանզի ուսանողք ծանրաբեռնեալ էին դասուք իւրեանց եւ գործնական աշխատութեամբք: Իսկ յայսմ ամի փոյթ յանձին կալայց իրագործել գորոշումնս Մանկ. խորհրդոյն եւ ըստ այնմ տալ գրականական երեկոյս, ընդ որ լիայոյս ենք, երթ օգուտ մեծ ընծայիցենք մտաւորական զարգացման ուսանող ճառախօսացն եւ ունկնդիր աշակերտաց: Յանցելումն ամի զերիս եւ եթ գրականական ժողովս յաջողեցաք տալ, մի՛ ի տօնի Ս. Վարդանանց զօրավարաց, մի՛ ի տօնի Ս. Սահակայ եւ Ս. Մեսրոպայ եւ մի՛ ի տօնի Ս. Հօրն մերոյ

Գրիգորի Լուսաւորչին ելին ի Վիրապէն, յորս ակն յայտնի երեւեցաւ, զի մարթ է շարունակել զայն յայսմ ամի ըստ աւնայն կանոնաւորութեան: Ի տօնական աւուրսն յայնոսիկ ճառախօսեցին նաեւ ոմանք յուսուցչաց Ճեմարանիս՝ եւ շքեղ իմն փայլ յաւելին ի հանդէսն: Ի դէպ է ինձ եւ աստ խոստովան լինել, եթէ կարելոր է արդարեւ մասնակցութիւն ուսուցչաց ի գործս այսպիսիս:

Մանկ. խորհուրդն առ ի բարձրացուցանել զմտաւորական զարգացումն աշակերտաց, ուշադիր եղել եւ ի մատենադարանն, եւ ընտրեաց ի մատենապետ զպարոն Փիլիպպոս Վարդանեան, տալով նմա օգնական զմին յուսանողաց բ. լսարանի զՍարգիս Տ. Գաբրիէլեան, այլ ցաւ է ինձ ասել, զի զուրկ է մատենադարան մեր եւ ի կարելոր գրոց՝ մանաւանդ յընթերցանելեացն, ըստ որում եւ անբաւական ի լրացուցանել զպիտոյս աշակերտաց, թողումք ասել թէ՛ ոչ համեմատի ամենեւին ցանկութեան Մանկ. խորհրդոյն: Հարկ ի վերայ կայ եւ ամենայն ուսումնարանի տալ զումար ինչ որոշեալ ամ ըստ ամէ առ ի ձեռս բերել զգիրս օգտակարս ընթերցանութեան, բայց Ճեմարանիս առ այս յաւելուն բազում արգելք եւ խոչընդոտք:

Առ ի նպաստել կրօնական եւ բարոյական դաստիարակութեան աշակերտաց Ճեմարանիս ըստ որոշման Մանկ. խորհրդոյն մեկնեն աշակերտաց զՍ. Աւետարանն Գեր. Գրիգոր Սրբ. Աղափիրեան եւ Արժ. Կիւրեղ վարդապետ Սրապեանց կցորդեալ նմին եւ զբարոյական խրատս եւ դարձուցեալ զուշադրութիւն աշակերտացն յայլ եւ այլ թերութիւնս նոցա:

Այլ եւ զներքին կացութենէ Ճեմարանիս, պարտ է ինձ յայտնել. զի ուսանողք լսարանաց կառավարեն զամենայն ինչ, սկսեալ ի խոհանոցէ մինչեւ ի թանգարան ֆիզիքական գործեաց՝ ընդ պատասխանատուութեամբ վարչութեան

ըստ առանձին հրահանգաց, որով թեթեւացուցին ըստ մասին զգործ վարչութեանս, եւ ինքեանք եւս ընդելացան ուսումնարանական կառավարութեան: Յաւելում եւ զայն՝ զի ի Յուլիս ամսոյ եւ այսր ուսանողք սկսան կատարել եւ զպաշտօն օգնական վերակացուի, եւ ակն ունելի է՝ եթէ Ճեմարանս ընծայեսցէ առ յապայն ոչ միայն մանկավարժ ուսուցիչս, այլ կառավարիչս ի պէտս ազգային ուսումնարանաց, որոց պակասութիւնն արդարեւ զգալի է այսօր ամենայն ուրեք: Ի նկատի ունեալ մանաւանդ եւ զայն, զի կառավարութիւն ո՛ր եւ է այսպիսի հաստատութեան՝ եթէ յանձն իցէ աշակերտաց. խաղաղ եւ կանոնաւոր եւս ընթայնացեն ներքին կեանք հաստատութեանն, որպէս եւ փորձն յանդիման կացոյց մեզ:

Եւ այս խորին համոզումն է մեր, եթէ ուղղութիւնս արդիւնաբեր եւս լինիցի յապագայի, եւ Ճեմարանս մտցէ արդեօք ի շաւիղ ինչ այնպիսի, ընդ որ արտաքս ելանել ոչ եւս լինիցի նմա յայսմ ապահով եմք մեք:

Եւ ժամանակ գործառնութեան Ճեմարանիս է այսպէս բաժանեալ ըստ որոշելոյ Մանկ. խորհրդոյն:

$5\frac{1}{2}$ - $6\frac{5}{4}$ Աղօթք, թէյ եւ հանգիստ

$6\frac{5}{4}$ - $7\frac{5}{4}$ Մերտողութիւն

$7\frac{5}{4}$ - 8 Հանգիստ

8 - 8^{55} Ա. դաս

8^{55} - 9^5 հանգիստ

9^5 - 10 Բ. դաս

10 - 10^{45} Նախաճաշ եւ հանգիստ

10^{45} - 11^{40} Գ. դաս

$11^{40} - 11^{55}$ Հանգիստ

$11^{55} - 12^{50}$ Դ. դաս

$12^{50} - 1^5$ Հանգիստ

$1^5 - 2$ Ե. դաս

$2 - 5$ Ճաշ եւ հանգիստ

$5 - 7$ Սերտոդութիւն

$7 - 7^1/4$ Հանգիստ

$7^1/4 - 7^5/4$ Ընթրիք

$7^5/4 - 8^1/2$ Հանգիստ

$8^1/2 -$ Աղօթք եւ ննջեցեն:

Յետ աղօթիցն $9^{91/2}$ ժամ պարապեցին աշակերտք Ե. եւ Զ. դասարանաց եւ Ա. եւ Բ. լսարանաց որոց պէտք իցեն:

Միայն ի շաբաթ երեկոյս եւ ի նախատօնակս տօնիցն, յորս աշակերտք վաղայարոյց գնան յեկեղեցի, ջինի սերտոդութիւն, եւ հանգիստն երեկոյեան կանխէ ժամու միով յառաջ քան զայս սահման:

Նոյնպէս եւ ի կիրակէս եւ ի տօնի աւուրս նախաճաշիկն լինի զոյգ ընդ թէյին յետ արձակման եկեղեցոյն, եւ ճաշն կանխէ երկու ժամուք յառաջ, եւ յերեկոյին սերտոդութիւնն աւարտի ի միում ժամու:

Յուցակ դասուց ի շաբաթ աւուրս

$8 - 8^{40}$ Ա. դաս

$8^{40} - 8^{50}$ Հանգիստ

$8^{50} - 9^{50}$ Բ. դաս

$9^{50} - 10^{15}$ Նախաճաշ եւ հանգիստ

$10^{15} - 10^{55}$ Գ. դաս

$10^{55} - 11^{10}$ Հանգիստ

$11^{10} - 11^{50}$ Դ. դաս

$11^{50} - 12^5$ Հանգիստ

$12^5 - 12^{45}$ Ե. դաս

$12^{45} - 1$ Հանգիստ

$1 - 2$ Մեկնութիւն Աւետարանի եւ խրատ:

Զայս առանձին ցուցակ որոշեաց Մանկ. խորհուրդն առ այն՝ զի ժամ լիցի եւ մեկնութեան սուրբ Աւետարանին եւ բարոյական խրատուցն յետ աւարտելոյ օրական դասուցն որպէս տեսանի ի ցուցակին:

Իսկ զաղօթս աշակերտաց այսպէս կարգաւորեաց Մանկ. Խորհուրդն:

Աղօթք առաւօտեան

Ա. Հայր մեր որ յերկինս:

Բ. Տէր եթէ զշրթունս իմ բանաս:

Գ. (յաւուրս ած. բծ. գծ. դծ.) Լոյս արարիչ լուսոյ (յաւուրս ակ. բկ. գկ. դկ.) Անեղանելիդ Աստուած:

Դ. Զառաւօտու զաղօթս եւ զբանաւոր պաշտօնս:

Ե. Գլուխ մի բանից Ս. Աւետարանի (ըստ ունելոյ օրինակին թարգմանութեանն Հայոց):

Զ. Օրհնեսցուք զՏէր յամենայն ժամ. յամենայն ժամ օրին.:

Աղօթք ի սկսանելն զդասս յառաջին ժամու

Հայր մեր յԱ. եւ Բ. դասարանս
Զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա յԳ. ի Զ. դասարանս
եւ յԱ. եւ Բ. լսարանս

Աղօթք յառաջ քան զնախաճաշիկն, զճաշն և զընթրիս

Հայր մեր որ յերկինս:
Աղօթք յետ նախաճաշիկն, ճաշու և ընթերաց
Զլիութիւն սեղանոյս:

Աղօթք ի վերջ դասուց յաւարտ հինգերորդ դասին

Հայր մեր որ յերկինս:

Աղօթք երեկոյեան

Ա Հայր մեր որ յերկինս:
Բ. Զհանգստեան զաղօթս:
Գ. Փառք քեզ տէր Աստուած:
Դ. Հրեշտակ զուարթուն:
Ե. Ողորմութիւն քո, Տէր, զհետ մեր եկեացէ:

Յամին 1880-1881 130 աշակերտք ներկայ գտան ի քննութեան. մին ի սոցանէ արձակեալ էր ըստ որոշման նախորդ Մանկ. ժողովոյն, իսկ 124 աշակերտք ի Սեպտեմբերի հաւաքեցան ի ճեմարանս: Յընթացս ամին անցելոյ ընկալեալ

եղեն այլ եւս 55 աշակերտք, ուստի եւ թիւ աշակերտաց միահամուռն եղել 179 յանցեալ 1881-1882 ուս. ամին, որք եւ գետեղեցան յերկոսին լսարանս եւ ի վեց դասարանս ըստ այսմ.

յԲ. լսարանի	7 ուսանողք
յԱ. լսարանի	14 ուսանողք
ի Զ. դասարանի	19 աշակերտք
ի Ե. դասարանի	22 աշակերտք
ի Դ. դասարանի	23 աշակերտք
յԳ. դասարանի	24 աշակերտք
յԲ. դասարանի	37 աշակերտք
յԱ. դասարանի	33 աշակերտք

Ընդ. ամենայն ուսանողք 21 եւ աշակերտք 158. համագումար 179:

Յուցակ աշակերտաց, թէ ուստի՞ իցեն:

Ի. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ – 144

Ա. ԲԵՍԱՐԱԲԻՈՅ ՎԻՃԱԿ – 13

Քիշնել	2
Ն. Նախիջեւան	4
Նիսվիթա գիւղ	1
Թօփթի գիւղ	1
Օրբազար	2
Խարասուբազար	3

13

Բ. ԱՍՏՐԱԽԱՆԱՅ ՎԻՃԱԿ – 5

Աստրախան	1
Մոզդոկ	1
Ղզլար	1
Ղարաջալիլ գիւղ	1
Արմաւիր	1
	5

Գ. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԻՄԵՐԵԹԻ ՎԻՃԱԿ – 26

1. Տփլիս	2
Մանգլիս գիւղ	1
Ջալալօղլի	2
Վարդաբլուր	1
Օձուն	1
Դիլիջան	2
Պողոսքիլիսայ	1
Ղոշխոթան	1
Թելաւ	2
Սղնախ	1
Զաքաթալայ	1
Քութայիս	2
	17

2. Ախալցխայի փոխանորդութիւն

Ախալցխայ	4
Ծուղրուժ գիւղ	1
Սուդայ	1
	6

3. Գորուայ փոխանորդութիւն

Գորի	1
Յիւնկալ գիւղ	1
	2

4. Գանձակայ փոխանորդութիւն

Գանձակ	1
	1

Դ. ԱՐՅԱԽՈՒ ՎԻՃԱԿ – 16

1. Շուշի	4
Հատրուդ գիւղ	1
Խլաթաղ	1
Նորշէն	1
Փիրաջամալ	1
	8

2. Նուխուայ փոխանորդութիւն

Նուխի	3
Նիժ գիւղ	2
Վարդաշէն	2
Դաշբուլաղ	1
	8

Ե. ՇԱՄԱԽՈՒ ՎԻՃԱԿ – 3

Սաղիան գիւղ	1
Խաչմազ	1

Գիրք	1
	3

2. ԵՐԵՒԱՆԱՅ ՎԻՃԱԿ – 81

1. Երեւանայ փոխանորդություն

Երեւան	17
Չիդամլու գիւղ	1
Դաւալու	1
Օվայ	1
Ապարան	2
Փարաքար	1
	23

2. Ալեքսանդրապոլու փոխանորդություն

Ալեքսանդրապոլ	5
Մեծ Ղարաքիլիս գիւղ	3
	8

3. Հին Նախիջևանի փոխանորդություն

Աստապատ գիւղ	1
Ագուլիս	3
Փորաղաշտ	1
	5

4. Տաթևու փոխանորդություն

Տաթև գիւղ	3
Մեղրի	2

Լորի	1
Դարապաս	1
Քաջարանց	1
Բռնակոթ	1
Արջաձոր	1
Խնձորէսկ	1
	11

5. Ս. Էջմիածնի գործակալություն

Վաղարշապատ գիւղ	15
Աշտարակ	3
Օշական	1
Ֆրանգանոց	1
Ալիբեգլու	1
Զէյվայ	1
	22

6. Նոր Բայազիտու գործակալություն

Նոր Բայազէտ	2
	2

7. Սուրմառուի գործակալություն

Իգդիր գիւղ	3
Իգդիրմալի	1
Բլուր	1
Հ. Էվջիլար	1
	6

8. Արմաւիրի գործակալութիւն	
Ղուզիկի - տան	1
	1

9. Թալինի գործակալութիւն	
Թալին	1
Թաշխալայ	1
Աղիաման	1
	3

II. ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ – 32

Ա. ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆ - 13

Հին Բայազետ	1
Իւջքիլիսէի վանք	1
Արաբկիր	2
Երզնկայ	1
Վան	4
Տիգրանակերտ	3
Մուշ	1
	13

Բ. ԱՆԱՏՈՒԻԱՅ – 10

Պիլեճիկ	1
Իւնիա	1
Պրուսա	3
Տրապիզոն	1
Շ. Քարահիսար	1

Սեբաստիա	1
Կուտինա	1
Նիկոմեդիա	1
	10

Գ. ԿԻԼԻԿԻԱ – 2

Այնթափ	2
	2

Դ. ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ – 7

Կ. Պօլիս	5
Ադրիանուպօլիս	1
Ռօդոստոյ	1
	7

III. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ – 2

Դավրէժ	1
Ասպահան	1
	2

IV. ՌՈՒՄԱՆԻԱ – 1

Ֆոքշանի	1
	1

Մանկավարժական խորհուրդս ի վախճան ուս. ամին անցելոյ այսպէս որոշեաց կատարել զքննութիւն աշակերտացն: Զրկել ի քննութենէ զայնոսիկ աշակերտս՝ որք յընթացս դասուցն ոչինչ յառաջադիմութիւն ցուցին, եւ քննել զյառաջադէմսն միայն յառարկայսն՝ զորս աւարտեցին: Իսկ ի մատենատիքական առարկայս եւ ի լեզուս՝ քննեցին ի գրութեան միայն: Ըստ այսմ.

Ա. Դասարան

Ս. Պատմութիւն	բանաւոր
Հայոց լեզու	գրաւոր
Ռուսաց լեզու	գրաւոր
Թուաբանութիւն	գրաւոր

Բ. դասարան

Ս. Պատմութիւն	բանաւոր
Հայոց լեզու	գրաւոր
Ռուսաց լեզու	գրաւոր
Թուաբանութիւն	գրաւոր

Գ. դասարան

Ս. Պատմութիւն	բանաւոր
Հայոց լեզու	գրաւոր
Ռուսաց լեզու	գրաւոր
Ֆրանսերէն	գրաւոր
Թուաբանութիւն	գրաւոր եւ բանաւոր
Ալգեբրա	գրաւոր

Հայաստ. Աշխարհագր.	գրաւոր եւ բանաւոր
Աշխարհագրութիւն	բանաւոր
Բուսաբանութիւն	բանաւոր
Զայնագրութիւն	բանաւոր

Դ. դասարան

Կրօն	բանաւոր
Հայոց լեզու	գրաւոր
Ռուսաց լեզու	գրաւոր
Ֆրանսերէն	գրաւոր
Ալգեբրա	գրաւոր
Երկրաչափութիւն	գրաւոր
Ռուսաստ. Աշխարհ.	բանաւոր
Բնական Պատմութիւն	բանաւոր

Ե. դասարան

Հայոց լեզու եւ Մատեն.	գրաւոր
Ռուսաց լեզու	գրաւոր
Ֆրանսերէն	գրաւոր
Ալգեբրա	գրաւոր
Երկրաչափութիւն	գրաւոր
Ֆիզիքա	գրաւոր
Ռուսաց Պատմ.	բանաւոր
Եւրոպ. Աշխարհագր.	բանաւոր
Ֆիզիք Աշխարհագր.	բանաւոր

Զ. դասարան

Հարցաքննություն յամենայն առարկայից
երեք բանաւոր եւ երեք գրաւոր

Ա. լսարան

Աստուածաբանություն	բանաւոր
Քննակ. քերականութ.	գրաւոր եւ բանաւոր
Ռուսաց գրականութ.	գրաւոր եւ բանաւոր
Գերմաներէն	գրաւոր
Ֆրանսերէն	գրաւոր
Ընդհ. գրականություն	գրաւոր
Հոգեբանություն	բանաւոր
Տրամաբանություն	բանաւոր

Բ. լսարան

Ընդհ. Եկեղ. պատմ.	բանաւոր
Ռուսաց գրականութ.	գրաւոր
Ընդհ.	գրաւոր
Գերմաներէն	գրաւոր
Հոգեբանություն	բանաւոր
Բարոյակ. Փիլիսոփ.	բանաւոր
Մանկավարժություն	բանաւոր

Յուցակ փոխադրութեան աշակերտաց

	Փոխ ադրեալք	Ավարտողք	Մնացողք	Միամեայ արձա- կուրդ ստացողք	Արձակեալք ըստ կանաց	Արձակեալք ըստ որոշման Մ. Ժ.
յ Բ. լսարանէ	7	—	—	—	—	—
յ Ա. լսարանէ	12	—	2	—	—	—
ի Զ. դասարանէ	14	4	—	1	—	—
ի Ե. դասարանէ	10	—	9	1	—	2
ի Դ. դասարանէ	12	—	7	—	1	3
յ Գ. դասարանէ	13	—	7	—	3	1
յ Բ դասարանէ	19	—	12	—	—	6
յԱ. դասարանէ	23	—	8	—	—	2
	<u>110</u>	<u>4</u>	<u>45</u>	<u>2</u>	<u>4</u>	<u>14</u>

Չորեցուն աշակերտաց Զ. դասարանի հարկ եղել տալ վկայական, երեք օրհնութեամբ Վեհափառ Հօրդ աւարտեցին նոքա զդպրանոցական շրջանն, որք են. Ստեփաննոս Թորոսեան Ասպահանցի, Գրիգոր Ղարիբեան Բագրեւանդացի, Համբարձում Սաֆարեան Աստրախանցի եւ Յովհաննէս Տ. Գրիգորեան Մեղրեցի: Ոչ աւելորդ է արդեօք յիշել աստանօր, զի մին ի չորիցս Համբարձում Սաֆարեան, վերադարձեալ ի հայրենիս իւր եւ ի 24 Օգոստոսի մաշեալ

ի թոքախտությունէ՝ յոր տառապէր յերկուց ամաց հետէ, կնքեաց զկեանս իւր:

Արդ՝ ըստ հաշուիս երեւի, զի աշակերտք 62 առ հարիւր փոխադրեցան, 25 առ հարիւր մնացին ի դասարանս, ուր էին՝ եւ գրեթէ 8 առ հարիւր արձակեցան. անշուշտ ենք զի կանոնաւորեցի այս թիւ առ յապայն, քանզի ներդաշնակ եւս կազմակերպեցան այժմ դասարանքն:

Յանցեալ 1881-1882 ուս. ամին դասատուք ճեմարանիս էին.

Գեր. Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղա- – շաբաթական 14:
փիրեան. Կրօն եւ ընդհ. եկեղ.
պատմ.

Գեր. Արիստակէս Եպիսկոպոս – շաբաթական 15
Մեղրակեան. Կրօն եւ Հայոց
լեզու.

Արժ. Կիրեղ վարդապետ Սրա- – շաբաթական 15
պեանց. Կարգ Աստուածաշտ.
Տօմար եւ Հայոց լեզու.

Արժ. Ղեւոնդ վարդապետ Յովա- – շաբաթական
կիմեան. Ձայնագրութիւն. 12 դաս. յորոց 2
խմբին երգչաց:

Պարոն Ս. Մանդինեան. Տրամա- – շաբաթական
բանութիւն, Մանկավարժութիւն, 24դաս:
Բարոյակ. Փիլիսոփայութիւն, Հո-
գեբանութիւն եւ գործնական
պարապմանց դեկավարութիւն.

Պարոն Փիլիպպոս Վարդանեան. – շաբաթական 24
Գերմաներէն, Ընդհ. Պատմ.,
Ընդհ. Ռուս. Գրակ. եւ Ընդհ.
Աշխատագրութիւն.

Պարոն Ստեփաննոս Պալասա- – շաբաթական 20
նեան. Հայ. Պատմ. եւ Ֆրանսե-
րէն.

Պարոն Կարապետ Կոստանեան. – շաբաթական 16
Հայ. Պատմ., Հայ. Մատեն.,
Քննական քերակ.,

Հայաստ. Աշխարհագրութիւն եւ
Եկեղեցական Պատմութիւն.

Պարոն Մարտիրոս Սիմէօնեան. – շաբաթական 20
Մատեն., Տիեզերագրութիւն.

Պարոն Բժիշկ Գրիգոր Տէր Գրի- – շաբաթական 16
գորեան. Բնագիտ. Բնակ. Պատմ.
Բնախօսութիւն եւ Առողջապա-
հութիւն.

Պարոն Մանդէն Մանդինեան. – շաբաթական 21
Ռուսաց լեզու եւ Ռուսաց պատմ.

Պարոն Բարսեղ Բաստամեան. – շաբաթական 14
Ընդհ. եւ Ռուսաց աշխարհա-
գրութիւն,
Ռուսաց լեզու.

Պարոն Մարտիրոս Քերէսթէ- – շաբաթական 8
ճեան. Գեղագրութիւն.

Պարոն Առաքել Մագինեան. Գծագրություն եւ Նկարչություն.	–	շաբաթական 6 դաս. յորոց 2 յետ ճաշու՝ ցանկացողաց:
Պարոն Ռուբէն Ռուբինեան. Տաճկերէն.	–	շաբաթական 5 դաս:
Պարոն Ոսկան Յովհաննիսեան. Պարսկերէն.	–	շաբաթական 2 դաս:

Ի սկզբն ամին յիմ վերայ ծանրացան երեքտասան դասք՝ Ֆիզիք. Աշխարհագրութեան, Բնական Պատմութեան եւ Տարրալուծութեան: Ուսուցիչք ընդհանրապէս ըստ կանոնի յաճախեցին ի դասախօսութիւնս իւրեանց, եւ հիւանդութիւն միայն երբեմն առթեաց նոցա յետս մնալ ի պարտեաց: Ի պատճառս երկարատեւ հիւանդութեանն Պարոն Մ. Սիմէօնեան չկարաց ի Յունվարէ եւ այսր շարունակել զդասախօսութիւն իւր. սակայն ըստ ընկերական պարտեաց յանձն առին ոմանք ի դասատուաց ունել զտեղի նորա, որպէս Պարոն բժիշկ Տ. Գրիգորեան եւ Պարոն Աղէքսանդր Սիմէօնեան. նոյնպէս եւ ես յանձն առի զմետասան դաս. եւ այսպէս յերկրորդում մասին ուս. ամին ծանրանային յիմ վերայ 2 դասք ըստ եօթնեկաց:

Ճեմարանս ունի զիւր առանձին հիւանդանոց եւ զբժիշկ զՊարոն Տ. Գրիգորեան. անհրաժեշտ էր ունել եւ առանձին տեղի պահել դեղորայս, այլ յանցելումն ամի հարկեցաք բերել զդեղորայսն յերեսանայ, որ բազում անպատեհութեանց եղեւ առիթ¹. Իսկ յայսմ ամի ապսպարեցան դեղորայք առ ի բառնալ զանպատեհութիւնսն:

¹ Յանցեալ ամս ունէր Ս. Էջմիածինս և Ճեմարանս զառտնին

Ի վերջ տեղեկագրոյս պարտ է ինձ, Վեհ. Տէր, յարել եւ զայս, զի եւ մեք ամենեքին ոգեւորեալ ենք ի մի եւ նոյն նպատակ, յայտ է, արդիւնաւոր կացուցանել զՀաստատութիւնս, որում Վեհափառութիւն Ձեր, Հիմնադիրդ սորին յոչ ինչ խնայեցէք մինչեւ ցայսօր առ ի հասուցանել զայն յայս վիճակ՝ յորում գտանի: Տացէ՛ Աստուած, զի եւ յայս ամ եւ յայլ եւս բազում ամս ի խաղաղ եւ ի կանոնաւոր ընթացս յառաջ ընթանայցէ Հաստատութիւնս, տալ Ազգիս Հայոց եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անդամս դաստիարակեալս ի բարոյական կրթութեան եւ ի հոգի ազգայնութեան ի պարծանս լրութեան ազգիս եւ ի յաւերժական յիշատակ պանծալի Անուան Վեհափառ Հիմնադրիդ Ճեմարանիս:

ՁԵՐՈՅԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ
ԱՄՆԵԱԽՈՆԱՐՀ ԾԱՌԱՅ ԵՒ ՈՐԴԻ
Տեսուչ Գեորգեան Ճեմարանի
ԱՐՇԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

«Արարատ», 1882, № 11, էջ 389-412:

դեղարան, որ ըստ ինչ ինչ պատճառաց դադարեալ էր յանցելում ամի միայն, թեպէտ դարձեալ մտային ի դեղարանի կարևոր դեղք ինչ (ծանօթագրութիւն «Արարատ»-ի խմբագրութեան):

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. **Հարություն ամիրա Պեգճյան** (1771-1834) – հասրակական, պետական նշանավոր գործիչ, ամիրա, Մահմուդ II սուլթանի խորհրդականն ու անձնական բանկիրը: Նրա նյութական միջոցներով են կառուցվել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի նոր շենքը, Ս. Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցը և յոթ վարժարաններ:
2. **Կարապետ Գ. Պալատեցի** (1783-1850) – Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1823-1831): Հեղինակել է «Լապտեր հոգւոյ» (Կ. Պոլիս 1826) և այլ երկասիրություններ, հիմնադրել վարժարաններ, մասնավորապես «Սուրբ Հռիփսիմեանց – Սուրբ Գայանեանց» օրիորդաց դպրոցը:
3. **Գրիգոր պատվելի Փեշտիմալճյան** (1774-1837) – նշանավոր մանկավարժ, բառարանգիր, փիլիսոփա: Գումգափուի «Ընծայարան» վարժարանի և Պեգճյան Մայր վարժարանի տնօրեն: Կարևոր դերակատարություն է ունեցել Գևորգ Դ-ի կրթության և հայացքների ձավորման գործում:
4. Պատրիարքական փոխանորդ (վեքիլ) Առաքել քահանան՝ քինախնդիր ու կոպիտ մի անձնավորություն, շարունակաբար ճնշել ու կոպտել է պատանի Գրիգորին, որը, սակայն, տոկունությամբ ու համբերությամբ տարել է ամեն մի դժվարություն և սիրով կատարել իր պարտականությունները:
5. **Պողոս վարդապետ** [ապագա պատրիարք՝ Պողոս Բ Թագթագյանը (1863-1869)], պատրիարքական փոխանորդությունը ստանձնել է 1832-ին: Նա չափազանց դրական է գնահատել փոխանորդության գրագրին և դարձրել իր օգնականը, խրախուսել նրա գրական փորձերը:
6. **Ստեփանոս արքեպ. Աղավնի** (Ստեփանոս Բ Աղավնի Պրուսացի Զաքարյան, 1777-1853), Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1831-1839, 1840-1841): Եռանդուն գործունեություն

է ծավալել եկեղեցաշինության և դպրոցաշինության բնագավառներում, հիմնադրել Ազգային հիվանդանոցը: Հովանավորել է երիտասարդ Գրիգորին, հետագայում (1835 թ.) ձեռնադրել կուսակրոն քահանա:

7. **Մկրտիչ ամիրա ճեզաիրյան** (1805-1861) – մեծահարուստ, սադրագամ Ռեշիդ փաշայի բանկիրն ու անձնական բարեկամը, Կ. Պոլսի մաքսատան տնօրեն: Հովանավորել է պոլսահայ դպրոցական ու թաթերական ձեռնարկները:
8. Վրիպակ է. հայ կաթողիկոսները, որպես Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանից անկախ և առանձին կրոնական համայնք Օսմանյան կայսրությունում ճանաչվել են 1829 թ. սեպտեմբերի 14-ին:
9. **Հակովբոս եպիսկոպոս** (Հակոբոս Գ Պալատեցի Սերոբյան) – Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք 1839-1840, 1848-1856:
10. **Կարապետ ամիրա Պալյան** (1800-1866) - արքունի ճարտարապետ, 26-ից ավելի արքունական նշանավոր կառույցների, սուլթանական պալատների հեղինակ (Թաքսիմ, Պեշկեթաշ, Դոլմաբահչե և այլն): Եղել է հայ մշակույթի հովանավոր, բազմաթիվ դպրոցների հիմնադիր:
11. **Աստվածատուր եպիսկոպոս** (1768-1846) - Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1841-1844) Աստվածատուր Բ Կոստանդնուպոլսեցի:
12. **Մատթեոս պատրիարք** (1802-1865) - Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք(1844-1848), հետագայում՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1858-1865): Հեղինակ է բազմաթիվ կրոնադավանաբանական ու աստվածաբանական երկասիրությունների:
13. **Մաքսուտ և ճանիկ ամիրաներ** - խոսքը արևմտահայոց մշակութային ու տնտեսական կյանքում կարևոր դերակատարություն ունեցած ամիրայական նշանավոր ընտանիքի ներկայացուցիչներ Փափագյան եղբայրների մասին է:
14. **Աբդուլ Մեջիդ I** – Օսմանյան կայսրության սուլթան (1839-1861):
15. Խոսքը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1843-1857) Ներսես Ե Աշտարակեցի Շահ - Ազիզյանի (1770-1857) կողմից 1824թ. Թիֆլիսում հիմնադրված Ներսիսյան դպրոցի մասին է:

16. Նկատի ունի ռուսական պետական և ռազմական նշանավոր գործիչ, Կովկասի փոխարքա իշխան Մ. Ս. Վորոնցովին (1782-1856):
17. **Մեհեմմեդ** - խոսքը օսմանյան սուլթան Մուհամմադ II Ֆաթիհի (1451-1481) մասին է:
18. **Սարգիս եպիսկոպոս** – Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1860-1861) Սարգիս Ե Ադրիանապոլսեցի Գույումճյան:
19. **Պողոս եպիսկոպոս** – Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1863-1869) Պողոս Բ Պրուսացի Թագթագյան (տե՛ս ծան. 5):
20. **Աբդուլ Ազիզ I** – Օսմանյան կայսրության սուլթան (1861-1876):
21. Գևորգ եպիսկոպոս Քերեստեճյանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրվել միաձայն 1866 թ. սեպտեմբերի 15-ին Խաչվերացի հինգշաբթի օրը: Ալեքսանդր II ցարը ընտրությունը վավերացրել է նույն թվականի նոյեմբերի 23-ին:
22. **Ն. Պ. Իգնատև** (1832-1908) – ռուս դիվանագետ, պետական գործիչ: 1864-1877 թթ. Կոստանդնուպոլսում նախ դեսպանորդ, ապա՝ Ռուսական կայսրության դեսպան:
23. **Հակոբ էֆենտի Նորատունկյան** (1812-1896) – Նորատունկյանների նշանավոր ընտանիքից, արքունի հացագործապետ, ազգային բարերար, հովանավորել է դպրոցաշինությանը:
24. **Սարգիս արքեպ. Զալալյան** (1810-1879) - եկեղեցական ու մշակութային գործիչ: Եղել է Իմերեթիայի և Վրաստանի (1857-1863), ապա Ղարաբաղի (1867-1870) հայոց թեմակալ առաջնորդ: Գևորգ Դ կաթողիկոսի մերձավորագույն զինակիցը:
25. Խոսքը Մեծ իշխան, Կովկասի փոխարքա Միխայիլ Նիկոլայևիչի (1862-1882) մասին է:
26. **Ստեփան Փափագյան** (1839-1888) - արևմտահայ նշանավոր գրող, մանկավարժ, լրագրող:
27. **Ստեփանոս ավագ քահանա Մանդինյան** (1805-1876) – ճանաչված մանկավարժ, Ներսիսյան դպրոցի երկարամյա ուսուցիչ:
28. **Ստեփանոս Նազարյանց** (1812-1879) – նշանավոր մտավորական, մանկավարժ, գրականագետ: Բարձր է գնահատել

Գևորգ Դ կաթողիկոսի լուսավորչական գործունեությունը, առաջարկել իր աջակցությունը:

29. **Սիմեոն Ա Երևանցի** (1710-1780) - Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1763-1780): Գևորգ Դ կաթողիկոսը չափազանց բարձ է գնահատել Սիմեոն Երևանցու գործունեությունը, նրան համարել իր հոգևոր ծնողը:
30. **Պապա Համբարձում** – խոսքը երգահան, երաժիշտ, մանկավարժ, նոր հայկական ձայնագրության ստեղծող Համբարձում Լիմոնճյանի (1768-1839) մասին է:
31. **Նիկողայոս Թառնյան** (1841-1885) - երաժշտագետ, երգահան, մանկավարժ: Գևորգ Դ կաթողիկոսի մերձավորագույն զինակիցներից:
32. Նկատի ունի «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի» (1874), «Ձայնագրեալ շարական հոգևոր երգոց» (1875), «Ժամագիրք» (1877), «Ձայնագրեալ քաղուածք օրինութեանց» (1882) գրքերը:
33. **Պիոս Թ պապ** (1846-1878) – կաթողիկական – հռոմեական եկեղեցու նշանավոր գործիչ: Հռչակել է պապի անսխալականության դոգման: Ուժեղացրել է կաթողիկական քարոզչությունը հայության շրջանում, որի դեմ հաջողությամբ պայքարել է Գևորգ Դ կաթողիկոսը:
34. Տվյալ ժամանակահատվածի Կիլիկիոյ և Աղթամարի կաթողիկոսությունների գահացանկը ըստ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանի, հետևյալ տեսքն ունի՝

Աթոռ Կիլիկիոյ

Տեր Միքայել Բ Սսեցի Աջապահյան – 1833-1855
 Տեր Կիրակոս Բ Սսեցի Աջապահյան – 1855-1866
 Տեր Մկրտիչ Քեֆսիգյան Մարաշցի – 1871-1894

Աթոռ Աղթամարի

Տեր Պետրոս (Պյոլպյուլ) – 1858-1864
 Տեր Խաչատուր Բ Շիրոյան – 1864-1895

35. **Մկրտիչ Եպիսկոպոս Խրիմյան** (1820-1907) - ականավոր հոգևոր-եկեղեցական գործիչ, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1869-1873), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցի Խրիմյան (1892-1907):
36. **Մկրտիչ Եպիսկոպոս** – խոսքը վերաբերում է Կիլիկիոյ Մկրտիչ Քեֆսիգյան Մարաշցի կաթողիկոսին:
37. **Ներսես Եպիսկոպոս Վարժապետյան** (1837-1884) - եկեղեցական, հասարակական գործիչ, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1874-1884):
38. Աղթամարի վերջին կաթողիկոս Խաչատուր Բ Շիրոյան (1864-1895):
39. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Զուղայեցին մահացել է 1680 օգոստոսի 1-ի կիրակի օրը Կ. Պոլսում: Հուղարկավորությունը տեղի է ունեցել մեկ օր անց՝ Բերայի հայկական գերեզմանոցում:
40. Չնայած սուլթանական արգելքին՝ թաղապետարանը տարիների ընթացքում աստիճանաբար զավթել է հայկական գերեզմանոցը, հարթեցրել և կառուցել զանազան շինություններ:
41. **Հովհաննես Ը Կարբեցի** (1762-1842), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1831-1842):
42. **Մկրտիչ Սանասարյան** (1818-1889) – ռուսական պետական պաշտոնյա, մեծահարուստ, ազգային բարերար: Հովանավորել է դպրոցաշինությանը, Վանում հիմնադրել Մարիամյան, Կարինում՝ Սանասարյան և այլ բազմաթիվ վարժարաններ: Նյութական հսկայական միջոցներ է տրամադրել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին և մասնավորապես Գևորգյան ճեմարանին:
43. **Հովհաննես Հովնանյան** – պետական գաղտնի խորհրդական, մեծահարուստ, ազգային բարերար: Հիմնադրել և նյութապես աջակցել է բազմաթիվ դպրոցների, մասնավորապես Թիֆլիսի «Մարիամյան – Հովնանյան օրիորդաց դպրոցը»: Մերո, բարեկամական հարաբերություններ է ունեցել Գևորգ Դ կաթողիկոսի հետ: Հատկանշական է, որ 1867 թ. օգոստոսին Ս. Պետրբուրգ ուղևորության ժամանակ Հայրապետին Մոսկվայում հյուրընկալել է Հովնանյան

ընտանիքը: Ֆինանսական զգալի միջոցներ է տրամադրել հատկապես Գևորգյան ճեմարանին, ինչպես հիմնադրմանը, այնպես էլ կահավորմանը, կառուցել ճեմարանի ննջարանային մասնաշենքն ու սեղանատուն:

44. **Աբել արքեպս. Մխիթարյան** (1804-1873) – նշանավոր մշակութային, եկեղեցական ու հասարակական գործիչ, պատմաբան: Եղել է «Արարատ» ամսագրի հիմնադիր խմբագիրը: Հեղինակել է «Պատմութիւն մենաստանին Հաթիճոյ ի Շիրակ» (1856), «Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» (1874) և այլ երկասիրություններ:
45. **Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանն** (1840-1900) – հոգևոր-եկեղեցական և մշակութային նշանավոր գործիչ, մանկավարժ, խմբագիր: Սերտ համագործակցել է Գևորգ Դ կաթողիկոսի հետ: Դասավանդել է Գևորգյան ճեմարանում, խմբագրել «Արարատ» ամսագիրը:
46. **Անդրեաս արեպս. Տեր-Անդրեասյան** (1834-1882) - եկեղեցական նշանավոր գործիչ, Գևորգ Դ կաթողիկոսի մերձավորագույն օգնականներից: Եղել է Մայր Աթոռի մատենադարանապետ, վանական կառավարության նախագահ, Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ:
47. **Մովսես Գ Տաթևացի** (Սյունեցի, 1578-1632) - Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1629-1632): Հայկական եկեղեցական կյանքի, մշակութային վերագարթոնքի հիմնադիր: Վերականգնել ու կառուցել է բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր, հիմնադրել դպրոցներ:
48. **Խորեն արքեպս. Գալֆայան** (Նար Պեյ, 1832-1892) - եկեղեցական, հասարակական, մշակութային գործիչ, գրող, մանկավարժ: Ժամանակին Վեհափառ Հայրապետը մտադրություն է ունեցել Խորեն Գալֆայանին նշանակելու Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ, սակայն հանգամանքները թույլ չեն տվել:
49. **Գաբրել արքեպս. Այվազովսկի** (Այվազյան, 1812-1880) - եկեղեցական նշանավոր գործիչ, մանկավարժ, խմբագիր, պատմաբան, Սինոդի անդամ: Գևորգյան ճեմարանի առաջին տեսուչ:
50. **Աբգարյան Հարություն** – ճարտարապետ, հեղինակ է Կ. Պոլսում կառուցված մի քանի նշանավոր կառույցների:

Վեհափառ Հայրապետի հետ ուներ անձնական մտերմություն, որի կողմից էլ 1869-ին հրավիրվել է Ս. Էջմիածին՝ Գևորգյան ճեմարանի շենքը կառուցելու: 1870 թ. չբացահայտված հանգամանքներում սպանվել է Վաղարշապատում:

51. **Սարգիս Պալյան** (1835-1899) - արքունի ճարտարապետ, կառուցել է ծովեզրյա արքունի ամենանշանավոր ապարանքները: Հիմնադրել է մի քանի հայկական դպրոցներ: Գևորգ Դ կաթողիկոսի վստահված անձը:
52. **Վահան ծ. Վարդապետ Բաստամյան** (1842-1881) – հոգևոր-եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ, հայագետ: Գևորգյան ճեմարանի հիմնադիր ուսուցիչներից, 1878-ից ժամանակավոր տեսուչ: Իրականացրել է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հրատարակությունը (1884):
53. **Արիտակես արքեպ. Մեղրակյան** (Մելիք-Առաքելյան, 1845-1906) - եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ, պատմաբան, Գևորգյան ճեմարանի առաջին ուսուցիչներից, տեսուչ (1891-1893): Հեղինակ է «Հայաստանեայց եկեղեցու պատկերալարգությունը» (1904) ուսումնասիրության:
54. **Գևորգ Վարդապետ Սուրենյանց** (1847-1930) – նշանավոր եկեղեցական, ազգային գործիչ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե (1911-1930): Գևորգյան ճեմարանի առաջին ուսուցիչներից:
55. **Սուքիաս արքեպս. Պարզյանց** (1837-1914) – հոգևոր-եկեղեցական նշանավոր գործիչ, բանասեր, մանկավարժ: Գևորգյան ճեմարանի առաջին ուսուցիչներից, տեսուչ (1895-1899): «Արարատ» ամսագրի խմբագրապետ (1897-1899):
56. «Երևանի արքունի ճարտարապետ» - խոսքը Երևան քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ, կապիտան Ս. Ի. Վորոնցով – Վելյամինովի մասին է:
57. **Միմոնականություն** – Որոշակի վարձի դիմաց հոգևոր աստիճան ձեռք բերելը:
58. **Ա. Հ. Տեր Ղուկասով** (1819-1881) – ռուսական բանակի գորավար, գեներալ-լեյտենանտ:
59. **Ի. Դ. Լազարև** (1820-1879) – ռուսական բանակի գորավար, գեներալ-լեյտենանտ: 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պա-

տերազմի ժամանակ գլխավորել է Կարսի գրոհը և գրավումը:

60. **Մ. Տ. Լոռիս Մելիքով** (1825-1888) - ռուսական պետական և ռազմական նշանավոր գործիչ, գեներալ-համհարզ: Դադատանի զինվորական կառավարիչ, Դերբենդի քաղաքապետ, Թերեքի մարզի պետ, Աստրախանի, Սարատովի, Սամարայի, Խարկովի նահանգապետ, ներքին գործերի նախարար:
61. Ակնարկը վերաբերում է Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխներ Կարապետ Հայրապետյանի և Հարություն Խալիբյանի, ինչպես նաև նրանց կողմանկիցների միջև 1860-ական թվականներին ծավալված անհաշտ պայքարին, որը խիստ բացասաբար էր անդրադարձել տվյալ գաղթավայրի հասարակական-քաղաքական և ազգային կյանքին վերաբերող բազում խնդիրների վրա:
62. **Ա. Մ. Գորչակով** (1798-1853) – ռուսական պետական նշանավոր գործիչ, դիվանագետ, արտաքին գործոց նախարար (1856-1882):
63. **Պ. Ա. Շուվալով** (1827-1889) – ռուսական պետական գործիչ, դիվանագետ, Ալեքսանդր II կայսեր մերձավորագույն խորհրդականը:
64. Ավելի ուշ Գևորգ Դ կաթողիկոսի կյանքի և գործունեության առաջին շրջանի նկարագիրը ներկայացրել է Վեհափառի մտերիմներից Վահրամ արքեպս. Մանկունին (1846-1920): Նրա «Գևորգ Դ և իր ժամանակը» ուսումնասիրության առաջին մասը լույս է տեսել Փարիզում հրատարակվող «Վեմ» հանդեսում (1934-1937թթ համարներում, մնացել է անավարտ): 2004 թ. «Մուղնի» հրատարակությունը «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարով (Գիրք ԺԱ) լույս է ընծայել «Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Բերեստեճեան. Կաթողիկոս Ամենայն հայոց (1866-1882) մեծադիր հատորը (1024 էջ)՝ Սանդրո Բեիրույանի աշխատակցությամբ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երկու խոսք (Պ. Հ. Հովհաննիսյան)	5
Գլուխ Ա. – Ծնունդ եւ մանկություն	9
Գլուխ Բ. – Վարդապետ եւ քարոզիչ.....	11
Գլուխ Գ. – Պրոսայի առաջնորդ	17
Գլուխ Դ. – Եպիսկոպոս.....	23
Գլուխ Ե. – Կ. Պոլսի պատրիարք.....	28
Գլուխ Զ. – Կրկին Պրոսայի առաջնորդ.....	33
Գլուխ Է. – Ս. Էջմիածին գալը	36
Գլուխ Ը. – Ժամանակի պահանջները կաթողիկոսից	39
Գլուխ Թ. – Անդրանիկ կոնդակը եւ ձեռնարկությունները եկեղեցու բարեկարգության եւ պահպանության համար	43
Գլուխ Ժ. – Սոյ եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց խնդիրը	50
Գլուխ ԺԱ. – Եկեղեցու շահերի եւ գոյքերի պաշտպանություն եւ բարեկարգություն	58
Գլուխ ԺԲ. – Վանական կեանքի բարեկարգության հոգս	65
Գլուխ ԺԳ. – Վանական կառավարություն, տպարանական յանձնաժողով եւ «Արարատ» ամսագիր	68
Գլուխ ԺԴ. – Եկեղեցականների ժառանգության խնդիր	70
Գլուխ ԺԵ. – Դպրոցներ	72
Գլուխ ԺԶ. – Ժառանգաւորաց ճեմարան	78

Գլուխ ԺԷ. – Արժանատր եկեղեցականներ ունենալու
 համար տարած հոգսերը.....86

Գլուխ ԺԸ. – Անիրաւ յարձակումներից Մեծ Հայրապետի
 կրած վշտերը իւր կեանքի վերջին տարիներում93

Գլուխ ԺԹ. – Ճանապարհորդութիւն դէպի
 Պետերբուրգ եւ այլ մանր ուղեգնացութիւններ
 ու օդավիժութիւններ. Բիւրականի ամառանոց98

Գլուխ Ի. – Գեորգ Դ-ի հանդիսակատարութիւնները
 եւ նորա մահը104

Հավելվածներ 1-13.....

Ծանոթագրություններ

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆ

Գևորգ Դ. Մեծագործ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇԻՆ
 Ս. ԷԶՄԻԱՇԻՆ – 2014

Հրատարակչական բաժնի տնօրեն՝	Շահե վրդ. Անանյան
Հրատարակչական խորհրդի անդամներ՝	Տ. Գևորգ եպս. Սարոյան, Տ. Չաքարիա վրդ. Բաղումյան, Տ. Գարեգին աթղ. Համբարձումյան, Ա. Մաղոյեան, Պ. Յովհաննիսեան, Գ. Տեր-Վարդանյան
Սրբագրիչ՝	
Էջադրումը՝	Ղևոնդ քահանա Մայիլյանի

Թուղթ՝ օֆսեթ 80 գր., չափսը՝ 60x84 1/16,
 ծավալը՝ 264 էջ, տպաքանակը՝ 300:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ